

॥ श्रीः ॥

बालिदानम्

महाराष्ट्रधुर्यपदवर्तिना निद्वद्रेण केळकरकुलोत्पन्नेन चिन्तामणि-
सूनुना नरसिंहमहाभागेन महाराष्ट्रमापार्या
अभिलिखितोऽयं ग्रन्थः

“ काव्यतीर्थ-अनुवादपण्डित-साहित्यविशारद S. T. C. ”

इत्यादिभिः विराजितेन, “ अहिमहिदनम्, विमक्तसत्तकादर्शः,
पार्वती, अर्धलरामकः, अनंतचरितम्, श्रीशाहुचरितम्, ” इत्यादीना
संस्कृतगद्यपद्युक्तकानां लेखकेन, मालवणपुरवर्तिनि
टोपीवालाविद्यालये संस्कृताध्यापकेन

लाटकरकुलोत्पन्नेन आत्मारामसूनुना वासुदेवशास्त्रिणा
गीर्वाणमापाया अनूदितः ।

स च

‘ दा. ना. मोघे ’ इत्यनेन मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीतः ।

प्रथमा आवृत्तिः ।

(पुनर्मुद्रणादयः सर्वेऽधिकारा अनुवादकाधीनाः)

१०-११-१९४० तमे ख्रिस्ताब्दे

किंमत ३ रुपये

PRESENTED BY
Ministry of Education
Government of India

Printers :

K. H. Sahasrabudhye,
Prop. Shri Dnyaneshwar Press,
Kolhapur

प्रास्ताविक

प्रस्तुत पुस्तक माझ्या एका मराठी कादंबरीचा अनुवाद आहे. मालवण येथील टोरीयाला हायस्कूलांतील संस्कृत अध्यापक रा. लाटकरशास्त्री यांनी तो केला आहे व त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. वास्तविक या कादंबरीचे संस्कृतांत भाषांतर करण्याची कल्पना मुळांत मला मुचलेली नाही. रा. लाटकरशास्त्री यांनी माझी मराठी कादंबरी वाचली. त्याचा संस्कृत अनुवाद करावा अशी स्वतंत्रपणे त्यांनाच इच्छा झाली. आणि तो करण्याला त्यांनी माझी संमति मागितली, ती मी दिली. पण यांत माझा त्यांच्यावर कांही उपकार झालेला नसून त्यांचाच उपकार मजवर झालेला आहे. कारण एवढे भाषांतर करणे हे किती श्रमाचे आणि ते छापविणे किती खर्चाचे आहे याची कल्पना कोणासहि येईल.

लाटकरशास्त्री यांना माझ्या या कादंबरीचे संस्कृत भाषान्तर करण्याची इच्छा होण्याचे कारण असे दिसते की, त्यांना संस्कृत भाषा फार चांगली येत असल्यामुळे व त्यांनी संस्कृतांत इतर अनेक ग्रंथ आर्थाच लिहिले असल्यामुळे हा आणखी एक ग्रंथ सद्दज लिहून होईल असे त्यांना वाटले असावे. त्यांची इतर काही संस्कृत पुस्तके विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमात कोठे वाळतां आली आहेत की नाहीत हे मला माहित नाही; पण माझ्या बलिदान कादंबरीचे संस्कृत भाषांतर छापले गेले, तर हायस्कूलाच्या वरच्या वर्गाकरितां अथवा कॉलेजांच्या खालच्या वर्गाकरितां संस्कृत अभ्यास विषयाचे ते एक पुस्तक म्हणून नेमण्यासारखे होईल असे लाटकरशास्त्री यांना वाटले असेल आणि तसे असल्यास ती त्यांची कल्पना चुकीची म्हणतां येणार नाही. आजकाल दिवसेंदिवस हायस्कूल व कॉलेज यांतील संस्कृत विषयाचा अभ्यास हळू हळू कमी होत चालला आहे. मराठी, प्राकृत, पर्शियन किंवा दुना

फ्रेंच, जर्मन या सारख्या भाषांच्या अभ्यासांना वाढतें स्थान मिळू लागलें आहे. एका दृष्टीनें पहातां हें योग्यच म्हणावें लागतें. परंतु हिंदुस्थानांत संस्कृत भाषेला कोणत्याही विद्यापीठांत आद्य स्थान राहणें आवश्यक आहे याविषयी कोणी शंका घेईलसें वाटत नाही. मात्र जुन्या पद्धतीचीं अवघड संस्कृतांत लिहिलेलीं पुस्तकें विद्यार्थ्यांना आवडत नाहीत असेंहि अनुभवाला आलेलें आहे. म्हणून सोप्या भाषेनें लिहिलेलीं संस्कृत पुस्तकें, निबंध, कादंबरी आदि-नवी तयार झालीं तर इष्ट वाटतात. लाटकरशास्त्री हे स्वतः एका हायस्कूलांत संस्कृतचे अध्यापक असल्यामुळें त्यांना ही उणीव भासली. आणि ते उद्योगी व उत्साही असल्यामुळें ती उणीव दूर करण्याला त्यांचे तेच प्रवृत्त झाले असा या पुस्तकाचा वृत्तान्त आहे.

विद्यालयांतून हें पुस्तक शिकविलें जाण्याला योग्य आहे अशा तऱ्हेचे अभिप्राय त्यावर कित्येक विद्वान संस्कृत प्रोफेसरांनी दिले आहेत हें पाहतां लाटकरशास्त्री यांची अपेक्षा व अटकळ बरोबर आहे असेंच म्हणावें लागेल.

माझ्या पहिल्या मराठी कादंबरीपेक्षां ही दुसरी संस्कृत भाषान्तराला योग्य आहे असें लाटकरशास्त्री यांना वाटण्याचें कारण मला हें दिसतें की, बलिदान या कादंबरीतील मूळ विषय म्हणजे कथानक दोन हजार वर्षांपूर्वीचें घेतलेलें आहे. एकवेळ भरतखंडांत शाक्त पंथ बराच रूढ होता किंबहुना त्याची अतिशयोक्तिहि झाली होती. याच वेळीं नैतिक संस्कृतीवर आधारलेला बौद्ध धर्म पुढें सर-सावला. अशा संक्रमणावस्थेच्या काळीं जो कलह होतो त्यांत ललित-वाङ्मयाला अनुकूल असा एक विषय निघत आहे असें पाहून मी कथानकाची जुळणी मनानें केली. आणि बोधहेतु म्हणून मनापुढें हा ठेवला की, अशा कलहांत अस्तंगत होणाऱ्या धर्म पंथाचे दोष

वाजवीहून अधिक दिसून पडतात आणि उदयोन्मुख धर्मवधाचे गुण अधिक चित्ताकर्षक ठरतात. हा सिद्धांत सर्वकाळी लागू होण्यासारखाच आहे. परंतु ललित वाङ्मयाला अगदी विद्यमान काळातील विषयापेक्षा दूरच्या म्हणजे प्राचीन किंवा भविष्यकाळातील विषय अधिक अनुकूल ठरतात असे मला वाटते. कोणचीहि गोष्ट अगदी जवळून पाहण्यापेक्षा थोडी दुरून पाहिलेली अधिक बरी दिसते. असो. अशा तऱ्हेचे प्राचीन कथानक मी घेतलेच, पण त्याबरोबर त्या जुन्या काळाच्या संस्कृतीला व समाजस्थितीला शोभतील, समरस होतील, अशी पात्रांची नावे, संभाषणपद्धति, विचारसरणी व प्रसंग हे ठेवता येतील तितके ठेवण्याचा मी प्रयत्न केला आहे. आणि हीच गोष्ट या कादंबरीचे संस्कृत भाषान्तर होण्याला विशेष उपयोगी पडली असावी. तज्ज्ञानी दिलेल्या काही अभिप्रायावरून ही गोष्ट उघड होते. याचेच एक स्वतंत्र प्रत्यंतर मिळण्याचा योग असा आला की, या बलिदान कादंबरीचे कानडी भाषेत भाषान्तर करावे अशी एका कर्नाटकस्थ साहित्यिकाला इच्छा झाली, आणि या संस्कृत भाषान्तरापूर्वीच ते कानडी भाषान्तर छापून माझ्या हातीं आले. माझ्या मराठी कादंबरीप्रचारा कर्नाटकात स्थान मिळणे दुर्घट होते परंतु तिचे कानडी भाषान्तर झाल्यामुळे ती कानडी वाचकांच्या वाचनात येईल अशी मला निश्चित आशा वाटते आणि कानडी भाषान्तराची अनाहूत कृपा मजवर केल्याबद्दल त्याहि अनुवादकाचा मी फार आभारी आहे. असो, अशा रीतीने दोन भाषातून अनुवादित झालेल्या या कादंबरीला मराठीपेक्षा मोठा व निराळा वाचकवर्ग लाभेल या गोष्टीचा मला सहजच आनंद वाटतो. आणि हा कानडी व संस्कृत अनुवाद प्रौढ विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमात कोठे प्रविष्ट झाला असे समजले तर माझा आनंद द्विगुणित होईल

-न. चिं. केळकर.

आत्मनिवेदन

“वलिदानम्” ही आमची नवीन कादंबरी संस्कृत स्वरूपात इल्लीच्या काळी प्रसिद्ध करण्यात आलेली पाहून पुष्कळाना आश्चर्य वाटेल. किंवाहुना कित्येकाना वाटतही आहे. सर्वांच्या आश्चर्याचे कारण मान एकच नाही. पूर्वाचे किती तरी संस्कृत वाङ्मय अस्तित्वात असून ते वाचण्यास अगर त्यासंबंधी विचार करण्यासही वेळ मिळत नसता या नव्या पुस्तकाची आज आवश्यकता काय आहे असे कित्येकाना वाटते, तर जुन्या संस्कृत वाङ्मयात असणारी ओजस्विता इल्लीच्या कोणत्याहि लेखकात येणेच शक्य नसल्याने तसा प्रयत्न करणे म्हणजे काही तरी करण्यासारखे आहे असे इतधना वाटते. नवीन संस्कृत वाङ्मय अस्तित्वात येऊ देणे म्हणजे जुन्या संस्कृत वाङ्मयाचा नाश करणे होय अशीहि कित्येकांची समजूत आहे. नवीन संस्कृत पुस्तक लिहावयाचे तर ते मापातर नसून प्रथकत्यांचे स्वतःचेच लेखन असावे असे कित्येक म्हणतात, तर याखेरीज दुसऱ्या एखाद्या चांगल्या लोकप्रिय अशा कादंबरीचे भाषांतर केले असते तर ते यापेक्षा चांगले झाले असते असेहि कित्येक म्हणतात. पुस्तक चांगले व उपयुक्त आहे, पण त्यात ठिकठिकाणी कित्येक मुद्रणदोष राहिले असल्याने विद्यार्थ्यांना वाचताना त्रास होईल असे काही सांगत आहेत, तर पुस्तक मोठे असल्याने ते सर्व वाचून संपविण्यास विद्यार्थ्यांना कठीण पडेल असेहि कित्येकांचे मत आहे. या व अशासारख्या आक्षेपक मतान प्रथमदर्शनी काही सत्य भासत असले तरी थोडा विचार केल्यास बद्दलाने तो केवळ आभासच आहे असे हे पुस्तक लिहिण्याच्या उद्देशाच्या दृष्टीने विचारी लोकाना वाटल्याशिवाय राहाणार नाही, अशी आमची समजूत आहे.

हे पुस्तक लिहिण्याचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांच्या संस्कृत चाळ्याच्या अभ्यासास मदत व्हावी व संस्कृत वाङ्मयास सांडलेल्या पाण्यासारखे हरी जे घातुक स्वरूप आले आहे ते पालविण्याचा अशतः प्रयत्न करावा हा आहे, व शिक्षणाधिकार्यांनी आणि शिक्षणप्रेमी संस्कृतज्ञ लोकांनी

विचारपूर्वक आश्रय दिल्यास थोडक्याच कालात तो आमचा उद्देश पूर्णाने सिद्धीस जाईल असा आम्हास भरवसा आहे.

संस्कृत विषयासंबधाने आमच्यातील सर्व शिक्षणप्रेमी अधिकारी मंडळीमध्ये अत्यंत प्रेम व आदर असून सर्व विद्यार्थ्यांत याविषयी आवड उत्पन्न व्हावी व सर्वांना ह्या विषयाचे ज्ञान व्हावे अशी त्याची अंतःकरण-पूर्वक इच्छा आहे, व ती तशी असणारच ह्याबद्दल शका नाही. पण त्या इच्छेच्या पूर्ततेसाठी स्वीकारण्यात आलेला मार्ग मात्र टिकाऊपणाच्या दृष्टीने योग्य नाही असे आमचे मत आहे. अस्तित्वात असलेल्या जुन्या वाङ्मयातील काही उतारे काढून तेच मागेपुढे करून विद्यार्थ्यांच्यापुढे ठेवल्याने विद्यार्थ्यांत ह्या विषयासंबधाने खरी आवड उत्पन्न होईल अशी बी कल्पना आहे व त्या कल्पनेवरच जो बारबार ह्या विषयाच्या शिक्षणासाठी फरक करण्यात येत आहे तो बरोबर नसल्याने संस्कृत विषयासंबधाने विद्यार्थ्यांत खरी आवड अद्याप फारशी उत्पन्न झालेली नाही व होणारही नाही. विद्यार्थ्यांत खरी आवड उत्पन्न व्हावयास पाहिजे असल्यास विद्यार्थ्यांच्या आजच्या शिक्षणविषयक परिस्थितीस आणि अभि-रुचीस अनुसरून नवीन पुस्तके लिहिणे व त्या अधिकारी व्यक्ती-कडून शिक्षणाधिकार्यांनी ती लिहविणे अत्यंत आवश्यक आहे. ही गोष्ट शिक्षणाधिकार्यांना साहजिक घडविता येण्यासारखी असून तशी त्यांनी घडविल्यास त्याचा या विषयाची आवड उत्पन्न करण्याचा उद्देश साहजिक रीतीने व अपेक्षेपेक्षा लावकर सिद्धीस गेल्याखेरीज रहाणार नाही याविषयी आम्हास बिलकूल शका वाटत नाही.

संस्कृतविषयासंबधाने विद्यार्थ्यांत आवड नवीन उत्पन्न करण्याचे कारणे कारण नाहीच; कारण आमच्याइकडील शे. ९० विद्यार्थ्यांत तरी प्रारंभी ती स्वाभाविकच असलेली आढळून येते. मात्र इह्यांच्या अभ्यास-विषयक पद्धतीने व संस्कृत वाङ्मयाच्या स्थिरस्वरूपाने क्रमाक्रमाने ती कमी होऊन शेवटी शून्यस्वरूप बनते व कित्येकात तर तीविषयी द्वेषहि उत्पन्न झालेला दिसतो. ही आपत्ति टाळण्यास विद्यार्थ्यांत स्वाभा-विक असलेली आवड कायम राखून तिच्या वाढीची योजना करणे

सरा उपाय असून तो हा नवीन चांगल्या संस्कृत लेखनाने साहजिकपणे साधता येण्यासारखा आहे असे आमचे मत व अनुभव आहे.

आधुनिक व्यक्तीने नवीन संस्कृत वाङ्मयात्मक पुस्तक लिहिल्यास ते वाईटच असणार व अशा दिक्कट संस्कृत वाङ्मयाची वाढ होत गेल्यास तिचा जुन्या चांगल्या संस्कृत वाङ्मयावर अनिष्ट परिणाम होणार अशी जी कित्येक सुशिक्षित लोकांचीही समजूत झालेली आहे तिला आमच्या मते इहवी विद्वान समजल्या गेलेल्या मोठमोठ्या पदवीघर अशा कित्येक व्यक्तींनी लिहून आवश्यक वशिल्याच्या अनुकूलतेने विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमात समाविष्ट केलेली काही आधुनिक नवीन पुस्तके कारण आहेत. पण अशा ह्या पुस्तकावरून नवीन संस्कृत वाङ्मय याच दर्जाचे अस्तित्वात येईल व कालिदास, भवभूति, दंडी, बाणभट्ट, इत्यादिकांच्या लेखनासारख्या लिखाणास हे जग आता पूर्णपणे पारलें झाले असल्याने आहे तेवढ्याच वाङ्मयाचा सांभाळ करून नवीन कुठे काही अस्तित्वात न येऊ देण्याची पूर्ण खबरदारी घेणे आवश्यक आहे अशा कल्पनेने नवीन संस्कृत वाङ्मयास आश्रय द्यायचा नाही असे जे युनिव्हर्सिटीने आपले धोरण ठरविले आहे ते चूक आहे.

युनिव्हर्सिटीने हे आपले धोरण बदलून अद्यापही आम्ही वर लिहिल्याप्रमाणे नवीन चांगल्या अधिकारी लेखकाकडून आधुनिक दृष्टीने व आधुनिक पद्धतीने संस्कृत वाङ्मयात्मक पुस्तके लिहिली तर पूर्वीसारखे उच्च दर्जाचे संस्कृत वाङ्मय आजही अस्तित्वात येण्यास कोणत्याही तऱ्हेची हरकत नाही. संस्कृत हा विषय अनेक दृष्टींनी सर्वप्रकारच्या विद्यार्थ्यांना अत्यंत उपयुक्त, आनंददायक व साहजिकरीतीने साध्य करून घेता येण्यासारखा असल्याने आतांतरी युनिव्हर्सिटी आपले इहवी धोरण सोडून देऊन नवीन लिखाणास चांगल्या प्रकारचा आश्रय देऊन या वाङ्मयाची साहजिकरीतीने होण्यासारखी असलेली वाढ व तीगसून होणारे विद्यार्थ्यांचे फायदे विद्यार्थ्यांना मिळवून देण्याचा प्रयत्न करील, अशी आम्हास आशा वाटते.

भी. तात्यासाहेब केळकर यांच्या मराठी 'बलिदान' कादंबरीची संस्कृत भाषांतरासाठी आम्ही जी निवड केली आहे ती विचारपूर्वक केली

असून, विद्यार्थ्यांनी या पुस्तकाचा अभ्यास केल्यास ज्या उद्देशाने हे पुस्तक लिहिले आहे तो आमचा उद्देश पुष्कळ अंशाने सिद्धीस जाऊन विद्यार्थ्यांच्या संस्कृत वाङ्मयाच्या अभ्यासास चांगल्या प्रकारची मदत झाल्या- शिवाय रहाणार नाही असे आमच्याप्रमाणे पुष्कळ विद्वानांचेही मत आहे.

मराठी मूळ कादंबरीच्या चांगुलपणाविषयी कित्येक वाचकात मत- भेद आहे हे आम्हास माहित आहे. पण आमच्यामने काही आक्षेप तरी लेखकाच्या लिखाणाचा मूळ उद्देश रक्षात न घेतल्याने व त्या लिखा- णाचा सूक्ष्म अभ्यास न केल्याने उत्पन्न झाले आहेत. ते कसेहि असले व मराठी वाङ्मयात या कादंबरीचे कोणतेहि स्थान ठरले, तरी ऐतिहासिक दृष्टि न सोडता व कोणत्याहि तऱ्हेचा अतिरेक होऊ न देता बुद्धकालीन सामाजिक परिस्थितीचे दृष्टीने सर्वोत्कृष्ट आणि संस्कृत भाषेस पोषक असे चित्र याखेगीज मराठी भाषेत तरी दुसरे क्वचितच सापडेल असे आम्हास वाटते. याकरिताच या कादंबरीची संस्कृत भाषांतरासाठी निवड केली असून हे संस्कृत पुस्तक छद्मान मोठ्या म्हणजे हायस्कूल व कॉलेजातील सर्व संस्कृत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सूक्ष्म अभ्यासाअती भाषा, सामाजिक वडामोडी, राजकारण, वगैरे अनेक गोष्टींचे चांगल्या प्रकारचे ज्ञान करून देण्यास निःसंशय उपयोगी पडेल.

विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासासाठी हल्ली जी पुस्तके अस्तित्वात आहेत त्याचा फायदा सर्वसामान्य विद्यार्थ्यांना चांगल्या तऱ्हेने घेता येण्यासारखा नसल्याने पुष्कळाना वर्गामध्ये जे काय संस्कृत शिकवण्यात येईल तेवढेच तयार करून स्वतःचे समाधान करून घ्यावे लागते. 'कादंबरीसारा'सारखे उच्च दर्जाचे संस्कृत वाचण्याइतकी पात्रता सर्व विद्यार्थ्यांमध्ये उत्पन्न होत नाही व अगदी खालच्या दर्जाचे पुस्तक वाचण्याकडे विद्यार्थ्यांची प्रवृत्ति होत नाही. अशा विद्यार्थ्यांना थोड्याशा प्रयत्नाने स्वतः समजून घेता येण्यासारखे व संस्कृत वाङ्मयाच्या ज्ञानाच्या यादीस उपयुक्त होणारे असे पुस्तक विद्यार्थ्यांच्या हाती देण्याच्या उद्देशाने हे पुस्तक आम्ही तयार केले असून तशा तऱ्हेचे ते झाले आहे असे पुष्कळ संस्कृतज्ञांचे मत आहे. आता मताची सत्यता विद्यार्थ्यांच्या अनुभवानेच पुढे पटणारी आहे.

हैं पुस्तक अस्तित्वात आल्याचें श्रेय श्री. तात्यासाहेब केळकर यानाच असल्याचा उल्लेख करण्याचें कारण दिसत नाही. मूळ पुस्तक त्यांनीं लिहिलेलें असून त्याच्या भाषांतरासंबंधानें त्यांनीं जीं आम्हास परवानगी दिली व बेल्लेबेल्लीं त्यांना विचारण्यात आलेल्या प्रश्नांसंबंधी सूचना काळजीपूर्वक करण्याची त्यांनीं कोणतीही संधि दवडली नाही ह्यासंबंधी त्यांचे मानावे तितके आभार अल्पच होणार आहेत. ह्या पुस्तकाच्या त्याच्या प्रस्तावनेंतच हें भाषांतर केल्याबद्दल उलट त्यांनीं आमचे आभार मानले आहेत, हा केवळ त्याचा सर्वांच्या अनुमवाचा असलेला मोठेपणा आहे यापेक्षा जास्त काहीं स्पष्टीकरण करण्याचें कारण नाही.

ह्या पुस्तकातील दोषाची कल्पना आतापर्यंतच्या इतर वाचकापेक्षा आम्हासच अधिक आहे; परंतु ते त्यातील दोष अनेक कारणानीं अपरि-
हार्य म्हणूनच राहिले आहेत व पुढच्या आवृत्तीचा प्रसंग जाल्यास ते बहुतेक नाहीसे झाल्याचा वाचकाना निःसंशय अनुमय येईल. ह्यापेक्षा जास्त लिहिण्याची जरूरी दिसत नाही.

श्री. बापूजी अणे प्रो. गजेंद्रगडकर, प्रो. वाटवे इत्यादि विद्वान गृहस्थानीं आपल्या कार्यव्यापृततेतून काहीं वेळ सबड काढून ह्या पुस्तकावर अभिप्राय लिहून दिले त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत.

शेवटीं आमच्या विनंतीस मान देऊन हें पुस्तक प्रकाशित करण्याची हल्लींच्या काळीं क्वचितच आढळणारी तयारी आमचे मित्र श्री. दा. ना. मोघे श्री. ए. ह्यांनीं दाखविल्यानें त्यांचे व फोल्हापूर येथील लोकप्रिय असलेल्या शानेश्वर छापखान्याचे मालक श्री. क. ह. सहस्रजुदे यांनींही आपल्या छाप-
खान्याकडून जितक्या सवलती देता येतील तितक्या देऊन हें पुस्तक छाप-
ण्याची जबाबदारी घेतली ती शक्य तितक्या कसोशीनें पार पाडली त्याचेहि अन्तःकरणपूर्वक आभार मानून हें जग विस्तृत झालेलें आत्मनिवेदन पूर्ण करतो.

वा. आ. लाटकरशास्त्री

‘ वलिदानम् ’ पुस्तकासंबंधीं

काहीं प्रमुख

—अभिप्राय—

M S ANEY, B A B L, M L A (Central)

19, Feroz Shah Road, New Delhi.

15th Feb. 1940

My Dear Vasudeo Shastri Latkar,

On the 4th of January I had been to Poona to attend the opening ceremony of the Commonwealth Insurance Company's building. Tatyasaheb Kelkar showed me your book 'BALIDANAM' and asked me to read it and communicate to you my opinion on the same. He made an express suggestion that I should write to you my opinion in English.

I read 18 Chapters of the book. Your Sanskrit rendering of Mr Kelkar's original Marathi story is extremely happy and fascinating. The style is simple, chaste, idiomatic and fluent. The reader who has thoroughly mastered the first two books of Dr. Bhandarkar will find no difficulty in following it. It is comparatively free from long and intricate Compounds which so often arrest the smooth progress of reading of old Classical works like hurdles in the race course. This book of yours is probably the first attempt of its kind made by any scholar in India to

enrich Sanskrit Literature by the translations of high class literary work in the vernacular written by a modern author. Your choice of the work for translation was also a very appropriate one. Mr. Kelkar's story takes the readers back to the period of the rise of Buddhism and the decline of the cult of Shaktas. It was the time when Prakrit languages had not sufficiently developed and attained to the distinction and dignity of a literary language. They were probably in their infancy and the common language of the scholars was Sanskrit throughout India. The story of that period told in Sanskrit reads more natural and even becomes more appealing than its original in Marathi. Your success will pave the way for others to follow. I wish that this work should attract the attention

of Sanskrit idiom for easy rendering of all modes and methods of expression used by the modern story-tellers of east and west. We have in this rendering a faithful picture of all the peculiar and striking qualities of Mr. Kelkar's literary effort.

I venture to say, that not only the peculiarities of the gifted author have been preserved in their entirety but they have also gained in gracefulness and dignity in being expressed fluently in the Sanskrit language

I hope, that the remaining part of the book must have been printed by this time and the whole book ready for publication. I appeal to all those who are interested in popularising the study of Sanskrit language to extend their patronage to this laudable attempt of Mr. Latkar.

Wishing you success,

I remain,
Yours sincerely,
sd/ M S Aney

I have read the Sanskrit rendering of Mr. N. C. Kelkar's Marathi novel 'Balidana' by Shastri V. A. Latkar and I am glad to say that

the translation has been very well done. One of the tests of a good translation in my opinion is that, it should not strike one as such, but should read as an independent work. This book completely satisfies that test.

Sanskrit is said to be a dead Language. One of the suggestions of this expression is that it is unsuitable as a vehicle of modern thought. Shastri Latkar has by this book proved that this so-called dead Language is in the hands of a skilful writer capable of infinite possibilities.

The Shastri wields great command over Sanskrit and writes in an easy flowing style. The book would therefore be easily understood by students of High schools and Colleges and also by the general.

A. B. Gajendragadkar,
Professor of Sanskrit,
Elphinstane College,
Bombay.

---

21 New Marine Line
Bombay.

I have read with great interest Shri Vasudev Shastri's Sanskrit version of Mr. N. C. Kelkar's excellent novel entitled " Balidan ". The translator has undoubtedly taken great pains over this work which makes a beautiful reading. The

language is simple and lucid. The author's command over the language and the store of his vocabulary make the book all the more interesting. It should be very useful to students of Sanskrit of the advanced classes of high schools. The plot of the story and the atmosphere lend themselves beautifully to the Classical language, and I have no doubt that it will be an asset to the modern Sanskrit prose. I wish every success to Shri Vasudev Shastri.

6 April 1940

Kshama Rao

It was with very great pleasure that I went through 'वलिदानम्' which is a happy Sanskrit rendering of the Marathi novel written by Mr N C Kelkar. Attempts at giving Marathi works a decent Sanskrit garb—although not altogether rare—evoke admiration. The Late Mr. M. P. Oak—a wellknown Sanskritist of Poona did translate the first six Chapters of वल्लभ into Sanskrit. I can also recollect one or two similar attempts.

But all this presupposes a wonderful command of both the languages—specially of Sanskrit. Mr. Latkar Shastri has now proved to the hilt, that he is

a past-master of the art of Sanskrit translation. To write over two hundred pages in easy, flowing and graceful Sanskrit is no joke. He has executed this stupendous task with the skill and ease of an original Sanskrit writer.

It goes without saying, therefore, that he deserves warm welcome and encouraging support at the hands of all lovers of Sanskrit.

K. N. Watave, v A

It is a matter of particular pleasure and pride that Mr Latkarshastri, a writer of various Sanskrit books, is a resident of Kolhapur, and is maintaining in his own way its brilliant tradition of enriching Sanskrit literature. He is too well known to the lovers of Sanskrit to need any introduction. He writes Sanskrit with the grace and facility of the renowned Classical authors, and coins apt Sanskrit expressions to convey modern ideas. His Sanskrit translation of Mr N. C. Kelkar's Marathi novel 'चलिदान' is an excellent one from the point of view of pithiness of expression, judicious use of Compounds and simplicity. It resembles other books like शिष्यराजविजय of आश्विनादत्त व्यास, कपालकुण्डलम् of हरिचरण विद्यारत्न, ससूतन क्षान्तिधरी and ससूतन गीतांजलि, all of which are Sanskrit translations of celebr-

eatd works in modern Indian languages The idea of translating into Sanskrit the best books in all the modern Indian languages is really commendable as it will help the Indians to cross the barriers of narrow provincialism, and realise that the same current of culture flows throughout the provinces of India This will, perhaps, prove that Sanskrit can be a suitable language to be used by educated Indians for interprovincial communication Attempts such as these will undoubtedly contribute to the cause of popularising the study of Sanskrit in modern times, which are supposed to be uncongenial to its spread The study of this translation side by side with the reading of the original Marathi novel would prove to be interesting and instructive to the Sanskrit students of Schools and Colleges This comparative reading will teach them the 'art of translation' by attracting their attention to the translator's brevity of expression and skilful use of Sanskrit Idioms and Compounds.

S M T T College,	}	G S. Huparikar, M A B T.
Kolhapur,		(सहाय्यभूषण)
6-11-40		Professor of Sanskrit.

ता ७१-११९४०

काव्यतीर्थ पण्डित बाबुदेवशास्त्री राटकर यांनी 'चलिदानम्' हा शास्त्रादि पद्यदोष दर्शवून वैदिक संस्कृतीचे भेद्यत्व दाखविणारा बहुमोल

ग्रथ मूल ग्रथकर्त्याच्या विचारांशी समरस होऊन अत्यंत परिश्रमपूर्वक सस्कृत वाङ्मयात आणवून समाजाची फार मोठी सेवा केली आहे. साहित्यग्रथ या दृष्टीने कॉलेजमधून लावण्यास हा ग्रथ योग्य आहे. शास्त्रीबुवाचे परिश्रम हार्दिक अभिनंदनीय आहेत. सर्वतोपरि साहाय्य झाल्यास सस्कृत वाङ्मयात उत्तरोत्तर अधिक ग्रथांची ते भर टाकतील असे त्यांचे सस्कृत भाषेवरील प्रभुत्व या प्रभावकून दिसून येते.

महादेवशास्त्री जुन्नरकर,
मुंबई ऋषिकुल आश्रम, बोरिवली.

विविधवृत्त-७ एप्रिल १९४०—

श्री. नरसिंह चिंतामण केळकर यांच्या 'बलिदान' या कादंबरीचा हा सस्कृत भाषेत केलेला अनुवाद आहे. आतापर्यंत सस्कृतातील अनेक ग्रथांचे भाषांतर मराठीत झालेले आहे, पण मराठी पुस्तकांचे सस्कृतात भाषांतर करून त्या वाङ्मयश्रृंगाची अल्प प्रमाणात फेड करण्याचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे. सस्कृत ही आज व्यवहाराची भाषा नसताही त्या भाषेत ग्रंथरचना करण्यात श्री. वासुदेवशास्त्री लाटकर यांचे सस्कृत भाषेवरील प्रेम व्यक्त होते. श्री. लाटकर यांनी यापूर्वी "श्रीशाहुचरितम्" सारखी ग्रंथ रचना सस्कृतमध्ये करून तऱ्हाचे अनुकूल अभिप्राय मिळविलेच आहेत. आता 'बलिदान' या मराठी कादंबरीचा प्रस्तुत अनुवाद करून त्यांनी आणखी एक पाऊल पुढे टाकले आहे.

'बलिदान' कादंबरी ही बौद्धकालीन वातावरणावर आधारलेली असल्यामुळे एक प्रकारे सस्कृत भाषेला तिचे कथानक मराठीपेक्षा अधिक जवळचे आहे. श्री. लाटकर यांनी केलेल्या अनुवादात लाबलेले समासाचा किचकटपणा शक्यतोवर टाळलेला असल्याने त्यात सुगमताही चांगली आली आहे प्रसन्न भाषाशैलीमुळे सस्कृत भाषा जाणकारांना हा अनुवाद वाचनीय वाटेलच, परंतु हायस्कूल व कॉलेज यामधून सस्कृत शिकणाराना तर या पुस्तकाचा बहुमोल उपयोग होण्यासारखा आहे. या दृष्टीने विश्व-

विद्यालयानी रॅपिड रीडिंगसारख्या अभ्यासनामासाठी मजुरी देण्यासारखे हे पुस्तक झाले आहे.

सध्या रॅपिड रीडिंगसाठी मजूर करण्यात येणारी संस्कृत पुस्तके प्रायः जुन्या (क्लासिक) ग्रंथकारांचीच असतात. श्री लाटकरशास्त्री यांच्यासारख्यांच्या प्रयत्नाना विश्वविद्यालये, शाळाकॉलेजे वगैरेतर्फे उत्तेजन मिळेल, तर आधुनिक काळातही संस्कृतमध्ये वाङ्मयनिर्मिती होण्यास सहाय्य होईल.

हिंदुसेवक-मालवण ता. २९-२-४०.

येथील टोपीवाला विद्यालयातील संस्कृत भाषेचे विद्वान् अध्यापक श्री. बामुदेव आत्माराम लाटकरशास्त्री यांनी संस्कृतमध्ये अनेक पुस्तके लिहिली आहेत प्रस्तुत पुस्तक हे साहित्यचंद्र श्री. तात्यासाहेब केळकर यांच्या 'बलिदान' या कादंबरीचे भाषांतर आहे. कादंबरीचे कथासूत्र शाक्तपंथाचा अस्त व बौद्धधर्माचा उदय या कालाचे असल्यामुळे कादंबरीस मराठीनेहा संस्कृत भाषा वास्त अनुकूल व अनुरूप दिसते. आजकाल विद्वान् लोकांचीमुद्रा अशी एक चुकीची कल्पना झाली आहे की, संस्कृत मृतभाषा असल्यामुळे आधुनिक कवना किंवा विचार त्या भाषेमध्ये परिणामकारक रीतीने व्यक्त करता येणार नाहीत या कल्पनेला श्री लाटकरशास्त्री यांनी यापूर्वी अनंतचरितम्, श्रीग्राह्यचरितम् इत्यादि पुस्तके लिहून जोराचा घका दिला व तिचा फोडणारा आपल्या सुंदर वाङ्मयकृतींनी दाखविला आहे.

शास्त्रीजुवाची संस्कृत भाषा सहजसुंदर व अर्धपूर्ण असून ओघवती आहे. मालगाड्यासारखे लग्नलचक समास या पुस्तकात अभावस्थानेच दिसून येतील ! अशा या पुस्तकाचा समावेश विश्वविद्यालयीन संस्कृत अभ्यासक्रमात अवश्य झाला पाहिजे असे आमहास वाटते, आणि त्या दृष्टीने शिक्षणाधिकार्यांनी प्रयत्न केल्यास शास्त्रीजुवाच्या श्रमाचे चीज होऊन विद्यार्थिनिर्गोस अभिजात संस्कृत वाचण्याचा योग येईल.

अनुक्रमणिका

प्रकरणम्		पृष्ठम्
१	नन्दा नीला च	१
२	करुणा कया नीलायाः	७.
३	शमधनो मृणालिनी च	२१
४	भैरवपुरगतो बौद्धाश्रमः	३३
५	अग्निवर्णो रुद्रमठश्च	४२
६	कलहबीजम्	५४
७	कलहः	६०
८	मुरारेः कथा	७०
९	भवानीसंकटम्	७७
१०	मुरारेः स्थानान्तर-स्थापन-प्रयत्नाः	९१
११	मुरारेर्बौद्धविहारनयनम्	१००
१२	मुरारिकण्ठाद् विगलितो रक्षाकरण्डकः	११४
१३	कपटनाटकं शाक्तानाम्	१२६
१४	मन्त्रिवरक्षण्डमतिः	१३९
१५	शाक्तपरिषत्समुद्यमः	१४७
१६	समस्त-वैदिक-परिषत्	१५५
१७	राजसभा-वृत्तान्तः	१६९.
१८	गतं सरितं सरित्सलिलम्	१८७
१९	घोषगताः संलापाः	२०१
२०	कथं संपन्नं बलिदानम्	२०९.
२१	नीलाया आत्मार्पणम्	२२५

— बलिदानम् —

प्रथमः परिच्छेदः ।

प्रायो यौवनवान् न चिन्तयति यत्, सर्वात्मना दूरतो
यस्माद् याति भियाऽप्यमगलधिया सिष्णासति स्पर्शनात् ।
इत्थं यत् पितृकाननं जनमनःपतापदं तच्चिरं
बाला ध्यायति मोदते स्पृहयते प्राप्तुं सदा किं न्विदम् ॥१॥

आसीत् चित्रानदीसनाय भैरवपुर नाम नगरम् । उपनदीनटवर्तिनि
महति मृत्तिकाचर्यं व्यलसत् तत्र विस्तीर्णमेक त्रिन्तिडीपादपवन
गहनम् । पर्यन्तेऽस्यावसदनेकधेनुपरिवारा निरचितोटजा गोपी नदा
नाम । निवासोटजसंश्लिष्टैवार्ततात्र त्रिशाला गोशाला नन्दाया ।

अथ प्रवहत प्रस्तरस्खलद्वारिणः कर्णमधुरेण रवेण, गभीरेण
गोघोषेण, गोगलठम्बिनीना कास्यधण्टिकाना च बाणेन सततसतर्पित-
कर्णयुगुला नन्दा सेदेह सानन्दाऽर्तत ।

न कदाप्यहेतुका निरगमद्वाग् वदनाद् बृद्धायाः । पर तस्या-
पाणिः कर्हिचिन्नाभूदव्यग्र । दुग्धादिमयव्यवहारा अपि प्रायोऽनया
तूर्णीमेवान्नियन्त । किन्तु सुलभकोपा ता त्रिशाय प्रतिलक्ष्य तस्याः
कोपमुप्रेक्षमाणा भियंत्र नियोगिनः सर्वदा निजनियोगमशून्यमकुर्वन् ।

प्रतिदिन सायमुपनताया सध्यायाम नृण्यभिरोदगतामात्मान
मुक्तवन्धना मन्यमाना, दूरीकृतकार्यजाता, प्राङ्गणस्याश्रिते दारुफलके

निपण्णा, गृहीताक्षमाला नदीजलनिश्चलनिबद्धलोचना सा ध्यान-
निरताऽजायत ।

ध्यानादरममन्द त नदाया मन्दीकर्तुमेकैराङ्गनाऽक्षमत नारायणी
नाम । नीलेत्यपि ता केचिदूचु । अवसितनगरसचारायामन्तिकोपविष्टाया
नीलाया अक्षसकलनाद् नदा विरमति स्म । नीलाया कुन्तलेषु पाणिना
स्पृशन्ती सा सह तया सस्नेह भापते स्म । अस्मिन्नेव काले तस्या
आनने वाःसल्यमदृश्यत । अस्मिन्नेवाहो विभागे विनोदो हास्य
वाऽऽस्यमस्या भूषयति स्म ।

अथ चैत्रो मास । पूर्णिमा तिथि । चन्द्रिकाधरल भूतलम् ।
कदाचिन्निर्मलात् सरित्तटादागतोऽल्पोऽपि पवनो भृशमतुतुपत् । नन्दा—
पादश्लिष्टदेहमुपविश्य किमपि कर्तव्यमिति नीला तृणखण्डेन दशनतति-
निष्कोषणमाचरन्ती विश्रान्तिसुखायान्तिकोपविष्टा वसतरी पाणिना
स्पृशन्ती तस्थौ ।

नद्या परतटे प्रतिष्ठित खण्डपरशोराख्यमैक्षतं नन्दा । नद्या
पूर्वरोधसि प्रसृत पितृवने चिताया अवलन्त ज्वालामालिनमनिपिषदर्शन
नीलाऽऽलोकयत् ।

किमर्थं चितानलनिलोकनसादर हृदय नीलाया इत्यसकृत्
जिज्ञासमानाऽपि तूष्णीं वर्तमाना नन्दाऽथ जिज्ञासा चेतसि स्थापयितु
न शशाक । तथापि किमपि स्मरन्तीव श्रुतित्युत्थाय पय पात्रमन्तर्ग-
हादानीय नीलाया पुरः स्थापयन्ती प्रोवाच—“ वत्से, नाद्य मया ते
दत्त पयो विस्मरणात् । क्षमता मे भगवान् सर्वसाक्षी । यद्यपि मया
विस्मृत तथापि किमर्थं त्वया न स्मारितम् ? । यद्येव मयि परकीयता
धारयिष्यसि तदस्या वृद्धाया कोपपात्र भविष्यति ” इति ।

वृद्धा प्रायो मुग्धाः । पर वृद्धाऽपि नदा न मुग्धा । गोपाङ्ग-
नापि नीतिनिपुणा । गृहचराऽपि नगरनिरीक्षणतत्परा बभूव । अवहु-

दिवसात् प्रागेवासीद्भिमुक्ता मर्त्यमूर्ध्वद्वेन । न कदापि तथा प्राप्तमपत्यम् ।
 तथाप्यनपत्यताजन्मा न कदापि तामतीतपत् सताप । सकलदिनानुष्ठेय
 क्रियाकलाप , धर्मेऽनुराग , परोपकृतौ रुचि , भक्तिरीश्वरे, इत्यादि-
 भिर्यतिकरैर्नासौ कर्हिचित् विपण्णा विह्वला वाऽलक्ष्यत । परिचित
 वनिता काश्चित्काय, काश्चिदगदाय, काश्चित् कालातिक्रमणाय
 मुहुस्ता द्रष्टुमायु । परमुदजेऽस्या न प्रमादतोऽपि कदाचिद् अश्रूयन्त
 केन्याप्युच्चारिता ग्राम्या परविद्रूपका अन्यविद्वेषपोषका वा सभाषा ।

प्राप्तार्थकयापि नदयाऽऽमज्ञया सद्यो मुक्तशैशनयाऽपि च
 नीलयाऽऽनात्मज्ञयाऽभातीति विचित्रा नियति । पञ्चपञ्चाशद्वर्षाणि जाताया
 नन्दाया । नीलया तु पञ्चविंशतिरपि वर्षाणा वयसो नासीदतिक्रान्ता ।
 अखिलेष्वपि व्याहारव्यग्रहरेषु नदा सर्वा नैपुण्यमदर्शयत् । नीला पुनर-
 सबद्धप्रलापिनी प्रायो व्यग्रहारपराङ्मुखी वैराग्यमिरोपगताऽनेकशोऽ-
 लक्ष्यत । आच्छादितमनाच्छादित शरीरमात्मन कृत्स्न वसनेन परिहि-
 तेनेवेतावदपि न सा चेतस्यरूरोत् । न दुभूपिपया पर कामवृत्त्या सा
 शिरसि वसनान्ते च भूय पुष्पगुच्छान् स्थापयति स्म । विना हेतु विह-
 सतीत्यमिति जना अनेकेऽमन्यन्त ।

असितनगरभ्रमा नीला घोष निवृत्य यावदितस्ततश्चक्षु
 प्रक्षिपति तान्नदा दारुफलके ध्यानमग्ना पश्यति । मा भवतु प्रत्यूहो-
 ध्यानस्यास्या इति नीला निमृतमन्तिके चरणस्पोषात्रिशत् । परमचिरा-
 देव नदा समीपागता नीलामजानात् । निपुण्या दृष्ट्या धीक्षमाणा
 सा तदेव विलोकिताती-पितृजनजलचितानलदत्तदृष्टिर्नीलेति ।

“ भविष्यसि वृद्धाया कोपपात्र ” इति नदया निगदिते नीला
 प्रोचैर्जहास । नदया समानीत पीत्रा पय प्रोवाच—वेत्ति बालिशोऽप्येषा
 नीला धारयति तामद् विज्ञान यान्दानस्यक कोपस्य वारणाय प्रवेशात्

मनसि मे मातुर्वृद्धायाः । भैवं संस्था यद् विधाता दानदाने त्वय्येव वृद्धायां पक्षपातीति ।

नन्दा जगाद—अहो वैचित्र्यं ते वचनस्य । ननु वृद्धेत्यहं सज्जानाऽपीति कच्चिन्मया प्रोच्येत ? । सर्वे त्वां बालिशां ब्रुवन्तीत्यहमपि प्रेम्णा तथा ब्रवीमि । परं तेन किं मां विस्मृतत्वद्गुणामवैपि ? । तत्त्वतः कथिते त्वेयं प्रभा वैराग्यस्य चक्षुषोर्मे तेजः प्रतिहन्ति । आत्मानुरूपं व्यवहरन्नेव नरो ज्ञानवानिति ज्ञायते प्राज्ञैः । परं परित्यक्तस्त्वया यौवनेऽप्यखिलो व्यवहारः । वृद्धाऽप्यहं त्वया हियं गमिता । बालिशामधिकृत्यैतावती भीतिर्मे मनसि यदहं गभीरमेकं प्रश्नं त्वां चिरं प्रष्टुकामाऽपि नात्मानं प्रश्नकर्मणि योजयामि ।

‘साधु निगृहीतासि स्वैरेव वचोभिर्मातः’ इत्युक्त्वा नीला प्रोक्षैरहसत्—‘संप्रत्येव मामधिकृत्य यत् त्वया प्रोक्तं तदेव मया ते कथ्यते । यदीदं मयि परकीयतां धारयिष्यसि तदिदं बालिशा त्वयि कोपं करिष्यति । पृच्छ संप्रतीमामात्मनो बालां बालिशां गभीरमगभीरं वा स्वेच्छया यत् प्रष्टव्यम् । नात्र हृदये किमपि प्ररोहति यत् त्वत्तोऽपिप्रच्छादनमर्हति । यदि मामन्यदीयां गणयिष्यसि तदहमाधाव्याधः—स्थितां नदीं प्रवेक्ष्याम्यथवा पितृवनप्रज्वलितायां तस्यां चितायामात्मानं प्रक्षेप्यामि’ इति ।

नन्दाऽभाषत—न वेद्मि कथमेतादृशीमसंगलां वाचं मुहुस्ते जिह्वा प्रसूत इति । सदा त्वं पितृवनमुद्गिरसि, पितृवनं पश्यसि, पितृवनमेव चिन्तयसि । किमेवं त्वां विमोहयतीदं पितृवनमित्येव जिज्ञासते मे चेतः । तद् यदृच्छैयवावयोः संभाषणविषयतां गतमिमं विषयं भवती व्याख्यातुमर्हति ।

नीला उदगिरत्—अहो माधुर्यमनुयोगस्य ते, मातः । किमन्यदवशिष्टं मदर्थमिह जगति संप्रति पितृवनात् केवलात् ? । पितृवनदर्शन-

तृष्णयैवात्र ते गोशालामधिवसामि । तदर्थमेव मयाऽत्र मे वास स्थैर्यं
प्रापित । किं नगरे मे निवासार्हाणि न सन्ति स्थानानि । मामेव
मोह्येऽनुकरोति सा भयानी । पुत्रागतिर्निदानं तस्या उन्मादस्य । पर
सोऽपि चित्तविप्लव एव । भ्रान्तचित्ता सा सततं पीडयति मा सुतराम् ।
अनिश मामनुनयति सा स्वनिलयनिवासाय । परं स्वीकृतेऽस्या अनुनये
कथमिदं पितृवनं मे प्रत्यहं दर्शनपथमेष्यति मातः २ ।

“ वत्से, न त्वया सम्यक् प्रत्युत्तरीकृतो मे प्रश्नः ” नदा
सकौतुकमवादीत् ।

सम्यक् प्रत्युत्तरम् २ किमन्यत् स्यात् सम्यगुत्तरं ते प्रश्नस्य २
तस्माद् दिनादारभ्य विनष्टमात्मना मे शरीरगतेन । सप्रत्यवशिष्टं केवल-
मिदं कलेयरमजीवम् । प्रेषणीयं मयैतद् द्रागेन पितृवनम् । अथवा
पूतिगन्धोऽस्मिन् पदं कुर्यात् । परमकालहीनमेवाधुना तमयाऽ
नुष्टीयेत । अद्येन नगरे स मे पापं प्राप्तो दृष्टिपथम् । अपश्यमहमद्य
मे तं पितृवनप्रस्थानसखम् । विना सखायमङ्गीकृते पितृवनप्रवेशे न
किमहं मातर्भिषां विह्वलीभवेयम् २ ३ ।

इति वादिनी नीला विरुद्धविह्वल्य तालिना वादपितुमारेभे-
आगतं सखा । सपन्नं अध्वरसितम् । चलतः ‘ श्मशानं मे स्थानं नहि
किमपि हीनं त्रिमुवनम् ’ । कियच्चिरं सोढयास्य मे विनष्टस्य पूतिगन्ध-
कायस्य २ इति भाषमाणा नीला नदाया पादो दृढनापीव्योद्भ्रान्त-
नयनाऽजायत ।

एवमसमग्रश्रुतवृत्तान्ता नदा सगर्हितकुतूहला भीविह्वला चासीत् ।
परं प्रमत्तेन प्रजल्पनपरेण सहान्वयेन भाव्यं समापणपरैरिति विज्ञाय
विचेतनतामिव गता ता तथैवोद्भूत्या मनोवशसि स्थापितयती । क्षणेनैव
चेतनां प्रतिपद्य समाशस्तचित्ता नीला न्यगदत्-क्षम्यतां मातः ।

क्षणमासमहमुद्भ्रान्तचित्ता । न मयाऽतः पारितं ते प्रत्युत्तरं वित-
रितुम् । विहाय त्वादृशीं मातरं कस्याः पुरो व्याख्याय मया हृदयभारो-
लघयितव्यः । पुरस्ते वर्णयन्त्यखिलं मे वृत्तान्तं नयेयं सद्यतामंशतस्तापं
चेतसः । श्रूयतां कथा मे जन्मनः । किमर्थं मे प्रियं पितृवनं कश्चमे
सहचरस्तत्रेत्यपि भवती ज्ञास्यति ।

इत्युक्त्वा समुत्थाय ययास्यानस्यापितोत्तरीया नंदाया अन्तिक
एव दारुफलके निषण्णा नीलाऽभाषत—अपि सज्जाऽसि श्रोतुं मातः ? ।
अवहिता भव । श्रूयतामस्यास्ते कन्यकायाः कथा मन्दभाग्यायाः—

इति प्रथमः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

तातो मृतोऽद्य मम, तात, सुता मृता ते
 याह्यञ्जसाऽर्चय चिरं तव चण्डिकां ताम् ।
 कार्यं त्वया मम न चण्डिकया तया वा
 वैश्वानरे पितृवने तनुमाजुहोमि ॥ १ ॥

स्वयमेनानुयोक्त्री नदा न नीला निपेधु प्राभवत् । दुःखपूर्णाया
 अपि नीलाकषाया श्रवणं नासीत् सा क्षमा सप्रति परिहर्तुम् । अपि
 चासद्यमपि सद्यतां याति दुःखं स्निग्धजनसविभक्तमिति नासीत्तस्या
 अविदितम् । एतावदेव तयाऽत प्रतिविहितम्—नीला नेदीयसीं विधाय
 तस्या परिकरं मूर्धानं च पाणिना प्रेम्णा परामृश्य कथमपि निरुध्य
 बाष्पात्रेगमगादीत्—वासे, वेदम्यहं जगल्लीलायितमशत । तथापि त्वदानन-
 निर्गनान्येष्व वचनानि शुश्रूषते मे चेत् । सजीकृतं मेयेदं हृदयं श्रव-
 णाय । तत् कथयतु भवती सप्रति कथामात्मीयाम् ।

नीला—नदामात श्रूयता सावधानम् । ‘ धनञ्जोति ’ नाम
 ग्रामं स्थलं मे निवासस्थ ।

नन्दा—किं स एव ग्रामो यः शाक्तानां देवताऽधितिष्ठति यत्र
 च भद्रा नदी जलानि वहति ? ।

नीला—अथ किम् । स एवामद्रो भद्रानदीसनाथो ग्रामः ।
 नातः परमातर्भूयस्तं ग्रामं ता देवता वा दृष्टिपथेऽपि स्थापयिष्ये ।

नन्दा—किं तेन ग्रामेण तया वा देवतया तेऽपराद्धम् ? ।

नीला—तत् केनान्येनापराद्धम् । केनान्येन मे जन्म श्मशानी-
 कृतम् ? ।

नन्दा—वत्से, शुभमशुभ वा सर्वं जन एवाचरति । तत्रापि तस्य बुद्धिरेव निदान कर्मणः । देवः केवल धियो दाता ।

नीला—तदेव मया कथ्यते । मम ताताय तस्मै चान्यस्मै चाण्डालाय कुमतिः प्रदत्ता देवेन । तस्मै च देवायाश्रयः प्रदत्तो ग्रामेण ।

नन्दा—अयि मुग्धे, अनया विचारपरपरया निखिलमपि जगद् गङ्गा स्यात् । भवतु तत् । कथय परं भाग कथायाः ।^१ अन्वयागताः पूजका मे पितरस्तस्या देवतायाः । अल्पशेत मे तातः भक्त्या पूर्वजान् देवतायाम् । आसीत् स सुतरा मुग्ध प्रकृत्या । बाल्य एव पञ्चत्व गताया मातरि पितृन मा प्रेम्णा प्रयत्नेनापूपयत् । मद्रतं पितुः प्रेमाण प्रेक्ष्य यथा स कथमपि दुःखमाङ् न भवेत् तथा मयाऽस्वीयत । पर नेश्वरेणावयोरभिन्नानि नितीर्णानि मतानि धर्म्याणि । नास्तीतस्य कोऽपि प्रतिकारो मदायत् ।

नन्दा—युक्तेमेतत् ? । कस्त्वा तत्कृते दोषपक्षे स्यापयति ? । ईश्वरनिर्दिष्ट एवाश्रयणीय पंथाः सर्वैर्धर्मविषयेऽपि ।

नीला—अपि सत्यमेतत् । परं पिता मे शाक्तपथानुयायी शक्त्यभिनिविष्टमना दृढभक्तिः । अहं पुनः शक्तिविद्वेपिणी पूजन-गर्हिणी विशेषेणवलिकर्मद्रोहिणी चाम्भूवम् । अकुप्यदसकृन् मद्य स तत्कृतेऽवादीच्च—हताशे, किमेव निरयमनुधावसि ? । नैतादृश भाग्य-मन्येषा यद्वयमन्वयागता देव्याः पूजकाः । आत्मनो हित समाधायानेनान्येषां साधयितव्ये कथमेव धर्ममात्मीय हिंसितुमुद्यतासि ? ।

अहमपि तमन्तरान्तराऽप्राक्षम्—यद्येयमनुकम्पिनी देवी वशीऽ—स्मदीये तत् किमिति नानया जननी मे रक्षिता मरणादकालात् । किमर्थमिदं काननीकृतं तथा नो मय्यनम् । किमर्थं द्वयमेवायोरवशिष्टम् । किमर्थं चानया मयि निरमीयत रुचिर्मिना । परं पुरुषेष्वेव केवलं देवी धियं वितरतीति तातो मन्यते स्म ।

“ न नारीषु ? ” नन्दा विहस्याप्राक्षीत् ।

कीदृशी मतिर्नारीणाम् । किमिदं च प्रयोजनं धिया तासाम् ।
कोमारे पितुर्योक्त्रे च भर्तुर्नचनेन वर्तनमेव तासां धर्मः । पिता पतिश्चे-
त्तैद् द्वितयमेव तासां दैवतम् । नावश्यकी बुद्धिर्जनानामाज्ञानुविधायिनाम् ।
न केवलं नोपकारिणी धीर्निधेयानां प्रत्युतापकारिणी । धीमान् हि विधेयो
न धारयति निधेयतां कात्स्न्येन । पिता मां कथयति स्म—ऊर्ध्वं परिणयाद्
भर्तुर्गृहं गता त्वामेव देव्येन पृष्ठगामिनीं भूत्वा रक्षिष्यति । अहमप्यने-
कशः पितरं प्रत्यबोचम्—नैवविधया कार्यं मे पृष्ठगामि-या भर्तुर्गृहे ।
भृशं समर्थाऽऽन्यद् हरिर्रक्षितुमात्मनाऽऽमानम् । दिनेऽपि यन्मुखं मनसि
मे भियं जनयति सयं स्वीयमेवालयमन्त्रेण भूयतु भगवती । मातः, तत्त्वतो
विचारिते पितुः परितोपायं देव्या मूर्ध्नि दूरतस्त्रिचतुराणां पुष्पाणां
प्रक्षेपणं केवलं मे नासीदतितरां दुष्करम् । परं दृष्टनैवेद्याऽहं द्रागचेतनां
भुवमापतम् । एतद् विज्ञाय यथा नेत्रेण बलिदानं वा ममाक्षोर्लक्ष्यतां
नापतेत् तथा प्रायेण तातो घटयति स्म । परं बलिहेतोर्देवालयमामानीतस्य
निजमरणमुपेक्षमाणस्य तस्य पशोः करुणमाक्रोशमाकर्ण्यहं मुहुः
स्थासन एव चेतनामन्याक्षम् । तदा मम समाश्वासनं नैवेद्यार्पणं वा
शुरुतरमिति चिन्तयन् चिरं दोल्ययितमिति पर्याकुलचेता अतिष्ठन् तात ।

परं ॥ मन्त्रेण तातः पैतृकीं वृत्तिमात्मीयां हारयितुमुद्यतोऽभूत् ।
अतः श्वस्तनं दुहितुः परिणयमङ्गलमधैव कृतं स्थात् साधुतरमिति स
चेतसि वृत्तवान् । मनोहरमासीन्मे रूपम् । परमनेन चरितेन मे सर्वतः
प्रासरदयशः साश्रवणम् । नैव सा शाक्तकन्या या बलिदर्शनान्मूर्च्छति ।
एतादृशी कन्यका परिणीय को नु दूषयेद्गामीय कुलाचारम् ? । इति
सर्वेऽप्येकमत्येनोदगिरन् नरवराः । सदैव मे वपसा पितुश्चिन्ताऽन्यतः ।
यौनमयती यत्यका नाम वक्ष्यमाणितं वरन्दङ्गारपात्रं पितुरिति
लोकादस्य याथार्थ्यमन्वमगन्ने तात ।

देवालय एवासीन्निवासस्थलमस्मदीयम् । तेन देवालयोपगतो न कोऽपि नरोऽदृष्टमदाननोऽवर्तत । तथा च मुग्धमतिनाऽपि मे तातेन के तत्त्वतः के च कामतो देवालयं प्रविशन्तीत्यंशतोऽज्ञायि । परमदत्त विचारान्तरावकाशं मौग्ध्यं मानुषाणाम् ।

नन्दा-तत् कथमिव ?

नीला-तदेवम् । प्राविशदेकदा देव्यालयं युवा कश्चिच्छाक्तः । अनुपममासीत्तस्य रूपम् । न निखिलेऽपि धनकोटिनगरे तादृशोऽन्योऽभूलाधण्यवान् पुरुषः । हैमो वर्णः, बुद्धिकपुष्ठानुकारिणी वक्रपर्यन्ता हृदयहारिणी श्यामा स्मश्रुराजिः, चिबुकावलम्बि सुतरां कृष्णकान्ति कूर्चम्, प्रान्तकौशेयानि वस्त्राणि कापायाणि, काञ्चनाभभासः करकलितः सतेजाः पित्तलकमण्डलुः, मध्यविलसत्सिन्दूरतिलकं ललाटे चेत्येतैरन्यैश्चेतादृशैर्बाह्यभूषणैराचर्य्य स न चिरात् तत्र तत्र मानसानि मानुषाणां विशेषतश्च मानुषीणाम् ।

न तथा तस्य रूपं यथा तस्य यशो नरानिव नारीरपि द्रागमुद्भूत् । “द्वादश वर्षाण्यनन्येन मनसोपास्यमानया विन्ध्यवासिन्या महामेकोऽदृश्यरूपः खड्गः प्रसादीकृतः” इति स सर्वान् कथयति स्म । दूरीकर्तुमनर्तितं शाक्तधर्मस्य देव्यैः प्रेषितोऽयं दूत इति जना ऊचुः । यत्र यत्रासी गच्छति तत्र तत्र नास्तिज्ञानं नवमतानां खंडनं शाक्तानां च पुरातनानां मण्डनमसौ लीलया घटयन्तीत्येकेऽभूवन् । महान्तोऽपि पण्डिता वादे जिता द्राग् विनम्रीमन्त्यस्य पुरः । केचिदस्य शिष्यत्वमुपगताः स्थाने स्थाने स्थापन्त्यस्य नाद्या मठावतनान्यनेकानि, नराणामिव नारीणामप्यनेकासां गुरुत्वमुपगतोऽमौ ता धर्मे प्रवर्तयति । स्पर्शमोघणास्य वदयः सामया भवन्ति निरामयाः । आत्मानं दूरीभूतमदान् मन्वमाना महयो योद्धा भूयः स्वीकृतशास्त्रदीक्षा बभूवुः । यस्य नु मर्याधमणो मतो न स्वादिनोद्दिनमेवादृशेनास्य दिने दिने वर्धमानेन पराः पट्टेन ।

कियदिन वच्मि, मात. । कथितपूर्वमेव ते मया यन्मुग्धमतिरासीन्मे तात इति ।

नन्दा साधु स्मराम्यह तद् वत्से । यशोऽयशो वा मानुषस्य-
मुग्धताममुग्धता वाऽऽलम्बतेऽस्मिन् जगति सर्वत्र । भवतु । कथय किं
तत. परमनुष्ठित ते तातेन? ” एव पृच्छन्ती नन्दाऽतीव कथारसद्वत-
हृदयाऽलक्ष्यत ।

नीला—दिवोऽस्तीर्णं त सुपर्वाणमेवागणयन्मे तात । स मुहु-
र्मुहुरनुनीय त तत्रैव देवालयमावासयत् । यथा न किमप्यस्य परिहीन
स्यात् तथा सर्वमक्रियत । प्रारभत धर्मतत्त्वाना व्याख्यानमसौ युवा
दिने दिने पुरो देव्या । अर्घतेन प्रतिदिन दिदृक्षुर्गणो नरनारीणाम् ।
अनेकशो भोजनार्थमस्मद्गृहमागतोऽसौ मामनेकविधमैक्षत । तदानीं
नेत्रमार्गेण तच्छृदयमीक्षमाणाऽहमज्ञासिष यत् प्रतीपाङ्गतिनाऽन्तरङ्गे-
णाश्लिष्टमस्य हृदयपुटम् । अशुद्ध तदीक्षण, सानुनय भाषण, बलाद-
बलाभिरालपन, धर्मकर्मत्रिडम्बन, वृथाशाक्तधर्मसंस्थापनाघोषण, इत्यादि-
भिरचिरादनादरेण मद्भृदये पदमकारि । तपुरो गमनमपि न मह्यमरोचत ।
ग्रस्त मे मनो भयेन । पर मे पितर स खलस्तथा निमोहितवान् यथा
तदुक्त शुभमशुभ वा देवीप्रसादमिव सर्वं शिरसि कृतवान् मे तात ।
मपरिणयमधिकृष्योभाभ्या किमपि मिथो मन्त्रितमासीन्नवेति न वेधि ।
पर पितर मा बलात् पुन पुनस्तत्पुर प्रेषयती यहमन्ततोऽगच्छाम् ।

अथैरुदा सह पित्रा गृहान्निर्गतेष्वखिलेषु गृहजनेषु
मामेकाकिनी विज्ञाय स युवा गृह प्रविश्यागादीत्—“नीले, कियच्चिर पर
मामाकलयसि । यथाऽह सखा जगतो निखिलस्य तथा किं मा न
गणयसि तम् । मन्ये देव्यैर कृपयाऽहमजानीत । प्रमीदतु सा
भगवती त्वया सहायैव मां स्थिरीकर्तुम् ” इति

युवा, चरणान्तिके च ग्रामगसी कोऽपि शक्तभिक्षुरुपपिष्ट आसीत् । करकलिततीर्थकलशाखयोऽपि मुखेन मन्त्रान् पठन्तो बिल्वदलेन मामभ्यपिञ्चन् । लब्धचेतनाऽहं यान्दयथास्थित वसन यथास्थान स्थापयामि तावदेव तातो मामगदीत्—अल भयेन कसे, । अवसित श्रीवक्र-समारभोऽद्यतन । अनुगृहीतास्यद्य देव्या कालिकया । उत्तिष्ठ । पत देव्या पादयो इति । एतन्नाकर्ण्य कोपस्य परा कोटिमुपगताऽहं व्याघ्रीन् सर्गान् साधिक्षेपमीक्षमाणा निर्भर्त्सयन्त्यब्रवम्—धिक् ते धर्म-मूढता, पित । अधिरूढोऽसि शिखर मौर्ख्यगिरे । न मे प्रयोजनमनया ते देव्या त्वया वा । अनेहि मा मृतामद्याहमपि च त्वामवसित मन्येय । नाद्य प्रभृति जीवति ते सुता न चापि मे पिता । यदि स्वयं देवोऽप्यक्षमो रक्षितु मे सतीत्य तत् कथं त्वक्षम स्यास्तथा कर्तुम् । पश्येयाऽहमाश्रये पन्नान् पितृन्नस्य—

इत्याभाष्य सह तेनैकेनापूततमेन वाससा सावेग गृहानिर्गतया मया न भूयो नयनगोचरतामनापि निलयोऽद्य याग्न्ये तातस्य । तस्मिन् क्षण एवाहमभ्यल्प पितृन्नम् । पर मद्ग्रामसन्धिष्ठे पितृन्नेऽपि ज्वलिताया चितायामामन प्रक्षेपण पापायेत्यज्ञासिपम् । आसादित-स्ततोऽयं ग्राम । प्राप्तिश्च पितृन्नम् । किन्तु मदीय सतीन्नमपहरत् त नराधम पूर्वं पितृन्न सप्रेष्य तत् स्वयं तत् प्रवेष्टव्यमिति कृत मे हृदि पद विचारेण । कालमेतान्त त प्रतिपालयन्त्यहमद्य नगरेऽस्मिन्, मात, सहसैराद्राक्षम् ।

इति निगद्य नन्दाया स्सुधे मूर्धानमामनो निधाय नीटा प्रोक्षरोदितुमारभे । अगदत् च—महत्तत्त्वे, ब्रूहि किमिदं भयेदय-न्मतिविकारामे मागधेय व्यतिष्ठर एतादृशे । किमयदवशिष्ट मे जगति स्मशानात् । घोषेऽस्मिन् भवती, ग्रामे च सा भवती तस्याद्य स मे दृश्यहर सन्नुर्गुरुरिषियेनान्नान्नोय समाश्वासन मे मास । परमद्य

तस्य पशोर्दर्शनादारभ्य त्यक्तसकलबन्धनाऽहं कथं तं दुरात्मानं
सहात्मना पितृकाननं प्रेयेयमित्यनन्यहृदया चिन्तयामि ।

एवं भाषमाणाया नीलायाः कायस्तथा वेपुथुगृहीतोऽभूद्यथा
नन्दाया अपि शरीरं तेन समाहन्यत । सफेनमाननं दधाना सा
नन्दाया देहे निपत्य चेतनामत्याक्षीत् । तथैव तत्र ता भूमौ शाययित्वा
खोटजात् पानीयमानीय नीलाया मूर्धनि मुखे च निक्षिप्य वसनान्तेन
ता वीजयन्ती पाणिना च पुनः पुनः शिरः स्पृशन्ती नन्दा शनैरवादीत्—
नीले, अल सतापितेन । समाश्वसिहि, सकृदेवार्थाः सपद्यन्ते । अलम-
त्यर्थमात्मानं तत्कृते खेदितेन । विस्मर तत् सर्वं यत् सपन्नम् । यं देवं
त्वा तस्मिन् मन्यसे तस्यैव चोदनया जन्तुरेकस्मिन्नेव जन्मन्यनेकान्या-
सादयति जन्मान्तराणि । त्यक्तं त्वया भयनम् । जगति च जीविता-
धारभूतं पितरं दूरीकृत्योरीकृतोऽत्रोदजे यासः इत्यनेनैव विनाशितं पापं
ते देहसमासक्तम् । त्याग एव स्मशानं तात्त्विकम् । तत्र सस्फुरद्भिरर्चिर्मि-
पावितासि । अतो नाधुना त्वं धनकोटिसमुत्पन्ना नीला नारायणी ।
तदुत्तिष्ठ । समाश्वसिहि इति ।

नन्दयेवमुपचरिता नीलाऽञ्जसैव प्रकृतिमापन्नोरयायोपाविशत् ।
तद् लोक्य मनागिव प्रीतिमुपगता नन्दा तामप्राक्षीत्—किमभिधानं, स
युगं येनेव ते जन्म निरर्थकता नीतं यश्च ते सद्यो दृष्टिगोचरता गतो
नगरे १ ।

‘ रुद्रमठ ’ नीलाया सायज्ञमभाणि । तदभिधानस्याहरणात्
पाप्मनेनातिमहीयसाप्मातामामनो जिह्वा मन्यमाना नीला तच्छेदसमुद्यते-
वाल्क्यत ।

एवमाभाषमाणयोस्तयोर्निर्गम्य घोषं शनैः सचरतः कस्यापि
नरनारीयुगलस्य चरणरवोऽश्रूयत । तुल्यवर्णेन निर्मितेन पीतग्राससा
परिरेष्टिताङ्गाबुभारपि तानन्योन्यस्कन्धस्यापितरौ किमपि मिय-

तस्येवं विनयातिक्रममालोक्य समाक्रान्तं मे हृदयं कोपेन । अथ तद्भर्त्सनमनीषयाऽहमगदम्—किं जामातृपदमधिरोद्धुमेवं मे तातं प्रतिदिनं प्रसादयसि ? । मन्ये निःसारयितुमेव मां गृहात् त्वं मे गृहं प्रविष्टोऽसि । निपुणं मयाऽस्ति निरूपितं ते शीघ्रमखिलम् । पश्यामि प्रत्यहं ते तानि तानि लीलायितानि सह परेषामङ्गनाभिः । परं स्वीयतां त्वया सावधानम् । मा मामन्याङ्गनासदृशीमाकलय । सर्वतो ग्राममाघोष्याघोष्य ते चेष्टित-मपयशस्ते विस्तारयेयम् । न कायं मेऽनया ते देव्या न वाऽनेन शाक्तानामाचोरण । तवैव भवतु फलदा सा देवी स चाचारः । अपेहि भवनान्मे यथागतम् । नोचेदुर्ध्वैराकन्दनपराऽहमाहूय प्रातिवेशिकाननेकानुपहासा-स्पदं करिष्यामीति भाषय दृढं चेतस्यात्मनः । निर्दोषं, गृहं प्रत्यागतं तातमद्य साग्रहमनुनीय तेन त्वां प्राग् देवालयान्निस्तारयेयम् इति । परं प्राक् तस्य निर्गमनादयं भाषमाणाऽहमेव भवन्नान्निरगमम् । नासीदिवं ज्ञात-पूर्वं तेन मे मनः । मदीया तां रौद्राकृतिमालोक्य वैलक्ष्यमुपगतः ॥ नराधमः स्तम्भितजिह्वो निष्क्रामन्नेतावदवोचत्—भवतु । प्रातिवेशिकानां निमन्त्रणे तेऽभिलाषः । अञ्जसाऽवातमनोरया स्याः इति ।

सत्यमेव तेन खलेन कौटिल्यनिपुणेनाभावि । त्रिचतुर्रेवाहोभिः सहसैव विविधव्यापारव्यग्रसकलजनमालोक्यत तद् देवीस्थलमखिलम् । विविधवस्त्रविभूषणैः सविशेषं विभूषिता देवी ततेन । एकैकदास्तस्मिन् दिने-ऽष्टष्टपूर्वा अपि जना देव्यालयमगच्छन् । ‘किमेतदद्य’ इति मया पृष्टेन मे तातेन प्रपभाणि—शाक्तधर्मसमुपदिष्टः श्रीचक्रसमारंभोऽद्यात्ये देव्याः । न मयाऽज्ञापि किं तेनाभाणीति । परं सुतरां गरीयस्यभूत् संख्या पशूनां देव्याः पुरो हतानां तस्मिन् दिने । आनीयन्त मघपूर्णा घटा देवालयं बहवः । समचीयन्त फलपुष्पाणां करण्डका विविधाः । उपाविश्यत मण्डलाकारं चित्रगमोपेष्टिताः शक्तिरत्नैः । आरम्यत तारस्मेरेण सनालघोषं देव्या जघनोदयं सर्वैः ।

‘ मात , दुर्गे, भवानि, चण्डिके ’ इत्यादिभिस्तदानीं प्रोचै-
 रारटितै सर्वतो निनादितमासीत् मन्दिर देव्या । मियाक्रान्तहृदयाऽ-
 हमाश्रयायालयस्थित तातमयासिपम् । स पुन स्वयमेव मदिरापाननष्ट-
 चेतनोऽयथातयक्षितसर्वावयवो निश्चलगात्रोऽलक्ष्यत । ततो यावदह तमाश्रा-
 सयितुमुपाय चिन्तयामि तावदेव स युवा सहान्यै ऋतिपर्यैर्युवभिर्भवन प्रविश्य
 ‘—एषाऽद्यतनश्रीचक्रसमारम्भपूजनीया दिव्यकन्या ’ इति निदिश्य मा हस्ते
 धृतवान् । अन्यो युवा सुगन्धिना मधेन पूर्णं चपकमेक म पुरो धारयन् पान-
 पराङ्मुखीं मामालोक्य तस्य पूर्वयूनोरादेशेन मामनिच्छन्तीमपि बलाद्-
 अपाययत् । केनापि विमोहकेनासीदौषधेन मिश्रित त मद्यम् । अचिरादेव
 हि रुमेण मा मूर्च्छा परवशामकरोत् । तथानिधामसमग्रचेतनामेव मामुद्धृत्य
 ततो बहिः सभागृहमानीय तत्र देव्या पुर प्रोच स्यापित आसेनऽस्था-
 पयन् । देवीमित्र मा केचित् पूजयितुमारभत । चर्चित मे ललाट सिन्दूरेण ।
 अर्पिता कण्ठे रक्ता पुष्पस्रजोऽनेका । लेहिता कैश्चिदङ्गुलिभि-
 र्बिन्दिभ्यो मधुन । अथ यथाक्रम भक्ता कचित् कालं प्रोच सताल-
 नृत्य देवीस्तोत्राण्यपठन् । अन्तत सर्वैरेकदेव ‘ जय कालिके ’ इति
 तारसंख्येणोक्ते स युजोक्षिप्य मा स्कन्धेनादाय वेदमवर्तिन्येकस्मिन्
 कोष्ठभागेऽशाययत् । हस्तपादादिकम्पनेर्निषेध दर्शयन्पह कियतीमपि
 चेतना दध नामुहु पितरमीश्वर च साहाय्यायाह्वयन्त्यपि वाचा
 धक्तुमक्षमा प्रक्षीणशक्ति कामप्यर्णनयोग्यामवस्थामन्यभयम् ।
 अचिरादेव चापेतचेतनाऽह न मनस्यपीश्वर ध्यातुमज्जासिप कुत पुनः
 शरीर परिरक्षितुम् । पर यदि स ईश्वर समर्थस्तन्न किमासीदावश्यक
 तस्य परिरक्षण मे मृततायाः । अहनि तस्मिन्नेव, मत , स्वीकृत शाश्वतो
 विनाशो ते मन स्थितेनेश्वरेण ।

कियताऽपि कालेन प्रवृत्तिमापन्नाऽहमौर्ण्यसनवेष्टित, त्रासनशा-
 पिता देव्या पुरो वर्तिनीमामानमद्राक्षम् । शिरोभागे तात , पार्श्वे स

सानन्दं शनैः कूजन्तावास्ताम् । परिचितत्वात् दृष्टिपथमुपगतावेव
तावाहूय नद्याऽभाणि—आगच्छतु महाभागः शमधनो भगवती मृणा-
लिनी च । पतितमलसे गङ्गाया । दिष्ट्या युष्मत्परिचयाहोऽन्यो जनः
कोऽपि वर्तते । सह तेनाद्य ते परिचयमुत्पादयामि ।

नीलयाऽनुपजातपरिचयस्यास्ययुगलस्य सहसा तत्र संप्रापणं
सुतरा यथावसरमगण्यत नन्दया । आगमनमस्य यास्यति परिपन्थितां
वृत्तान्तकथनस्य नीलायाः । विषयान्तराक्षितचेतसा दुःखिना जनेन
निस्मृतदुःखेन जायते । अन्ये विचाराः सक्रामन्ति तस्य हृदये । अन्य-
मारभते स विषयमभिधातुम् । निनायासमुपगतोऽसौ व्यतिकरो नेयो
नीलाया दुःखापनयनहेतुतामिति मन्यमानया नद्याऽद्य बलादेन
दर्शितसविशेषादरमेतावुभात्रप्याहूता ।

आगतयोस्तयोः सह नीलया नन्दोदतिष्ठत् । अनिस्तीर्णतया
फलनस्य सर्वेऽपि ते गोमयनिर्मलीकृतेऽङ्गण एव भूमावुपाविशन् ।

नन्दा प्रोवाच—कसे नीले, अपि दृष्ट त्वयेतद् युग युनोः । न
महान् काल इदं नगर प्राप्तयोरेतयोः । अन्तरान्तराऽस्मिन् विभोगेऽपि
पर्यटनादेतयोर्ममाप्येताभ्यां सह समुपन्ना परिचिति । तत्राप्यद्य परिचयं
कारयामि । अतीव मा मोदयति दर्शनमेतयोः । एष महाभाग शमधन
इय च भगवती मृणालिनी । पश्य वेपमेतयोः । उभात्रपि महाकुल-
समनौ धनिनौ च । परं परित्यज्य सुखानि गार्हस्थ्यसभगान्यङ्गीकृतगात्रमिय
बौद्धधर्मप्रचारकार्यमेताभ्याम् । इह वैदेशिकतामुपगतावुभात्रप्येनात्रमिन्नमतं
सर्वदा व्यवहरतः । तत्रैतयोरपि दर्शनं मामतितरा प्रीणयति । तदर्दति
भयती मापितुं सद्वयुगेनतेन ।

नासीदितदग्निदितं नद्याया यदप्राप्तपरिचया मानया न प्रभवन्ति
प्राप्तपरिचयात्रि मिथो मन्त्रापितुम् । तथापि परित्यक्तीदासीन्यया
नीलया भाव्यं भूय. सानन्दयेयेन नन्दयेयमभिचित्पर किमप्याच-

रितम् । परं नाद्याव्यखिलेन नीलामनस्तापेन परित्यक्तमभून्मनस्तस्याः । अपि च युगयुक्तीयुगमेनमवलम्बितपरस्परकर चरद्धर्मप्रचारमाचरतीति तयोराकर्ष्य धर्णनमग्निश्चस्तचित्ता सा साशङ्कमुमयोरुनने क्रमेण पुन पुनरखलोरुयन्ती तस्यो ।

विदिततद्दृष्ट्या नन्दा स्वयमेव वक्तुमारेमे । प्रथम ‘ स्वीकृतस्तोत्र गोक्षीर ’ इति सनिर्वन्धमनुवर्तते नन्दया मृणालिनी वमापे “ ऊर्ध्वमस्तात् सत्रितुर्नास्मामि सलिलमपि पीयते किं पुन क्षीरम् । यत्र कुत्तापि स्थितानामस्माकमचलेव वृत्ति परिपालने नियमानामाश्रमगतानाम् । तदेतत्तिष्ठतु । किन्तु मात., कथमद्यापि नोत्पादयसि परिचयमनया ते कन्यया सहास्माकम् । आलोक्यधैना सुतरा पर्युत्सुकमावयोर्हृदयमनया सह भाषितु परिचय च जनयितुम् ” इति ।

नन्दा जगाद—“ आम् । उत्पादयितव्यं परिचयोऽनया मे कन्यकया सह युगयोरिति विचिन्त्येवकारितौ युग मयेह । एषा मे धर्मपुत्री । शाक्तधर्मानुयायिनाम्स्या पितरो । पर विद्वेषिणीय तस्य धर्मस्य । अत सुलभ सह युगभ्या सख्यमस्या । इधमेव सा नीला नारायणी ” इति ।

श्रुतनीलावृत्तान्ता मृणालिनी सुतरा मुमुदे । धर्मान्तरोद्यतजनावश्यकेन समुत्कटमनोनिग्रहेण निखयीकृतमासीत्तस्या हृदयम् । शाक्तधर्मविद्वेषिणीमाकर्ष्य नीला स्फुरित मग्निप्रेम्णा मनसि मृणालिन्ध्या । जल्पनप्रकृति. सा स्वयमेव वक्तुमारमत । शमधन पुन सकुतहल केवलमनिमिषपक्ष्मणेक्षणेन नीलमुखमीक्षमाणस्तृष्णी तस्यौ ।

मृणालिनी प्रोवाच—इन्त मात , मन्ये प्रसन्न भगवता जुद्धेन यदेतादृशी तुल्यानुभवा वनिताऽस्माकमक्षिपथ समानीता । यद्येव तत्किमर्यमियमकालहीन नाङ्गीकरोति नूतन धर्ममस्मदीयम् । परिव्राजिकागणोऽ-

स्माकमक्षितशमनयाऽलङ्कृतः स्यात् । सहानया वयं सस्नेहाः समुन्मूल-
येम शाक्तधर्ममनर्थकरम् । मन्ये नारीभिरेव करणीयं प्रसरणं प्रवर्तितस्य
धर्मस्याभिनवस्येति समीहते भगवान् बुद्धः । अत एव भिक्षुगणादपि
परिव्राजिकागणो गरीयान् त्रिहाराश्रमेऽस्माकम् (एवमाभाषमाणया मृणालि-
न्या सदृष्टिक्षेपमीक्षितः शमधनः) गृहीतदीक्षेया महाभागा सुतरां प्रीणयेद्
भगवतीमत्रलोकिताम् । अपि नामेयं नः कृतार्थयेत् ?—

‘अथ किम्’ । प्रत्युत्तरपराङ्मुखीमालोक्य नीलां नन्दैव मृणालिनी-
प्रस्यवोच्चत्—‘ अर्हतीयं साकल्येनाश्रमनिहारवासं वः । त्वादृशीमेव
धारयतीयं त्यागवृत्तिम् । किन्तु—

साशङ्कं प्रतिवचनं नन्दाया आलक्ष्य तयाविधमसुखोत्तरं प्रश्नं
परिपृच्छन्ती मृणालिनीमपराधिनीमेव मन्यमानेन शमधनेन सद्भासं
निषेधधियाऽभाणि—“मातः यत्र कुत्रापि शोभनं समीक्ष्य मानुषमञ्जसैव
शाकुनिकायते नोमृणा । मन्ये दुग्धकानामेव जातायासीदियं निक्षेप्तुं
निर्मिता पूर्वं वेधसेति ” ।

नन्दा—यद्येवं तदार्योऽप्यनयैव निरुद्धः स्यात् स्वजाले । मुनिपुण्यं
परीक्षणे मानुषाणाम् ।

यदृच्छ्यतदासीत् प्रोक्तं नन्दया । परं लीलया प्रोक्तमपीदं
वाक्यमस्पृशत् हृदयमर्म तयोः । यत एतदाकर्ष्य तावुभावपि परस्परमुख-
मीक्षमाणौ विहस्य मनागिव व्रीडा जग्मतुः ।

कथमप्यसमर्थितेन त्रिधिना तथान्वमुपगते वाक्प्रस्तोत्रे नीला
मौनमयाक्षीत् । एवं युगयुगलोरन्योन्यसद्भाससंश्लेषेण क्रियमाणे
धर्मकार्ये धर्मादपि गरीयान् संभवोऽधर्मस्येति तद् युगयुगतिपुण्ड-
समीक्षणेनोप्रेक्षमाणा नीलाऽऽपत् “मातः, स्त्रीशून्यदुग्धमाऽश्मेतदाश्रम-
विशरत्नासमन्वङ्गीकुर्वाम् । परं त्रिधिपेशस्यादम्या मृणालिन्या इव
पाप्मि मे सहचरः ? । आद्या मादयितव्यस्तथात्रिधः सहचरस्तनः

प्रमेष्टव्य एतेषां सद्यः । सद्यः समर्पित मे धर्माचारे फल सहवासस्य सहचरेण । स्थापिताऽह सहचरेण मे पितृगणे । न मनागपि मे रोचते युग्मयुग्योत्तममे विहारे वा सहवासः । युग्मयुग्यसहवासोऽह सह धर्मेणाधर्मस्यापि सचयो न परिहार्यः ” इति ।

मुक्तमौनयाऽपि नीलया यदमाणि तेन केवल तदीयमन्तर्गतं दुःखमेवायिष्कृतम् । अपि च स्वयमाहूतस्यातिथिनिशेषस्य कार्यं धार्मिकं तन्मन खेदकरैर्धर्मोभिर्विदूषितं तद्विज्ञाय नदया स्वयमेवैव सलापः सहतः । साऽनादीत्—अर्थे मृणालिनि, मुग्धाया अस्या भाषणेन न मनागप्यात्मा खेदयितव्यः । केनापि सविशेषेण दुःखामिना सततद्वेदयाया अस्या आननानिर्गता वात् पुरोगत श्रोतारं सर्वदा दहत्येव । शाक्तधर्म-विद्वेषिण्यपीय मादृशी धर्मान्तरस्वीकरणपराङ्मुख्येव । अमुकनाम्नो धर्मस्याहमनुयायिनीति कथनाद्विनाऽपि मानुषो मोक्षमाप्नु क्षम एव । शाक्त , बौद्ध , सनातनी वेति शुद्धमनसः सर्वे सममेव । अस्या मे गोशालायामेका श्वेताऽन्या च कृष्णेति द्वे धेनू वर्तेते । समान एव प्रेमा न उभयो । अपि च ते अपि मयि समानस्यादेमेव नितरतः पयो मधुरम् ।

नदाया एतेन वाक्येनागसितप्रायोऽभूत् तेषामालापः । अथ सन्ध्याया प्रसरत् तम समालोक्य शमधनो मृणालिनीमधिकृत्योवाच—“ मृणालिनि, चिरमागम्यामत्र स्थितम् । तत् किं तन्मार्ग-दत्तदृष्टि स्याद् अवलोकिता मातेति ते कथनीयमेव ” इति भाषमाण एव स उत्थाय चलितः ।

“ अहो अतिक्रान्ता वेला । नदया सह समालपन्त्यहं न कर्हिचिदवेम्यतिक्रम कालस्य । परमवतनोऽयमतिक्रम कालस्य नाफलः । भूयोऽप्यहमागमिष्यामीह सह नीलया सख्यं दृढतरतामुपनेतुम् ” इत्युक्त्वा समुत्थाय सत्परगतिर्मृणालिनीसमीपमुपगता शमधनस्य पाणिं

पाणिनाऽवलम्ब्य द्वावपि तौ पूर्ववदन्योन्यं किमपि निःशब्दं
कूजन्तावाश्रमविहारं प्रति प्रातिष्ठताम् ।

नीला नंदामवादीत्—“मातः, पश्य भूयोऽप्यवलंबितकरं समा-
रब्धमाम्यां संचरणम् । एतेदेवैतयोः पारमार्थिकं धर्मकार्यम् ” इति ।

नंदा—शान्तम् । बाल्यादारम्य सह पांसुकीडितौ सहसंवर्धिता-
वेताववलंबितकरौ भ्रमतः । तथाप्येताम्यामपि न किं त्वयेव गृहं
परित्यक्तम् । स्यागिनं भोगिनं वा वीक्ष्यमानवं तेनैव वत्सया वेदितव्यं
तस्य शीलम् । भवतु । अतिक्रान्ताऽर्चनवेला देवतानाम् । तदधुना
देवता नीराजयामि ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीय. परिच्छेदः ।

क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चय मनः

पयश्च निम्नाभिमुख प्रतीपयेत् ॥ —कालिदास

शमधनोऽप्यानमुल्लङ्घयन्नोचत्—मृणालिनि, सर्वरपि रुद्ध-
गतिभिरेव स्येय ते पुर । ननु धर्मप्रसारकार्येऽपि । न शोभते-
ऽतिक्रान्तमर्याद समुसाह ।

आविष्टतविस्मया मृणालिन्यभाषीत्—किमतिक्रान्तमर्याद
मयाऽऽचरितम् । त्रिपण्णाननाऽलक्ष्यत सा नवा बालिका निरुत्साहा
शाक्तपथद्वेषिणी । उपदिष्टमतोऽस्यै मया धर्मान्तरस्वीकरणम् । न बोधि
क्षयेमेव कुर्वाणा मामपराधिनीं गणयसि । भक्तोऽपि मिश्रुदीक्षास्वीक-
रणे मदाग्रह एव निदानम् । सर्वदा समुद्घाटिताननैर्भाव्य धर्मप्रचारकै ।
नान्यथा भजेयुस्ते सिद्धिमत् ।

शमधनो निहस्योवाच—भाव्य समुद्घाटिताननधर्मप्रचारकै ।
पर यथा स्वानननिर्गता न वैफल्यमियाद् वाग् यथा च नामुयाद्
आनेने बाह्य कृमिगण सप्रवेश तथा तैरग्रधानपरैरपि भाव्यमेव ।

कथमङ्गीकृतमिश्रुदीक्षौ स्वेच्छयैव जातौ मृणालिनीशमधनौ
बौद्धगणगुफिताविति कुतूहलिना वाचकाना कौतुकापनिनीपया तद्वृत्त
वर्णयाम —

आसीत् पुर हेमकुटीर नाम । एतदेव निवासस्थलमुभयोरपि
मृणालिनीशमधनयो । अन्वयागतेन विमर्शेनोभयोरपि पितरावनल्पधनौ ।
गङ्गाप्रवाहवहप्रग्रहणव्यवहरणतत्परोऽभवत् पिता मृणालिन्या
कृपिकुसीदादिव्यवहाररञ्जितमनाश्च जनयिता शमधनस्य । प्राग् वर्ष-

त्रयात् विनिश्चित पितृभ्या परिणय एतयो । परमननुकूलता
ग्रहाणामुपेक्षमाणेन गुरुणा मृणालिन्या मासचतुष्टय यावद्
निलव प्रापिता तिथिर्निगदस्य । नैतदतुल्यपदुभयोरपि तयोः ।
परमुपागमता विपादमुभो । अन्वयागतस्नेहतया समुपाखुट-
परिचयावुभायपि तो परस्परवद्धभावो परिणयदिनानुपालनपरौ
समुत्कण्ठितमानसानास्ताम् । कार्तान्तिरुनिर्मितेनामुनाऽन्तरायेण द्वयो-
रपि तयो सहस्रधा दीर्घं मनोरथैश्चिरकृते । किन्तु कुलीनतया न
पारित ताम्यामतिक्रमिषु शासन तातस्य । एवमतिदु सहमवस्थान्तरमु-
पगतेऽस्मिन् व्यतिकरे केनाप्यतर्कितेन विधिना भूयो वर्षचतुष्टय व्याक्षिप्तः
स परिणयोऽन्ततोऽविनिश्चितसमस्तया सततमदीदृहन्मानस पित्रो ।

एव व्याक्षिप्तमुहूर्तदेन परिणये बोद्धभिक्षूणामेवो महान्
गण परिभ्रमन् धर्मसाधनाय हेमकुटीर पुरम यात् । अदृष्टपूर्वतये-
तादृशस्य धार्मिकप्रवरपूर्णस्य नरनारीणा गणस्य सर्वेऽपि सकुनूहल्य .
समजायन्त हेमकुटीरनिवासिनः पौराः । आवसद् भिक्षुगणो बहिर्न-
गराद् रम्यमात्रपादपत्रनमेकम् । आरभन्त नागराः प्रतिदिन प्रातः
सायमपि च गन्तु तस्य दर्शनाय । अर्धत दिने दिने दिदृक्षूणां शिशु-
नारीप्रचुराणां गणो नागराणाम् । सर्वेऽपि तदर्शनप्रीतमनसो-
विमोहितहृदया अलक्ष्यन्त सञ्ज्ञाध निरर्तमानाः ।

पीत परिधान, सज्जनय वचन, धर्मनरयानामुदारणां व्याख्यान,
परित्यक्तलोभमालपन, विशेषेण चास्मास्वदृश्यमान नरनार्योरेकमत्ये-
नान्योन्यनुन्यभावेन व्यनद्वरण इत्येतानि चान्यानि ज्ञेयामदृष्टपूर्वाणि
भिक्षूणां लक्षणानि न चिरादाचवृष्टुर्नागराणां मानसानि । तथा च न
येयलमेव नासन्नकारिण परमभूतव्रतितरां परोपकारिण ।
परकलितरमण्डलून् सान्तिमन जीपुरुषाणां गणान् दूरी-
भूतस्पृष्टान् निरदकारान् मोक्षमार्गानुधात्रिनो विज्येस्य विदया

सक्तचेतसः कस्य ग्रामवासिनो मानसेन न भूयते
 समुपारूढगोरेण । अत्राप्येवमेव कथमपि सबृत्तम् । अन्योऽ-
 प्यत्रासीजनानामयमतितरा तस्मिन्नाग्रहो व्यतिकरो यदसौ महा-
 नपि भिक्षुगणोऽत्रलोभितया नाम कयापि कान्तिमत्या यति-
 नेषधारिण्या मनोहारिण्या सद्यो मुक्तयोरनया विगतनाथया
 वनितया सर्गतो नियन्त्रितोऽर्ततः । भिक्षुसघस्थिता आसन्नार्थका
 पुरुषा अपि शिष्या इव भुजिष्या इव वा तदाज्ञानुवर्तिनः सर्वे तामु-
 पासत । श्रुतिपथमुपगतेन भगवतो बुद्धस्य यशसा समाक्रन्तपूर्वाण्यास-
 नेव नागराणामत्रत्याना मानसानि । परमनेन बुद्धप्रमाणपूर्वं धर्मतत्त्वा-
 न्युपदिशत पीतवाससो भिक्षुसघस्य दर्शनेन धर्मदोषापनिनीपोरीश्वर-
 स्यैव शासनात् प्रवर्तितनवमन्वन्तरमुपस्तल्मधुनेति मेनिरे जना नागरा ।

अणुरूपमपि कारणमोदस्य प्रबोवस्य वा त्रिषादब्रिहलीभूतस्य
 मनसो धारयति गरिमाण हृदयविषण्णस्य प्राणिनः । विषण्णमानसौ
 मृणालिनीशमधनाग्रतोऽतितरामुपकृतौ दर्शनेनैतेन भिक्षुसघस्य । एकदा
 साय प्रतिदिनप्रोच्यमानस्यावलोभिताप्रवचनस्य शुश्रूषयाऽऽन्नवनस्वेच्छ-
 येन पृथक् पृथगुपस्थिता विधिवशात् परस्परसंगतायजायेताम् । अत्रास्मिन्
 प्रवचनस्य मृणालिनीमुपेत्य शमधनोऽभ्यधात्—मृणालिनि, अतीतनालम-
 थसितमद्य प्रवचम् । वर्धतेऽनुक्षण बहिरपि तमो बहुलम् । तत्
 सहचरीभूय प्रापयाम्यहं भवतीं स्वमवनम् । ‘तथा’ इत्याभाष्य मृणालिनी
 सहचरीकृतेन सैव तेन पथानमतिक्रामितुमारेभे । परचिरेणाप्यकृत
 भाषणा तामालोक्य शमधनेनाभाणि—“ मृणे, भिक्षुसघाश्रमाश्रितमानया
 त्वयाऽद्य, मन्ये, नाभीत मनः सहात्मनेति । भगवत्या अत्रलोकिताया
 हस्ते न्यासीकृत्य तत् त्वमद्य निवृत्ताऽसि । अत एव शब्दमात्रेणापि न
 मा प्रीणयसि ” इति ।

एतदाकर्ण्य दीर्घं नि श्वस्य “कदाचित् तथापि स्यात् ” इत्या-
भाष्य यथापूर्वमग्ननामितरदना भूयोऽपि पया प्रयातुमारेभे ।

कचित् काल तूर्णीं स्थित शमधन पुनरगादीत्—सत्यमेव,
मृगे, त्वयाऽद्य पृष्ठतो निदिन ते मन । श्व एवाश्रम प्राप्य तत् त्वया
प्राप्येत । परं प्राग् प्राप्तेस्तस्य किमेव सह स्वजनेनापि त्वं मूकतामेवाश्र-
यिष्यसि ? ।

‘ स्वजन ’ इति निर्देशेनैव किमपि स्मरन्ती मृणालिनी क्षण
प्यात्वा प्रोवाच—शमधन, विगाहविलम्बमात्रयोरधिकृत्यासीन्मया कुपित-
मुपरि तातस्य । परमघटनादवलोकितप्रवचनश्रवणादारम्य मया
तर्क्यते यत् स्यामैवार्हस्वत्र धोप न तात इति ।

शमधनोऽब्रवीत्—तत् सर्वथा सप्रति प्रत्यानीतचित्ता भवती ।

“ बाढम् । परं चेतसा संदेय प्रत्यानीतप्रवचनाऽपि । ”

“ कं पिण्डितोऽर्षोऽद्यतनस्य प्रवचनस्य ? ”

“ वासनैव दुःखमूलमिह जगति । वासनानिर्मूलनमेव सुखम-
तिमम् । त्वया सह वृत्तपरिणयाऽहं मुखिनी भवेयमिति यो मया
प्रदत्तो हृदयेऽवकाशो वासनार्थे स एव मे प्रमादः ” ।

“ परमाग्नौ. परिणयवासनार्थे न केवलमाग्न्यामेव दत्तोऽवकाशः
किन्तु तत्र ममापि च गुरुणापि । अयं महाणां प्रातिकूल्यमुप्रेक्षमाणेन
यत् तत्र तातेन दुःखाद् अनुष्ठित व्याक्षेपण परिणयस्य तदपि न किमा-
यौ सुगाय यन्वाणाय च ? ” ।

“ अभितमाग्नौगुरुणां च निदानं दुःखस्येत्यत्र मे नानेकमत्यम् ।
परं दूरीकरणाय दुःखस्थाननो मत्परिणयस्युद्देशं त्वया दातव्यमेव ह्यग्नौ
एवमपि गृहगता कथयितुं मे तानाय । ”

एतदाकर्ण्य शिरस्पर्शनिनेराहत शमधन क्षण स्तब्ध इव
भूत्वाऽवदत्—“ मृणालिनि, न सम्यग् गृहीतोऽर्थगताऽपननस्य

प्रयत्नस्य । सैव वासना दुःखमूला यामासक्तिरावसति । अत आसक्त्यद्वैता वासना न कोऽप्यर्हत्याकलयितुं दुःखमूलाम् । स्वाभाविकतया सा क्षम्येय । तस्यामपि परित्यक्तायामयः ससारः शून्यतामियादित्यपि न किमन्ततो विशदीकृतं मतमात्मनो भगवत्याः ॥

“शमधनं न क्षमाऽहमतिशयितुं त्वा युक्तिरादेन । यथा रूपादिषु तथा मतिमत्तेऽपि मामसंशयं त्वमतिशेषः । तथाप्येतावदेव वाच्यं त्वया यथार्थ्येन यद् येयमात्राभ्यामुभाभ्यामप्यनुभूता मनोव्यया मासचतुष्टयव्याक्षेपेण परिणयस्य तत्र किमासीद् निदानमन्यद् आसक्ते । किमस्मदीया सा सुखस्पृहा पानाशनादिवदेव केरला स्त्राभायिकी ॥ उत्तान्यादृशी ॥”

“यदि वासनाक्षय एव निदानं दुःखनिर्मूलनस्य तदद्य यावदात्राभ्यां स समाचरित एव न किमात्राभ्यां स्थितं निर्णये गुरुणाम् ॥ यदि नौ वासना स्यादनिर्गर्हा समासक्तिरूपा तदतिक्रम्य पितृशासनमन्य एवाङ्गीकृतं स्यादात्राभ्यां पन्थाः । अलम्बनीया वासना प्राणिभिः । परं भाव्यं तथा सनियन्त्रणया । अभिज्ञो वासनाक्षयो वासना नियन्त्रणात् आत्रयोरयं सयमो न चिरात् स्यात् सफलः परिणयेन । ‘अहो शालीनता पुत्रयो’ इति पित्रो अस्मिन् प्रशसापालमपि भवेत्त्रागम् ॥”

“पश्याद्यापि भात्रिमोदस्पृहयैरावेष्टितं वर्तते चेत् । सैव च स्पृहा निदानमनुभूतपूर्वस्यावयोर्दुःखस्य । सुखाशासमाचरितोऽयं वासनाक्षयो नैव वासनाक्षयो यथार्थः ॥” “तत् किं मन्यसे मृणालिनि, मया शाश्वतिमेव नैराश्यमलम्बनीयं परिणयं आवयोः । एव च कृते प्राप्येत मया मोदो यथार्थः इति ॥”

“न केवलं हेया त्वया वासना परिणयस्य परं सर्वस्यैव वस्तुजातस्य । परित्यज्य प्रोत्पन्नामात्मीया वासना सुखासुखसमोदरहिता

या मध्यमानुभूयते नैरवस्था तदेव साध्यं देहिनाम् । भगवतो-
बुद्धस्यानुज्ञयैतदेवानुदिनमुपदिश्यते भगवत्याऽवलोकितया । अन्योन्य-
प्रेम्णाऽऽवयोः किमिति परिणय एव पर्यवसितव्यम् । विवाहात् पुत्र-
स्पृहा । ततः पुत्रसुखस्पृहा । एतन्मनवसानेयं वासना जनानाम् ।
प्रेक्षतां भवान् चरितं भगवतो बुद्धस्यैव । किमसौ परिणयति सर्वास्ता
वनिता यासु स स्तिष्ठति ? । किं बहुना यथा भार्यया सह स
सानन्दोऽवर्तत या च प्राणेष्वोऽप्यस्य प्रेयसी सा न किमनेन स्वयमेव
'परित्यक्ता ? ' "

" परं न किमेतत्तस्य चेष्टितं स्थापितं दोषपक्षे जनेन निखिलेन ? ।
किमिव वराक्या तथाऽस्य तथाविधमासीदपराद्धं यत्कृतेऽनेनैतादृशं दण्ड-
मनुभाविता । मृणालिनि, नीतिमाचरत्ताऽपि जनेन देयमाद्य पदं
न्यायधियै " ।

" अवितर्कं ते वचनं, शमधन । परं न त्वया व्याख्यातो न्यायशब्दः ।
अनुरागिण्या भार्यया सह कंचित् कालं सानन्दं व्यवहरता भगवता
बुद्धेन स्थापिता सा मातृपदे पुत्रसंपादनेन । ततः परमपि यावदायुः
यदि स भार्यानुरक्तचेता विस्मृतविश्वोऽवर्तिष्यत ततः कथं तन्प्राप्यम-
भविष्यत् । ऋणप्रत्यर्पणं देयसमर्पणमेव वा न्यायः । ऋणानुब्रंथपरि-
पालनमेव न्यायो ययार्थः । यथा स ऋणी भार्यया तथा जगतापि ।
यथा तेनांशतोऽनुष्ठितमृणशोधनं भार्यायास्तथा जगतोऽपि । किं नैति
कर्तव्यतामपरं तस्य कार्यजातम् ? " ।

" एवमेतत् । सर्वस्यापि क्रमेणाक्रमणेन सनुचितम् । परं
यौवनप्रान्ते वर्तमानायास्ते चेतसः कथामयं वैराग्यधीः स्य दुचिता ।
अतिशयेन त्वं बुद्धमायां विचारेण । अत ऊर्ध्वं विवाहात् संमरति विश्व-
कर्तव्यदीक्षास्वीकरणं त्वयि यथाकालम् । अहमपि च यद्यपि न

बुद्ध इव कर्तव्यकर्तृशस्त्राणि न त्वष्टृदयबाधकोऽपि । अपि च भग-
वन्मलोकिताऽपि पूर्वं बुद्धन्दङ्गीकृतविग्रहदीक्षयासीत् । तथैवा-
वामपि पूर्वं परिणीय पश्चाद् यथाकालमङ्गीकृतविश्वकर्तव्यदीक्षौ
धर्मसाधनाय निर्गच्छेत् ” ।

शमधनेनैव युक्तिगदवागुरागृहीता सा पूर्वमात्मानमुन्मोचयितुम-
जानती तूष्णीमेव पदानि प्रक्षिपन्ती कचित् कालमूरीकृतमूरुभागा पुरो
यत्राज । ‘जित मया’ इति धिया शमवनः सुतरा तुतोष । पर-
निम्नाभिमुख निर्झरोदक मृत्तिराचयनिरुद्धतया कचित् कालं कुण्ठित-
गतिप्रसरमपि न चिरान् मृत्तिराचयमुल्लङ्घ्य भूय स्व पन्थानमगल-
म्बते । एवमेवानुष्ठित मृणालिन्या ।

साऽब्रवीत्—“शमधनः क्रमेणैव कापोऽखिल कर्तव्यकलापो
मनुजनेति यदुच्यते त्वया तन्न समतं मे । अकृतविलम्बमेव कार्यं
कर्तव्यमात्मनो मनुजनेति नीतिवचनम् । ‘श्वः कार्यमद्य कुर्वीत’
इत्ययुक्तिर्नीतिविदाम् । उत्प्लवनाक्षमैरेवाक्रमणीयाऽधिरोहिणी क्रमेण ।
चपलनवस्तु मानवा निनैवाश्रयमाधिरोहिण्या न किमासादयन्ति पर-
भागमुत्प्लवनेनैव । धर्मसाधनस्य सुखमुचे प्रदेशमारुरक्षणा समुल्लङ्घन-
क्षमाणामपि जनानां किमिति रोद्धव्योऽद्या प्रत्यूहकारिण्याऽधिरोहिण्या ।
कामाधिरोहिणीमगलम्ब्य प्रोचेर्नभस्तत्मासादयन्ति पतत्रिण । पक्ष-
सामर्थ्येनैव न किं प्राप्यतेऽभीष्टमुपरितन स्थलेनैव १ ” ।

॥ चक्षुरगोचराऽपि वर्तत एवाधिरोहिणी पक्षिणामप्यनि नभ स्थले ।
क्रमेणैवाक्रम्यते त्रियत् गरुत्मता । क्रमपरित्याग सर्वेषामेवानुशयाय ।
एक द्वौ वा क्रमाबुल्लङ्घयितु क्षमस्यापि न शक्यमखिलपदलघन
मानवस्य । आत्मनश्चपलताया सामर्थ्यस्य वा प्रत्ययेन ये विहाय
क्रममुत्पतन्ति ते स्खलितपदा अन्ततो भग्नदशनचरणा जायन्ते ।
अतिमोहकारिणीय वासना धर्मसाधनस्य । क्रमश एवाराधितेषा बहुफला ।

अन्यथा बाल्यं, कौमार्यं, यौवनं, वार्धक्यं चेत्यादयो न स्युर्विनिर्मिता मानवेष्ववस्था ईश्वरेण । किमुपदिशत्यस्मानाश्रमव्यवस्था सनातन्यस्मदीयाः । अवसान एव कौमार्यस्य सहसा निर्विचारमङ्गीकृततापसव्रतैरेकैर्भग्नो-द्यमैरनायासेनैव परेषामुपहासास्पदतामस्ति स्वात्मा नीतः ” ।

भूयः कुण्ठितवागभून्मृणालिनी । परं प्रोत्कटया ध्येयवासनया-ऽन्यमेव युक्तिवादमासीत् सा शिक्षिता । साऽन्वादीत्— “ शमधन, न व्रितयं ते वचः । निजसामर्थ्यप्रत्ययात् उत्पत्य प्रखलद्भिः प्राप्य समतोलनक्षमं सखायं शक्यमासादनं ध्येयस्य । तदेवं कृते कः प्रत्यूहः ? ” ।

ज्ञातो मृणालिन्या आशयः शमधनेन । तथापि तन्मुखेनैव स्फुटतरतां नीते वाच्यविषये कदाचिन्मन्दतां यास्यति ध्येयवादो मृणालिन्या इति मन्यमानः शमधनोऽप्राक्षीत्—“ स्वीकृत्य परसाहाय्यमुत्पतिष्णुभिः क्रमातिक्रमणस्पृहैव न हृदये स्थापनीया । अन्यथा सदैवात्मना ते सखायमपि साहाय्यकरं वृथा दन्तभग्नतां प्रापयेयुः । परं मृणालिनि, अलमधुनेतादृशेनास्फुटालापेन । स्फुटमेव मे कथय । कमित्र निरुक्तं चिक्कीरति ते चेतः । कथं धर्मकार्येऽस्मिन् सखा ते साहाय्यकृत् ” ।

मृणालिनी विहस्यागदत्—“ न त्वया क्रियताम् कोपः, शमधन । त्वयेवाहं मयापि त्वं वृत्तपूर्वं एव साहचर्याय । तत् कथं मां पृच्छसि ' कस्ते साहाय्यकृत् ' इति । कथं चिक्कीरितं मे धर्मकार्यं निरुक्तमशब्देन गर्हयसि । अरलोकिताप्रवचने दत्तकर्णाऽहं सर्वदा त्वामेव मसमीपगन-मज्ञासिपम् । प्रवचनश्रवणेन येऽङ्कुरिता मे चेतसि विचारस्तेरेवाकीर्णं ते मन इत्यासीत्तर्को मदीयः । न मे एव दृष्टिपथमुपगमो ह्यः श्रोतृषु । परमप त्वां श्रोतृधीश्रमाणाया मयाऽज्ञायन यत् कर्णचतुष्टयेनैव पीयत उपदेशामृतं भगवत्या अरलोकितायाः इति । तदेहि उभावप्यायां संप्रति गिदाप विचारं विग्राहस्य, परित्यज्य भजे स्वीये भगवत्याऽङ्कुरोकिताया दत्तदीर्क्षा भिन्नुमंघनेन प्रयेस्यायः ” इति ।

एवमभिदधाना सा सप्रणय शमधनस्वन्यनिहितपाणिस्तम-
चादीत्—शमधन, विनाहादूर्ध्वं यदि त्वमेव पूरयिता मे मनोरथाना
तर्हि किमिति त्वया ते प्रागपि परिणयान्न पूरणीया । वल्गत् स्पृह-
यति मे मनो भिक्षुसघप्रवेशाय । नाह पारयामि वारयितु वलीयसी मे
स्पृहा धर्मसाधनस्य । कथं भगान् रमेन विना मया गार्हस्थ्ये । तद्
भगवतु मे मौल्यं, दुराग्रहो निरुक्तो निजय पराजयो वा । सर्वथा त्वमेव
तत्र मे शरणम् । त्वं भोक्ता मे श्रेयसं सर्वस्य । त्वं मे परिरक्षिता
लज्जाया । तत्र साहचर्यमेव मामनुभाजयेत् ससारसुखम् । आत्मीयोमेव
मनोदीपिका प्रज्वाल्य पथि पर्यटन्त्यन्ये धर्मसाधनाय । आता तु तत्कृतै
दीपद्वयं लभेन्नहि । अपि नाम भगवाननुवर्तेत मन्मतम् ? ।

एव द्रुयाणा मृणालिनी समीपतरमेव शमधनस्कधसमर्पितमस्तका
तस्थौ । सोऽपि तदा पुलकाद्विततनुर्जज्ञे । तच्छूणसमीपसमर्पितानन-
स उदगिरत् । “ मृणालिनि, सत्यमहं हीनस्वः च धन्या ” इति ।
नाधिरुं यस्तु स शक्तोऽभूत् । अन्ततो वाष्पोपरद्वक्कण्ठं कथ-
चिदुल्लङ्घ्य घृततद्दृढप्रवेशया तथाऽज्ञायि ‘सञ्जीवितमनोरथपूरणसमार-
तत् ’ इति । अचिरादेव प्राप्ता तौ भगवान्मिरु मृणालिन्या । अथ
तामापृच्छ्य शमधनो निजनिर्गतं जगाम । ततः काश्चित् दिवसान्
उभयोरपि तौ प्रतिदिनं विना प्रमादमखलं किताव्याख्यानं ध्रुवा गृह
प्रतिनिर्वर्तमानौ व्याख्यानत्रयमधिकृत्यैव प्रोचतु । उभयोरपि चेतसि
सम एवासीत् विद्वेष उणरि हिंसाप्रधानस्य शाक्यधर्मस्य । तेन
व्याख्याननिष्पृता नगरिचारा उभयोरपि तयो सममेव मोदमजीजनन् ।
शाक्तधर्मसंशुद्धरावश्यंतामधिकृत्योभयोरपि तयोरासीदैकमत्यम् । को
विभागो बुद्धोपदेशस्य स्वधर्ममुपवृत्त्यादित्यत्र विषयेऽपि तयोर्मन्मत-
मभिन्नम् ।

परिणीत विधिना लौकिकेन । पर यदि प्रेमधारणैव स्याद् यथार्थो विधि
परिणयस्य तदावा परिणीतामिति वाग् यथार्थम् ।

मार्मिकमेतदाकर्ण्य वच शमधनस्य सद्वदययाऽऽलोकितया
सदास व्याचख्ये—‘ वत्स, एकमेवैतद् वाक्य प्रत्युत्तरीकर्तुं त्वया
स्फुटीकृता सूक्ष्मता मतेरात्मन । सूक्ष्मतेनैवविधाऽऽस्यकी त्रिनिर्णेतु
धर्ममधर्म वा ’ । अय मृणालिनी मुखनिहितदृष्टिस्तामयादीत्—वत्से,
प्रत्युत्तरे तूष्णीं भावमुपगतयाऽपि त्वया नात्मा दूषितोऽसत्येन । यस्मिन्
कस्मिन्नपि हि कृच्छ्रे भाव्य बल्लभया बल्लभ एव कृच्छ्रपरिहाराय
विश्वस्तचित्तया सर्वदा । भवतु । भवद्विधान् वत्सलमानसानेय-
मानुपानवलम्बते कार्यसिद्धिर्भगवतो बुद्धस्य । पर न बहुफल विना
विचारमूरीकृत भिक्षुव्रत मानुषाणाम् । य कमपि प्रवेशयितु भिक्षु-
सधमहमत्र सर्वदा समुद्यतैः । किन्तु न कोऽपि स्वीकरोति भिक्षुव्रत-
मविचारेणेत्यत्र विषयेऽपि भाव्य मया नि शङ्कया । अतोऽद्य गत्वा
गृह श्वोऽत्र समागन्तव्य येन पुनर्योर्भिक्षुदीक्षा त्रितीयैत । ‘ एहि
भिक्षो ’ इत्याह्वय मया समर्पितेषु पीतखेपु प्राप्तेव भवेद् भिक्षुदीक्षा
भवदभ्याम् । पर वरमादावङ्गीकृतो विचारो न पश्चादनुताप । अत
उपदिश्यत एव मया न युवयोरशङ्का इति ।

इत्युक्त्वा स्वासनादुदतिष्ठदवलोकित तदानीम् । मृणालिनी
शमधनश्चापि तस्मिन् दिने समुत्थाय ह्य स्व भवन न्ययतेताम् । पर
स्थिरतया निश्चयस्य पुनरपि पेरुग्राथममभ्युपेत्य तावुभायपि यथाविधि
भिक्षुदीक्षां स्वीचक्रतु । पीत पट परिधाय पित्रो पुर प्राप्तौ तौ यदा
नयनगोचरता गतौ तयोस्तदा कीदृशीमन्वभयदवस्थां हृदय सर्गस्यापि
गृहवर्तिनो जनस्येति वर्णयितुमक्षमा वयं वाचनानेन तद्वृत्ते स्वीया विष
व्यापारपितुमनुनयाम ।

इति तृतीयः परिच्छेदः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

(मैत्रवपुरगतो बौद्धाश्रमः)

अक्षैर्दोष्यति, गायति प्रतिदिनं, चैर्पोऽङ्गनां ध्यायति
गन्धं जिघ्रति नित्यमेव सुमनःश्रव्यामसौ सेवते ।

ऊढाऽनेन सुगूढमद्य रमणी, स्तेपं करोत्येव धिक्

इत्थं निहुवतेऽन्यदूयणपराः स्वं पातकं भिक्षवः ॥१॥ .

अङ्गीकृतभिक्षुदीक्षौ मृणालिनीशमनाविति विदितपूर्वमेव नो
वाचकमहाभागानाम् । परं नाभूदभिन्ना वृत्तिरुभयोः । मृणालिनी सर्वदा
सोत्साहा शमधनश्च कर्तव्यदृष्टिः कार्यान्तरनिवृत्तमनाः । अचिरादेव
मृणालिनी सर्वविश्रम्भस्थानमभूदवलोकितयाः । स्वयमेवैकैकशः
स्वीकृत्याश्रमगतान् व्यापारान् विविधान् अङ्गसा पूर्णतां नृयन्ती तामा-
लोक्य तुष्टमानसयाऽवलोकितया सा प्रधानमन्त्रिपदं प्रापिता । मृणा-
लिनीशासनमभूत् ततः सर्वेषां प्रमाणं व्यवहारेण । सर्वेऽपि ससृष्टं
प्रायतन्त कृपापात्रत्वं नेतुं तस्याः । सततजागरूकतयाऽऽश्रमव्यहारेषु
नाल्पेऽपि भिक्षवः प्राभवन्निहोतुं स्वल्पमप्युल्लङ्घनं धर्मस्य नियमस्य वाऽऽ-
श्रमगतस्य । न कस्मिन्नपि भिक्षौ भिक्षुभोगिति वा दर्शितवती सा
‘कहिंचिदवन्पीयसीमपि कृपां क्षमां वा । तेन समुत्पन्ननिर्देहा बहवस्ता
इदि दिद्विपुर्भिक्षवः ।

एतद्विपरीतवृत्तिनाऽभूयत तत्र शमधनेन । निहाय कार्यं स्वीकृतं
नाणीयसीमपि पक्षपान्तिनामदर्शयत् स कहिंचित् कार्यान्तरे । न मृणा-
लिनी कदाचिदपि स पुरोगमिनामम्यलपदत्रलोकितयाः । सूक्ष्मतया
मतेः सततं तस्य नयनपथमापतन् दोषा नयधर्मस्य व्याजवृत्तिश्च भिक्षुणा
बहूनाम् । दयाशान्तीत्यादिभिः श्रुतिमुरैरात्मानमायेत्य नामभिः शिष्यलो-

भायनाप्रधानाऽभयत् प्रकृतिर्मृणालिन्याः । अतो नवमनप्रशंसां
 शाक्तमतगर्हणा चाचरन्त्यास्तस्या आननादविचारितप्रमाणा एव निर-
 गमन् वाचः सर्वदा शतशः । विप्रेकी स्थितप्रज्ञश्च शमधनो ब्राह्मामा-
 हतां विचार्यैव वस्तुनो निन्दास्तुतिपराङ्मुखः स्वीकृतमध्यस्थभूमिक एव
 याथार्थ्यसिद्धान्तान् सतत प्रत्यपादयत् । नवमतगुणैर्मुदितमपि मन-
 स्तस्य नासीदखेदित दोषैस्तद्गतैः । बहुफलाऽपि धर्मशुद्धिर्न केनाप्युप-
 योक्तव्याऽऽत्मन एवस्वार्थाय किन्तु सर्वेषामेव शाक्तधर्मानुयायिनां तथा
 साधयितव्य हितमिति मन्यमानस्य तस्य क्वचित् भिक्षुसघवर्तिभिर्नरैः
 किन्तु शाक्तैरेव बहुभिरभवन् मुहुर्बहवो निन्दाः । नासौ स्यात्
 समुत्सुक स्वीकरणे भिक्षुदीक्षाया यदि मृणालिन्या स सनिर्वन्धं न
 स्यादनुनीतः । परमयस्कान्तमणिशलाकयेनायो मृणालिनीप्रेम्णा समाकृष्ट-
 मतिरयं समृद्धतया धनार्जननिःस्पृहः सह तथा भिक्षुसवश्वेश
 निश्चिकाय ।

आत्मनो वचनगौरवाद् बलुभेन निश्चितं भिक्षुदीक्षास्वीकरणमिति
 विज्ञाय दिवमिगारूढमा मान मन्यमाना मृणालिनी सुतरा तुतोप । पुरा
 पितृकृतेन परिणयनिश्चयेन यामनुबभूव मनसि मुद मृणालिनी ततोऽ-
 प्यधिका दधौ हृदि साध परिणयपाराङ्मुख्येन स्वकृतेन । गर्भधारण-
 समयादप्यधिनतरेण ध्येयधारणप्रभवेन तेजसाऽद्याशोभत मुख तस्या ।
 गर्भधारणमित्र ध्येयधारणमपि हि स्त्रीणा मनसि जनयन्मननुभूतपूरामति-
 सुखदा परपरा मनोरथानाम् । उत्साहसभवेन च तेजसा न कर्हिचि-
 द्दृश्यते स्यानुमस्फुटीभूतेन ।

ऊर्जं गर्भधारणात् भाव्यं पुत्रेणैव मनो गर्भेणेति कल्पना करोति
 पदं तदि योषितः । पुत्रप्रेक्षानंतरं किं किं स स्वयमाचरिष्यति, किं
 किं मया कार्यं तदृते, कानि कान्युद्ग्रेयुरेताभ्या सुखानि, कथं चानेन

यास्यत्या माहृतार्थतामिव्यादीना कल्पनाकामिनीनिर्मितानामागामिना
चित्राणामनेके पटा यान्ति सतत गोचरता चक्षुषोस्तस्याः ।

ध्येयशदितया मृणालिनी न चिरात् चित्रितयती भाविन चित्र-
पट स्यायुष । न पुनरेवमनुष्ठित शमधनेन । सर्वथाऽनुभववादी स न
कर्हिचिददूषयदात्मन पाणिं ब्रूया चित्रपटसमृतेर्गणैर्विनिवे । यद्यत्
सपद्येत तत्तदालोक्य पूरयितव्याऽनुभयरक्त्या स्वीयेत्यासीन्मत तस्य ।
मृणालिनीसाहचर्यसभगदेव भिक्षुदीक्षास्वीकरणमतूतुपत् शमधनम् ।
'भावनाप्रकृतिर्मृणालिनी । अतः सत्कार्यकरणप्रवृत्तमन्यसहन मनस्त-
दीय कदाचिदामान नेयेत् ब्रूया लक्ष्यता परपराया निपदः । तेन स्व-
सदृशस्य परीक्ष्यकारिणोऽनुरागिण सान्निध्य भयेदुपकारक तस्या ' इति
कल्पनयाऽङ्गीकृतवान् भिक्षुसघप्रवेश शमधन ।

'न प्रथममन्यन्तरीकृणीयौ पितरो भिक्षुदीक्षास्वीकरणस्यात्मन ।
गृहीतभिक्षुदीक्षौ भिक्षुनेपात्रेण तौ निदितसकल्पौ करिष्यात् ' इत्यभूद्
निनिश्चितमुभाभ्या पूर्वम् । तदनुसारेण तावुभायपि मातरमन्तिकामभ्यु-
पेत्य ता भिक्षुदीक्षा दातु प्रार्थयेताम् । भिक्षुदीक्षानिरणमासीत् तयाऽऽ
रब्धपूर्वम् । परमेव दीप्तिमत् युग्युतिपुग भिक्षुदीक्षास्वीकरणसमुत्प्लुक्त
तयाऽभूत् कदाचिदिह दृष्टपूर्वम् । अतोऽस्पृशदद्य हृदय तस्या विम्वय ।

प्रमोदेन क्षणमात्र केवल तमुत्समीक्षमाणया तयाऽमाणि—वसौ,
कृतार्थाऽस्मि युष्मद्याचनाश्रणेन । अपि युग आतरो येनेव सदेव
स्वीक्रियते भिक्षुव्रत युगभ्याम् ।

' नाना आतरो ' उमाभ्यामपि झटिति प्रत्यभाणि ।

' अपि युग दपती ' अत्रलोकिता पुनरप्राक्षीत् ।

त्रिमपि प्रसुचरीकर्तुमश्रनावुभायपि रुद्धकण्ठी क्षण तूष्णी-
मास्ताम् । प्रयुपन्नमतिर्मृणालिनी श्रीडारञ्जितरूपोदयुगला निरुत्तराऽ
वर्तत । शमनो मनग् निहस्य प्रयुगच—मात, नाद्याप्याभ्या

कृतधर्मबन्धनान् स्वेच्छाचारिणो दुर्बलान् दुराचारानालोक्य भिक्षूनेकशः
स उपाहसत् पुरोऽवलोकित्वायाः । स्वयं हि सोऽभूत् धीरः क्षात्रवृत्तिः ।
अतः सूचिकादोरकन्यायेन मृणालिनीप्रेम्णा स्वीकृतभिक्षुदीक्षोऽप्यसौ
प्रियापरिपालनादन्यन्न किमपि कार्यमाश्रमेऽङ्गीकृतवान् ।

प्रतिदिनं प्रातः स्वाश्रमस्य पुरो घटिकामात्रमुपविश्यावलोकित्वा
भिक्षुगणानाश्रमकार्याण्याज्ञापयति स्म । विनाऽऽज्ञां न केनाप्यागन्तव्यं
पुर इति कमपि भिक्षुभृत्यमप्रतोऽस्यापयत् । एवमेवाश्रमाद् बहिरुप-
विष्टायास्तस्या दक्षिणे पार्श्वे मृणालिनी वामे च शमधनोऽद्योमविष्ट
आसीत् । आचारविचारविहितानामाश्रमवर्तिनामाक्षेपदोषादीनामन्यो-
न्यसूचितानामनुकूलप्रतिकूलानामपनयनमाद्यमवर्तत कार्यं तत्रत्यं प्रति-
दिनम् । “ विमुक्तसंसारसुखानां विराणिनां भिक्षूणामाश्रमेऽप्येवंविधानां
कलहानां कुतः संभवः ” इति न भाग्यं विस्मयोत्कुलनयनेन केनापि
मानवेन । यतोऽतितरामासन् दुश्चरा विधिनियमा आश्रमवासीनां
भिक्षूणाम् । अतः साकल्येन परिपालनं तेषामवर्तत सुतरामायासकरं
बहुनाम् । अपि चैतादृशा आश्रमा अतीरोपकारिणो जनानां कतिपया-
नाम् । भिक्षुवेषेण प्रभवति मानवो निहोतुमात्मनो दोषाननेकान् ।
विनाऽऽयासं प्राप्यते माहात्म्यं भवन्ति च जनाः सादराः । स्वयमुप-
सर्पन्ति साधनानि जीविकायाः । किं च संसारिणो नरादपि स्वच्छन्दा-
नुवर्तिषु तमःप्रकृतिषु विरागिष्वेव नरेषु प्रायेण भूयस्यसहिष्णुता पदं
निदधाति ।

आसनमधिरुद्रापामत्रलोकित्वायां प्रारभत मृणालिनी न्याय-
कार्यम् । स्वयमालिखितं दिनक्रमं संदरश्य मृणालिन्यै भिक्षुभिरेकशः
प्रपणं प्राप्तानि तन्नामाश्रमाणि पश्येयामनः । यथासीत् स्फुटं लिखित-
माश्रमनियममहापातक्रमाभीयं ते स्थापिता एकतस्तथा पार्श्वभागे । परं
येनीसीद्विहितं किमपि त एवं तया सर्वेऽप्यदृश्यन्त शब्दः—“ वादमस्येनद्

चेतसि सर्वेषां यत्र कोऽप्यलेखनेनापनयेद् दोषान् स्वकृतान् । अल्पी-
यानेव समुचितो दण्डस्तेषां ये न निगूहन्त्यपराधानात्मनः । अनुतापो-
हि तेषां मनःकृतो दण्ड एव । परं निहुतापराधानामपराधिनां भिक्षूणां
यदि कस्यचित् क्षोदीयानपि यायात् प्रकाशतामपराधस्तर्हि जलछोह-
शलाकादग्धमालं तं विधायाश्रमानिष्कासयेमेति न कदापि तेन
विस्मर्तव्यम् ” इति । मृणालिनीमुखनिर्गतामिमामाकर्ण्य धाणीं बहूनां
पाणिभिर्वावितं ललाटं प्रति विना हेतुम् ।

यैरासंलिखिता अपराधा भिक्षुभिस्तेऽपि न तया विमुक्ता
अगर्हिताः । तानुद्दिश्य तयाऽभाणि—“ प्रीणयत्याश्रमेदेवतां दिनचर्या-
लेखेष्वपराधलेखनमात्मन इति विज्ञाय बुध्यैव कैश्चिद् भिक्षुभिरकृता अपि
गौरवलिप्सया लिख्यन्ते दोषाः स्वीया इत्येतद् विज्ञायतेऽनया देवतया ”
इति । एवमुभावपि तौ भिक्षुगणौ विगर्हा बहिः संप्रेष्य च प्रापितः
पूर्णतां दिनचर्यापरीक्षणमात्मनो मृणालिन्या । तदानीमनन्यसमामेव तामा-
लोक्य प्रकटितमन्दहासा भगवत्यवलोकित्वा सस्नेहमुवाच—‘ अहो
वैचित्र्यं ते न्यायस्य । यतस्त्रया लिखितापराधा अलिखितापराधाश्चो-
भावपि दोषास्पदं नीयन्ते । कथं तर्हि वर्तितव्यं भिक्षुभिराश्रमे
भवत्याः ? ” इति ।

मृणालिनी—मदाज्ञानुरोधेन वर्तितव्यं तैः, एतावदेव काङ्क्षते
मे चेतः । आश्रमे च तस्मिन् मृणालिनीत एव भियं दधुर्भिक्षवः
सर्वेऽपि । शाक्तधर्मनिर्मूलनाय सज्जीभूतां तां समुत्सुकमानसामनेकशो
निवारयन्ती चेष्टितादवलोकित्वाऽऽमानं हीनशक्तिमजीगणत् । भिक्षु-
संघेऽपि च बहवोऽभवन् भिक्षवो दुराचाराः । आचरितेनात्मनः पापेन
ते बौद्धधर्मं विशेषेण च भिक्षुगणमदूषयन् । अतस्तन्निवारणाय कठोरी-
करणमासीदावश्यकं हृदयस्य मृणालिन्याः ।

ऊर्ध्वं दिनचर्यापरीक्षणात् प्रत्यहमन्योन्याक्षेपान् पर्येक्षत
मृणालिनी भिक्षूणाम् । अतोऽप्रतः संप्राप्तस्यान्यस्य भिक्षुगणस्य सा
समारभत परीक्षणमेवम्—

पंडुकस्य नाम भिक्षोर्दोषमुद्दिश्यासीदेव निवेदितम्—“भिक्षायै
पर्यटताग्नेन मुपितं किमपि महाहं वस्तु वर्तते स्थापितं निवासस्थल
आत्मनः” इति । स पृष्टोऽवदत्—“सत्य वच्मि । नैतन्मया मुपितम् ।
भिक्षायै भ्रमन्तं मामीक्षमाणा काचिच्छाक्तयुवतिः प्रत्यहं विहस्य प्रक्षि-
पति कन्यायामनिवेद्यैव मे वस्तुन्येतादृशानि । किमत्र मे प्रतिनिधानम् !”

“दृष्टानि निरासेऽस्य चौर्यानीतानि शस्त्राणि । निशार्था
चासावनेकशो वञ्चयित्वान्यानाश्रमाद् बहिः परिभ्रमति” इत्यभूद्
दूषितो लोहितरुः । सोऽग्रीत् “प्राणाश्रमप्रवेशात् आसमहं महाधनः
प्रथितयशाः स्तेनः । भगवतो बुद्धस्य प्रसादात् ततः प्राग्निशान्मे
हृदयमनुतापः । परं दुस्वजा प्रकृतिः । अन्तरान्तरा विशाचीर बलात्
सा मां मोहयति । क्रमेणैव शनैर्मुक्तं मुञ्चति व्यसनं व्यसनिनम् ।
अन्यथा जनयति तदनर्थान् महतः । प्रोक्तदीभूतचौर्यस्पृह एवाहं
कदाचिन्निर्गच्छान्माश्रमात् स्वास्थ्याय मनसः । परित्यक्तफलस्पृह
एवाहमाचरामि स्तेय सर्वत्र । लब्धमपि चौर्यधनमनुपयुज्य स्वयं वितरामि
सर्वं वयस्येषु । भित्तिभेदं कुर्वन्नपि नाहं संप्रति व्यापारयामि शस्त्रं
गृहजनेषु । तथैव भित्तिभेदोऽपि न मया क्रियते चौर्याय पर निज-
कौशलदर्शनाय । प्राक् सप्ताहात् एकस्मिन् भित्तिभागे तथाहं निर्मित-
यान् मनोहरं निगरं यथा चौर्यान्वेयणागता राजपुरुषा विहायान्वेषणं
निरग्निलोक्लनिमोहितास्तुधिरेखात्रिलेखनव्यापृता एवार्तन्त” इति ।

अन्यो द्रौ दूषयनः संगीतनेयास्त्य स्थापितो दोषपक्षे । तायू-
घतुः—“प्रश्रव्यमावां मधुरस्वनो । तथा च न केवलं गीते किन्तु नृत्येऽ-

पि कृतपरिचयावागम् । आमाद् आम परिभ्रम्य गायन्तो शिवशिवापदानि
नटनर्तनेनैव ग्रामीणान् पुराऽऽग्रामवत्तुपाव । अद्यापि सन्त्यावयोस्तत्र
तत्र सुहृद् परिचिता । स्वीकृतभिक्षुदीक्षा वर्ततेऽत्र वाराङ्गना चित्रा
नाम । मनोहर तस्या मन्दिरमत्र नगरे । प्रतिदिन पुरा स्वगृहमागच्छतो
बल्लभाननेकान् श्रायित्वा गीतादिकमस्माकं सा प्रीणयति स्म । तथा
स्ववृत्ति परित्यक्तेत्यावाभ्यामपि परित्यक्तैर । पर प्रकृतिजा मोक्षति
कला प्राणिनमामृत्योरित्यानामशरणाय न विषये । तथापि सप्रति गीयमाने
गीते ' शिव ' इति वक्तव्ये ' बुद्ध ' इत्येव कयचित् पद मुद्घयो-
जयाम " इति ।

मृणालिनी सरोप पप्रच्छ—“ किं बभ्रिरा श्रोतार सर्वेऽपि ।
गीयमाने पद्ये शिव, शिवा, भगवान् बुद्धो वा क स्त्वयत इति न किं
ज्ञायेत श्रोतृभि ” ।

द्वितीय —न ज्ञायेत । सन्त्यत्र केचिच्छ्लोका द्वयर्था ।
यथा ते हर स्तुवन्ति तथा हरिमपि । अतो हरस्येव हरेरपि भक्तास्तदेव
पद्य पठन्त सममनुभवन्ति तोष स्तुहृदये । आगम्यामप्येवमेव शिव-
बुद्धसबद्ध द्वर्षमस्त्येक पद्य निरचितम् ।

मृणालिनी—नैव शक्येत कर्तुमेवम् । यदि नकया कामिन्या
फरफलित कङ्कण प्रभवति धारयितुमन्या तर्हि कथमेकमेव पद्य देय-
द्वय प्रीणयेत् ?

प्रथम —किमिति न प्रीणयेत् ? । शृणोतु भगवती । अहं गायामि ।

अनलोकित विहस्यानदत् “अयि, तत्र परीक्षणेनैतादृशेन किमि-
ममाश्रम गीतशाला चिकीर्षसि ? । अलं पद्यपठनेन ” इति ।

द्वितीय —देवानां पद्यानि गीयमानानि जनेन गीतस्यैव शुश्रू-
षया श्रूयन्त नैवार्थजिज्ञासया ।

प्रथमः—अपि चावसाने पथस्य प्रेक्ष्य परितो बुद्धभिक्षून् प्रोचै-
र्वदामि — नमो बुद्धाय, बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं गच्छामि, संघं
शरणं गच्छामि ।

एवं यदेताभ्यां व्याख्यातं तदङ्गीकृतमवलोकितया । अथ रैवत-
सुमनौ नाम भिक्षुद्वयं स्थापितं पुरो भगवत्याः । ‘ अक्षान् दीव्यत
एतावाश्रमे ’ इत्यासीत्तयोरारोपितो दोषः । रैवतो न्यवदेयत् “ अपसर
एवाश्रमप्रवेशस्य परित्यक्तमाश्रमाभ्यां देवनम् । परं भिक्षायै पर्यटन्तौ नौ
पृच्छन्ति सस्पृहं जना बहवः—‘ कदा करिष्यति वरं मधवा, कदा
प्राप्स्यति जननीपदं भामिनी मे, कस्मादारभ्य दिनाद् भवेन्मयि भर्ता
बद्धभावः, कदा लभ्येत मया धनमनल्पम्, कदा संभवो राज्यक्रान्तेः ’
इति । सर्वानेवाविधान् प्रश्नान् नागराणां प्रत्यहं पत्रे विलिख्याश्रम-
विहारमुपगता ययं स्वस्येन चेतसा बुद्धप्रणतिपूर्वमक्षान् प्रक्षिप्योत्तरं
निधिनुमः । परेषुश्च तदेव निवेद्य पृष्ठकेभ्यो धनं—नदि नदि—
भिक्षामानुमः । ”

मृणालिनी—विक्रीयते भवद्भिरेवं भविष्यज्ज्ञानमात्मन इति न किं
विदितं युवयोः ! ।

सुमन—विदितं तत् । परं नैतदाश्रम्यामनुग्रीयते स्थलाभाय
स्थालामस्य या विनाशाय । भिक्षाऽपि धर्मसाधनमित्येष स्वीक्रियते ।
एवं स्थितेऽपि भाव्यं दाया प्रपुपकृतेनेति कथमपि स्पृहा नो दृष्ट्ये
यतोऽप्यत्र पदम् । अक्षमा ययं तां निर्मूलयितुम् ।

विमोहयति यथा ते मुग्धधियो म-यन्ते स्वीकृताभिक्षुदीक्षा सर्वेऽपि बुद्धानुयायिन समर्था दातु परेम्य सुख परिहर्तुमयेषा दु ख, प्रापयितु च सर्गान् निर्वाणमिति ।

अवलोकिता-मृणालिनि, कृतमधुना विस्तरेण । किं वृथा पीडनेनेतेषाम् ? । अगतेतेषा मनोवृत्ति । नैतानुज्झति दृतस्पृहा चिराम्यस्ता । अतो व्याजात् परोपकृते कथचिदात्मानमेते विनोदयन्ति । काल शोधयेदाचारमेतेषाम् । तद् गच्छतामेतो स्वगार्याय ।

अथ कश्चिद् भिक्षुरन्य कमपि भिक्षुमेव दोषपक्षे स्थापितवान् ।—
'धारय यत्सौ स्वसमीपे गन्धतैल सततम्' इति । सोऽपि पृष्ठ प्रत्यङ्गदीत्—“आसीदसौ ह्य शयित शय्याया सुमनसाम् । कदाचिदह तन्निदेयेयमिह पुरो भगवत्या इयसा पूर्वमेव मामारोपितापराध चिकी-
र्षति । अस्ति मया स्थापितो लघीमान् गन्धतुल कर्णरन्ध्रे । मदीयमेव घ्राण मनागप्याययति तस्य गन्ध । कथं नु स पीडयेदयान् गन्धेन । अनेन पुन शय्याया तावन्त्यासनास्तीर्णानि कुसुमानि यन्निखिलमपि नो निरासस्यल सोरभसपूर्णमगण्यत ।

मृणालिनी-अपि तेन पीडित यो हृदयम् ? ।

भिक्षु -अथ त्रिम् । भग्नोऽनेन नियम इति दु खित मे मनसा । घ्राण तु नाम मानवानामिन्द्रियमेव । घ्रातस्तेन कचित् कालमुपनतो गन्ध । त्रिमन्यच्छरण तस्य वराकस्य ।

एवमवसित नियमोद्धृष्टनापेक्षणमाश्रमस्य दिने तस्मिन् । आरभ्यत ततो ह्यस्तनत्रितीर्णानां त्रिचारणोपायनानाम् । येनापि सामन्तेनासीत् सप्रेषित निष्कशतम् । एवमभून्निरेदित पलसदेशेन मत्रिणा राज्ञ -“ मय्याहोऽयं स्वापमुख सेवमानेन महारसेन ह्यग्ने समीक्षित किमप्यशुभम् । तदनिष्टपरिजिह्वारिण्या प्रेषितानिद निष्कशतो पायन स्वीकृत्य क्रियता प्रसाद ” इति ।

द्वितीयमुपायनमासीत् क्षेत्ररूपम् । समीप एवामवदाश्रमस्थान-
तिविस्तीर्णो विभागो भुवः । चौर्ये लब्धकीर्तिस्तस्य भर्ताऽवर्तत कोऽपि
महान् पाटञ्चरः । न प्रायः स्वयं सनिरगच्छत् कर्हिचित् स्तेयाय । बहवो
अभूवंस्तस्य समीपे तदाज्ञानुवर्तिनः स्तेनाः । नियुज्य तान् पोषणकर्मणि
सर्वदा स तैरपाहारयद्जनानि धनिनामघातयच्च पथिकानेकान् । अन्यै-
र्ग्रन्थिभेदैकरानीतानि महार्हाणि यस्तुनि मुपितानि क्रीत्वा स्वल्पमूल्येन
सततं तानतोपयत् । आश्रमोपान्तर्क्यसावुपायनीकृतो भूभागः शिला-
संघसंकुलो नासीदुपयुक्तो जनानाम् । तथाप्युपायनेनाश्रमसाहाय्यकर्तृणां
दातृणां नामपङ्क्तौ प्रविष्टनाम्नो मेऽभिधानं यास्यति गोचरतां राज्ञो
मंस्यन्ते च मां जनाः पुरस्कर्तारं बुद्धधर्मस्य । तथात्वमुपगते नामनि
लब्धकीर्तिरहमुपायान्तरैः परिचितैः प्राप्नुयां सहस्रगुणं दत्तपूर्वस्यो-
पायनस्येति निश्चितमभून्मनसि तेन ।

अन्यदुपायनमासीत् त्रेपिनमुद्धृत्या नाम कयापि पण्याङ्गनया ।
हीनमात्मनः कुलाचारमधिकृत्य संप्रति प्राप्तवैराग्यया तया प्रच्छन्नं परि-
णीतः कोऽपि बौद्धः । ततश्च प्राक् परिणयात् देहपण्येन प्राप्तं धनं
विभागशः समर्प्याश्रमायात्मा भूयः पावयितव्य इत्यभूदुत्पन्नं चेतसि
तस्याः ।

अन्ततः संघप्रविविक्षया संप्राप्त्याः सप्रशस्तिपत्रात्रिचतुरा
भिक्षवः संप्रविष्टसंघा अक्रियन्त ।

नासीद् दुश्चरो विधिः संघप्रवेशस्य । आश्रमाधिपतिना निश्चिते
प्रवेशे यस्य कस्यापि दूरं गतः सोऽतिष्ठत् पुरः प्राञ्जलिः । आह्वयदा-
श्रमाधिपस्तं ततः ' एहि भिक्षो ' इति । एवमुक्त एव तेन स संप्राप्ता-
श्रमप्रवेशोऽगण्यत । पूर्वमाश्रमप्रविष्टैर्भििक्षुभिः सह स तत आरभ्यैव
वस्तुमारभते स्म ।

एवमासीत् प्रत्यहं विधिः प्रभाते । अवसिते विधावद्यतने सह
मृणालिन्या समुदतिप्रदबलोकिता । तत एकैकशो भिक्षुगणो मृणा-
लिन्या निर्दिष्टपूर्वां दिशं प्रति प्रायात् । येषां नासीदद्य भिक्षाक्रमस्ते
तत्रैव स्थिता अन्यस्मिन् स्वे स्वे कर्मण्यभिरता बभूवुः । प्रथमविधेरवसानं
द्वितीयविवेश्व समारम्भं सूचयितुं सततमाश्रमसन्निहिता श्रुतिभैरवम-
कार्पाद्रिवं घण्टिका प्रत्यहम् ।

प्रातर्भैरवपुरनिवासिन्या देव्या महाकाल्या आलयगता बलिदान-
कालपिशुना, आम्नवेणुवनविहारवासिनां बुद्धानुयायिनामर्हिसोपदेशिनां
भिक्षूणां धर्मसाधनाय बहिर्गमनसूचिका च घण्टिकैकदैव प्रायेण प्रतिदिनं
निनदति स्म ।

— इति चतुर्थः परिच्छेदः ।—

पञ्चमः परिच्छेदः ॥

अधिवर्णो रुद्रभट्टश्च ।

—*:—

देवीदर्शनलोलुपैरिह जनैः सहस्रख्यातिगैः सङ्गतै-
र्नायुः प्राक् सुचिरं भुवस्तलमहो भक्त्याऽर्पितास्तण्डुलाः ।
विश्रान्तिं लभते मुहुः पशुशिरश्छेत्ताऽद्य यः सौनिक-
स्तेनाजह्वमसृक्समर्पितपदं तस्थे दिनं चाखिलम् ॥१॥

देवी तुष्टा किं न दद्याच्च, रुष्टा

किं नो हन्याद् यस्य कस्यापि जन्तोः ।

मुक्त्या शङ्कां ब्रूहि तत् काङ्क्षितं ते

प्राप्तुं देवीं प्रीणयित्वा यतिष्ये ॥१॥

सुतरा प्रत्नमासीन्नगरं भैरवपुरम् । तत्रत्यस्तु कालिकालयः
प्रत्नतम एव । प्रथममुदभवत् कालिकामन्दिरं ततः समन्ततः क्रमेण
प्रारोहद् भैरवपुरम् । एवमेवेह प्रायेण प्ररोहन्ति तीर्थक्षेत्राणि सर्वत्र ।
निहाय नरनिवासस्थलं दूरे वनवासं स्वीकुर्वत् दैवतं न कर्हिचिद् विभेति
बन्यादालोकाद् भीषणात् । तस्य च तु जनयित्रा भक्तजरेण प्रापो
निर्माकतरेण त्रिद्विष्टजनसहवासैर्नान्तप्रियेण वा भूयते । स च प्रथम-
मन्विष्य दैवतं भाषते “ भगवन्, जनसहवासनिर्विण्णोऽहमिह वसेय-
मेकाकी सह त्वया । न मे प्रयोजनं जनरन्ध्रं ” इति ।

परमकालहीनं प्रसरति पुष्पाणामिव दूरत एव गन्धो भक्तेर्भ-
क्तानामेव निधानम् । तेन च चिन्त्यते भक्तिमाग्निर्गामीणैः कतिपये —
“ षडो भ्रामर्त्ती स नरो निहाय सासारिकानखिलान् दुःखपाशान् वन-
गतो वैराग्यमुखः सेवते प्रसादादेव तस्य । अभवति हि दैवतमेव सुपयितु

जनान् भक्तिमाज । वयमपि च भोम माजनमशतो भक्तिप्रणता वन-
गता ” इति । एव केचित् तत्र पारलौकिक लाभ मनसि कुर्याणा उपेत्य
दैवतमुपासते । वैराग्यपराङ्मुखा ससारसुखाभिलाषिणश्चान्ये, स्वर्ग-
सुखदानक्षमेयं देवता भक्त्यर्चिता लील्यैव नितरेदस्मासु सुख सासारि-
कमिति मन्वानास्तत्र सगच्छन्ते । कदाचित् कयमपि च पूर्णमनोरपास्ते
समर्थतभक्तिगुणा प्रत्यह प्राप्य सोत्साह भजनपूजनादीन् विधी-
नारभन्ते ।

अथ त्रिपुलीभूतानालोक्य भक्तगणान् अर्हणार्हस्तुनिकेतारो
यणिजो नयन्ति निजनिवासस्थलता तत् स्थलमनेकश । बहिर्नगराद्
त्रिहस्तिपत्र केचित् ततो रचयन्ति तत् गृहाणि चारुगयाक्षाणि । एव
पूर्वं निर्जनमपि तत् स्थान नरपरिगृष्टित न चिराद् क्रमेण ग्रामता
नगरता चायाति । प्राङ्निर्घाणाद् बुद्धस्यानेनेय विधिना तद् भेरवपुर
सुचिरमासीद्राजधानीपदमुपगत कस्यापि शाक्तपथानुयायिनो नरनायक्य ।

अभितो देवी वर्तमानस्य जनगणस्यैव देव्या अपि रूप
क्रमेणाऽभूत् परिवर्तितम् । प्राप्तदेवीरूपेऽस्मिन् प्रस्तरे न शायते किं
प्रथम स ज्ञातगानाद्यो भक्तार । पर शन शनेरन्ये जज्ञिरे यत् स्वयमेव
देव्याकृतिमुपगता सा शिलाऽनर्तक्येति सकर्तृकाया अनर्तृकाया-
मधिकादर प्रकृत्यैव हृदय जनानाम् । एतमेवात्रत्येय कालिकाभूर्ति-
रप्यासीदाद्यदमादरस्य जनानामनल्पनाम् ।

नभोगतेषु नीरदेषु नर कल्पनया कल्पयति कामप्याकृतिम् ।
तथैव मात्रिमानानप्यक्षीणि प्रस्तरचयेऽपि प्रनृते सुट्टामयया देवाकृ-
तिमीक्षन्ते । एव कालिकाऽभूतेऽस्मिन् प्रस्तरचयेऽपि प्रथम कालि-
काया शिर, ततो हस्तशब्द, ननश्चाभरणानि, भस्ताना च नुपोर्लक्ष्यतामीयु ।
क्रमेण च केचिद् महिषासुरमर्दिनीहृतस्य तस्य महिषासुरस्य शयनपि
सद्यो विगलनीय देवीचरणनटससक्त ददृशु । केचिच्च परितो देवीम-

मिलिखितमखिल पौराणिक कालिकाख्यानमाचक्षुः । एव देवताया
देवतोपासकाना चावर्षत क्रमेण माहात्म्य प्रत्यहम् ।

अल्पैरेवाहोभिरमित कालिकामधिकारिणा समगच्छन्त सधा-
पूजकानाम् । भक्तवरैर्देव्याः पुर स्थापितस्य धनस्य केन कियान्
ग्रहीतव्यो विभाग इत्यधिकृत्य तेऽन्योन्यमनेकशोऽस्पर्धन्त । सकामैरका-
मैरपि च सहस्रशो भक्तवरैरनुदिनमर्पितानि धनानि न चिरादस्पृशन्
कोटिसङ्ख्यामपि प्रतिमासम् । अतः समर्प्यन्त देव्यै राजभोगाः,
समर्प्यत च सा समुपचारै राजोचितैः । स्त्रीभावे वर्तमानाऽपि कालिका
पुरारातिपत्नीपदप्रतिष्ठिता पिशेपेण पुरुषसदृशविक्रमंनेति नारीणामिदं
नराणामप्युपास्यतामागता नरनारीरत्नालकरणादिभिरुपचारैरुपाचर्यत ।
गजाञ्चडिण्डिमान्दोलिकाञ्चप्रचामरादीनि पर्यारयन् देवी राजचिह्नानि ।
नगरनियासिनो नराधिपस्योपास्यतामुपगततया च देव्याः परा भुव-
मुपागमद् विभन । बलिरूपेण नरा अप्यहन्यन्त मुहुः पुरो देव्याम् ।
एव भूगताना मानवाना कृते सुखसंप्राप्य स्वर्गकशाटमुद्घाटित कालिका-
मन्दिरेणानेन भैरवपुरे । पर राजनिभन इव देवीनिभरोऽप्यस्थिरजनमनो-
धिष्ठितोऽचिरस्थाय्येव ।

अत ऊर्ध्वं भगवता बुद्धेन बलादारम्भ्यत दूरोत्सारणं शाक्त-
धर्मस्य । परप्राणापहारिणो वैदिकान् यज्ञादित्रिधीन् दिग्द्वयं तथा
तेनान्तरात्रिरोपादिस्पन्त शाक्ता यथा ते ज्ञातदोषा अनुशयान्विता
अचिरेण स्वाचारपराङ्मुखमानसा बभूवुः । नीत्या पुण्य शान्त्या च
मोक्षमीक्षमाणैस्तेस्तीर्थक्षेत्रोपासनावलिदानादिकात् व्यरम्भ्यन् कर्मणः
कष्टफलात् । माहिषासुरमर्दिनीहतो महिषासुरो नासीदतिनरां विदितो
जनानां प्राङ्मरणात् । मरणमेव कारणतामयात् तस्य प्रथायाः । गीत-
मोऽपि बुद्धो मरणादूर्ध्वमेव 'भगवान्' इत्यभिधामयाप । तस्यैव प्रेम्णा
जैत्रेय तत्र तत्र न्यविष्यन् हिंसाप्रधानो धर्मं शास्तानाम् । अष्टज-

निषिद्धोऽपि हिंसाधर्मोऽधर्मधियमजीजनन्मनसि मानवानां हिंसा-
विद्वेषिणाम् । अतः कालिकाख्येऽनुदिनं परिक्षीणतामवाप वधः पशू-
नाम् । किमधिकम् । परिवर्धमानदेवीद्वेषेण देवालयपरिसरसंगता
विपणिरपि क्रमेण क्षयिणी जायते स्म ।

पुराणपरिपाटीप्रकल्पित आसीत् स आलयः कालिकायाः ।
अपङ्कसुधासंयोजिता महाशिलाबलिविनिर्मिता बभूवुरभितो भित्तयस्तिष्ठः ।
पापाणचयविरचितं व्याराजतैकं शिखरं शिरोभागे मन्दिरस्य । तमो-
बहुलेऽन्तर्भागे न कर्हिचिदवाप्तुं शुकुः प्रवेशं रंविकिरणाः । अन्तर्गतेन
तमसा न नश्येतेति धिया भित्तिभागेषु कथमपि विपमविरचितात्
सुषिरत्रयात् अन्तः प्राविशन् कदाचिदेव वाताङ्कुराः । ईपद् विस्तृते
पुरः स्थिते सभागृहेऽपि तावन्तमेव प्रकाशं जनयितुं प्राभवच्चण्डधामा
यावता तत्र संगता जनाः कथमप्यन्योन्याननमीक्षितुं प्रबभूवुः ।
नाकृत्या भित्तयोऽभवन् धवलिताः सुधाभिर्नापि वा समलङ्कृता
विबिधवर्णाभी रेखाभिरनेकाभिः । सुधाधवलम्बो हि पङ्कमालिन्येभैव-
विधानां प्राचीनालयानां प्रीणयतितरां भक्ताननेकान् । एषु दिवसेषु
निर्गतजनसंचारेऽस्मिन् मन्दिरे यदृच्छाजातास्तरुवीरुधस्तत्र तत्र पन्थानं
रुरुधुः । जनानवेक्षितः प्राकारो बद्धमूलैस्तरुगुल्मकैः कचिदुत्पादित-
कुहरः कचिच्च प्रभ्रष्टशिलोऽलक्ष्यत ।

न कदाचिददीप्यत प्रायो दीपः सभागृहे । अन्तर्भाग एव
दिवानिशमद्योतत खद्योतानुकारि दीपोऽद्वितीयः । तेन च सर्पादिदंश-
मुप्रेक्षमाणा जना न सहसा संप्रवेशसमुत्सृक्ता अभूवन् । प्रोत्कट-
भक्तिगुणश्च यदा कथित् प्राविशद् भक्तस्तदान्तधिशोपितस्य भीम्या
निर्गभ्यतः कपोतस्यान्यस्य वा पक्षिणः पक्षाणां स मुखे चपेटामन्यभयत् ।

प्रातरेजाल्पीयान् यामद्वयमलक्ष्यत संमर्दो भक्तपूजकानां मन्दिरे
मृडान्याः । निकटवर्तिन्यां नद्यां स्नानं, देव्या दर्शनं, पूजनं, बलिदान-

समर्पकाणां नराणां गणे स्वासनक्रमं स्थिरीचक्रुः । समागृहविष्टरोपविष्टाः
केचिद् विप्राः प्रोचैर्देवीस्तोत्राणि पठुः । कदाचिद् बलिहेतुना
हन्यमानस्य पशोः सौनिककरसंताडितस्य वा खड्गस्य रवः समुदभवत् ।
परमचिरादेव स ^{११} जय मातः, जय चाण्डिके, जय भवानि, जय
जगदम्ब ” इत्यादिषु भक्तजनगर्जितेषु व्यलीयत ।

वटिकाद्वयमवर्तत देव्या महापूजाविधिः । परं तावत्प्रेत काले
रुधिरसिक्ततया सोपानपङ्क्तेः कालिकालयस्य तदारोहणकृतदेवालय-
प्रवेशानां भक्तानां रक्तैश्वर्यैः सर्वेऽपि वर्तुलकृतिः स देव्याः प्रद-
क्षिणापयो रुधिरमय इवाभात् । शाक्तानां तावदद्योत्सर्वादिनमेव । पर-
मन्येऽपि नागराः समधिकोत्साहा अलक्ष्यन्त ।

अस्मिन्नेवावसर उत्साहहीनमानसौ द्वौ शाक्तमरौ कालिकालया-
भिमुखमापेततुः । चरणनिहिताक्षियुगलौ मन्दगतिकौ तावुभावपि परस्पर-
कूजनपरायास्ताम् । यथा यथा ते परितो मन्दिरं दृष्टिं निचिक्षिपतुस्तथा
तथा तौ संवर्धितविपादावेगयतेताम् । आमहाद्वारसंप्रापणं तावुभावन्योन्यं
किमप्यधिरतमभापेताम् । परं तत्र संप्राप्तौ तौ द्वारदेशस्थितं कमपि
पुरुषमभिसमीक्ष्योभावपि समुपारूढमन्युनेगावष्टस्येताम् ।

स्तस्याने स्थितोऽसौ पुरुषो निश्चलोऽतिष्ठत् । जीर्णमन्युरभि-
धानमेतस्य । निमीलितार्धनयनः, नासाग्रनिहितदृष्टिः, आकूर्परबद्ध-
पाणिः, परिदितलघुपीतग्रसोयुगलः, आगदानुष्ठितमुण्डनः, यातायातजन-
प्रार्थनान्याप्ताननोऽपि गौराङ्गनागमनसमुन्मीलिनाश्लोऽसौ बुद्धभिधुः
कालिकालपसंगतानगिद्वान् शासनं जनानुदिश्य विरधिताभिनां प्रार्थनां
श्रोत्येः पपाठ—

- प्रार्थना -

दयाधर्ममूलं वचः सत्यमेतत्
 पशून् घातयन्तीह धर्माय किं तत् ॥
 पशुप्राणघातात् ध्रुवं स्वर्गलामो
 भवेदित्यहो ज्ञायतेऽज्ञानतः किम् ॥
 अधर्मः स्फुटं “ धर्म ” इत्येव मत्वा
 वृथा पापमातन्वते किं भवन्तः ॥
 शमेनासिना कामकोपौ निहत्य
 बलिं साध्नुत द्राक् स वो मोक्षदः स्यात् ॥
 स्पृहा दुःखमूलं हता चेत समूलं
 नरो मोक्षभाक् स्वर्गभाग् वा ध्रुवं स्यात् ।
 स्पृहाया विनाशादिह स्वर्गलाभः
 स्पृहानाश एवात्र मोक्षो न चान्यः ॥
 जगत् सर्वमीशस्वरूपं सुरूपं
 जगज्जीवजालं स ईशोऽस्ति नान्यत् ॥
 अतो जीवसंरक्षणं शक्तिपूजा
 विनाशेन तुप्यन्ति मोहाद् भवन्तः ॥
 जडान्धादिदीनोद्धृतौ बद्धभावाः
 सयत्ना जना जन्ममाजो यथार्थाः ॥
 अतः प्रेमयोगात् जगत् जेयमेतद्
 विजित्याचिराद् राजता प्रापणीया ॥

प्रोक्ततया गायकस्वनमाधुर्यस्य मन्तृकागन्तुकेषु तेषु शाक्तेषु न
 कोऽपि गीतश्रवणसुखं यदप्राप्तं विना स्वादनात् प्राप्तम् परित्यक्तम् ।
 अतः सर्वेऽपि कंचित् कालं संनर्पितकर्णपुटाः पन्थानमसेयन्त । उपरि

मित्यादीना विधीनामनुष्ठानायायमेवानुकूलोऽभूदसुरः । दर्शनपूजनादिषु विधिषु प्रामुख्यपद भेजे बलिदानविधिः । अस्यैव हतोः पुरतः सभागृहस्य प्राङ्गणे पार्श्वयोरास्ता स्थापितौ वधस्तम्भौ । सरन्ध्रमभवच्छीर्षमस्य-स्तम्भयुगलस्य । मेघग्रीवग्राहकमेकं लघु महिषग्रीवग्राहकं चान्यत् पृथुतरमभूत् । स्तम्भस्थापित मेघस्य महिषस्य वा शिरो विहाय कलेवर यथाऽसिप्रहारेणैकेनैव भुजमापतेत् तथाऽऽसीदत्र सर्वं ह्युत्तिष्ठितम् । बलिदानहेतुना समानीतपशुर्मक्तो न चिरं प्रतिपालनपीडितः स्यादिति तत्कर्मनियोजितं सौनिकं करकलितनिशितकरवालः सर्वदाऽवहितः पुरस्तस्यै । तत्साहाय्यकारिणी च सहधर्मचारिणी तस्य खड्गान्तर-शाणनतत्पराऽन्तिक एव तं सततमसेवते ।

नासीत् बहुभोजिनी देवी कालिका । बलिहतस्य पशो रुधिरं स्तोत्रं सिञ्चन् हतस्य पशोरल्पीयसो मासस्य दूरात् सकृन्निन्दनमेव देवीमपिप्रिणत् । एतावत् समर्प्यागशिष्टस्य स्वेच्छयोपयोजने न कर्हिचित् किमपि परिपन्थितामयात् देवीभक्तस्य । भक्तोऽपि प्रायोऽल्पतुष्टं स्वल्पं स्वीकृत्य शिष्टं सौनिकसात् करोति स्म । मासाहारनिर्दिष्टं सोऽपि स्वेच्छयाऽल्पमुपयुज्यान्त्यदखिलं कचिदापणे विक्रयार्थं प्रसारयति स्म । ऊर्ध्वं मण्याहात् अत्रिक्रीतानि शबानि सगृह्य स सौनिकः समीपस्थिताया अग्निरर्णोद्धानकुल्याया प्रक्षाल्य मासमात्रमादायावशिष्टमुद्धानकोणे स्थापयति स्म । तदेवान्नमुपभुञ्जाना उद्धानपादपाः सदा त्रिपुलफलपुष्पधारिणो भवन्ति स्म ।

फलपुष्पत्रिकयाद् विपुलं धनमलभतोद्धानमर्ताऽग्निरर्णः । उद्धान-त्रिकसितानां कुसुमानां प्रतिदिनं कालिकार्चनार्पणीयोग्निरर्णेन हार इत्यासीत् विहितः समयः स्यामिना देवस्थानस्य । त्रिना प्रमादं प्राप्नु-वन् हारमग्निरर्णात् स देवस्थानपतिर्यमधिया सुतरां मुमुदे । बलिहतः पशुः स्वर्गं लेभे । पशुसमर्पकः पूजकः पशुघातकश्च सौनिकः ।

स्वर्गदानकल्पनयाऽऽत्मानं धन्यं मेने । बलिहेतोः पशुकृत्यासमर्था
 केरल भक्ताः स्वर्गसाधकमेतत् पुण्यमवाप्नुमक्षमा वयमिति मनसि
 सुतरा विप्रेदु । परं तेऽपि भूनिहितजानुचरणा वधस्तन्मप्रणामपरा
 हन्यमानस्य पशोः कतिचित् रुधिरबिन्दून् आत्मन शिरसि धारयन्त
 पूताभिपेरुधिया धन्यतमाना मानं मेनिरे । सिन्दूरचर्चितम्बुधभाग
 कालिकालयं प्रविशन् प्रत्येकं शाक्तो विना स्खलनं बलिरुधिरतिलक-
 निभूषितमालो निर्जगाम ।

एव पुरातनेऽस्मिन् कालिकालये बलिदानसमाप्तादनीयानि
 पुण्यानि शतशो वसरां समचीयन्त मक्तैरसङ्ख्ये । न कोऽप्यलक्ष्यत
 पशुस्तकृते परिवादकर । करवालङ्घ्यमानम्रीःस्य पशोः कण्ठनालानि-
 सरन् घोषं समुद्घाट्यमानध्वर्गकण्ठगर्जनाहरणरव एवैत्यगृह्यत सर्वदा
 शाक्तैरखिले ।

इत्थं तत्र यथाविधि स्वाचारतत्परेषु शाक्तेषु भगवतो बुद्धस्या-
 नुपायिनोऽनेके हिंसाप्रतिकूलरूपदेशैर्जनानां बुद्धिभेदमजीजनन् । सप्रति
 चैतेषामुपदेशस्तथाऽस्पृशद् हृदयमर्माणि जनानां यथा पूर्वमजीर्णवाधिता
 पूजकसौनिका अधुनाऽन्तरान्तराऽनशाना दिनान्यत्यवाहयन् । अग्निवर्णो-
 द्यानगता पादपा अलब्धदोहदा यथापूर्वं नामरन् फलपुष्पधारिण ।
 सकुचितं त्रिक्रयेण कञ्जमुमुमानाम् । निमित्तध्वान्तरान्तरा हारार्पणस्य
 देव्या व्यनहारः ।

अथाष्टमी तिथिः । त्रिपुलममयद् बलिदानमष्टम्या कालिकालये ।
 तच्च मण्डविधिमङ्गोर्लक्ष्यता निनीपयो बह्वो भक्ता भक्तिभाजो
 नयनफलं लभन्ते स्म । प्रातः सूर्योदयादारभ्यैव प्राङ्गणवर्तिनीं महतीं
 घण्टां कर्णभरं ननाद । केचित् शैवा शास्त्रा वा नदीजले स्नानानां
 देव्या दर्शनार्थमाजग्मुः । बलिदानाक्षमा केचिद् द्वारदेशसमुपनिष्ठात्
 पुष्पत्रिकेतृणां श्रीं वा कतिचित् रत्नमुमानि बलिसमर्पणादूर्ध्वं पुष्प-

समर्पकाणां नराणां गणे स्वासनक्रमं स्थिरीचक्रुः । सभागृहविष्टरोपविष्टाः
केचिद् विप्राः प्रोच्चैर्देवीस्तोत्राणि पठुः । कदाचिद् बलिहेतुना
हन्यमानस्य पशोः सौनिककरसंताडितस्य वा खड्गस्य रवः समुद्रभवत् ।
परमचिरादेव स “ जय मातः, जय चण्डिके, जय भगानि, जय
जगद्धम्ब ” इत्यादिषु भक्तजनगर्जितेषु व्यलीपत ।

घटिकाद्वयमवर्तत देव्या महापूजाविधिः । परं तावत्प्रेत काले
रुधिरसिक्ततया सोपानपङ्क्तेः कालिकालयस्य तदारोहणकृतदेवालय-
प्रवेशानां भक्तानां रक्तैश्वर्येणः सर्वोऽपि वर्तुलकृतिः स देव्याः प्रद-
क्षिणापथो रुधिरमय इवाभात् । शान्तानां तावदधोरसवदिनमेव । पर-
मन्येऽपि नागराः समधिकोत्साहा अलक्ष्यन्त ।

अस्मिन्नेवावसर उत्साहहीनमानसी द्वौ शाक्ततरौ कालिकालया-
भिमुखमापेततुः । चरणनिहिताक्षियुगली मन्दगतिर्कौ तावुभावपि परस्पर-
कूजनपरान्तास्ताम् । यथा यथा ते परितो मन्दिरं दृष्टिं निचिक्षिपत्तुस्तथा
तथा तौ संमर्धितत्रिणादावेवाग्रतेताम् । आमहाद्वारसंप्रापणं तावुभावन्योन्पं
किमप्यधिरतमभापेताम् । परं तत्र संप्राप्तां तौ द्वारदेशस्थितं क्वमपि
पुरुषमभिसमीक्ष्योभावपि समुपारूढमन्युत्रेगावल्क्ष्येताम् ।

स्वस्थोने स्थितोऽसौ पुरुषो निश्चलेऽतिष्ठत् । जीर्णमनुरभि-
धानमेतस्य । निमीलितार्धनयनः, नासामनिहितदृष्टिः, आकूर्परबद्ध-
पाणिः, परिदितल्लुपीतनासोयुगलः, आगलानुष्ठितमुण्डनः, यान्नापातजन-
प्रार्थना-याष्टनानोऽपि गौर्यद्गनागमनममुन्मीलितान्धोऽसौ बुद्धभिभुः
कालिकालयसंगतानखिलान् शासनंजनानुरिःप परिधिताभिनां प्रार्थनां
प्रोच्येः पपाट—

— प्रार्थना —

दयाधर्ममूलं वचः सत्यमेतत्
 पशून् घातयन्तीह धर्माय किं तत् ॥
 पशुप्राणघातात् ध्रुवं स्वर्गलामो
 भवेदित्यहो ज्ञायतेऽज्ञानतः किम् ॥
 अधर्मः स्फुटं “ धर्म ” इत्येव मत्वा
 वृथा पापमातन्वते किं भवन्तः ॥
 शमेनासिना कामकोपौ निहत्य
 बलिं साधुत द्राक् स वो मोक्षदः स्यात् ॥
 स्पृहा दुःखमूलं हता चेत् समूलं
 नरो मोक्षभाक् स्वर्गभाग् वा ध्रुवं स्यात् ।
 स्पृहाया विनाशादिह स्वर्गलामः
 स्पृहानाश एवात्र मोक्षो न चान्यः ॥
 जगत् सर्वमीशस्वरूपं सुरूपं
 जगज्जीवजालं स ईशोऽस्ति नान्यत् ॥
 अतो जीवसंरक्षणं शक्तिपूजा
 विनाशेन तुप्यन्ति मोहाद् भवन्तः ॥
 जडान्धादिदीनोद्धृता बद्धमायाः
 सयत्ना जना जन्मभाजो यथार्थाः ॥
 अतः प्रेमयोगात् जगत् जेयमेतद्
 विजित्याचिराद् राजता प्रापणीया ॥

प्रोक्त्वतया गायकस्वनमाधुर्यस्य गन्तृकागन्तृकेषु तेषु शास्त्रेषु न
 कोऽपि गीतशुश्रूषामुख यद्वैद्याप्राप्तं विना स्वादनात् ग्रामयद् परित्यक्तुम् ।
 अतः सर्वेऽपि कंचित् कालं संपर्पितकर्णपुटाः पन्थानमसीनन्त । उपरि

वर्णिताऽपि शाक्तौ न शैकतुरात्मनः शुश्रूषा क्षणं नियन्तुम् । पर-
श्रुतिसुभगमपि गीतं न तोषाय तीव्रविकाराक्रान्तस्य मनसः । भिक्षोश्चास्य
गीतध्वनौ हिंसाविगर्हणं, अहिंसानिरूपणं, भगवतो बुद्धस्य च श्लाघनं
समाकर्ण्य सजातकोपौ तौ मुक्तशुश्रूषौ न चिरात् अश्लीलवाग्वृष्टि-
मस्मिन्नवाक्यिरताम् । सार्वजनिकतयैव तस्याध्वनौ न तावेन पाणिपाद-
प्रहारैः सच्चक्रतुः ।

अन्ततोऽन्यदेवाद्यतनमाद्यमात्मीयं कार्यमिति दर्शयन्तौ तावु-
भावपि महाद्वारमार्गेण प्रविश्य मन्दिरं बधस्तम्भान्तिके तिष्ठता सौनि-
केन सह “कति हता अद्य पशवः, कति भूयो हन्येरन्” इत्या-
दीनि पृष्ट्या तत्कथितया वार्तया विपण्णतरामेव मुद्रां धारयन्तौ ताव-
न्योन्यमुच्चैरभिभाषितुं प्रावर्तेताम् ।

एतयोः पुरुषयोरासीदेकः शाक्तोऽग्निगणो नाम । आसन्न-
चत्वारिंशदासन् वर्षाण्यस्य जातस्य । देहपरिहितैर्बहुमूल्यैर्वासोभिरन्व-
मीयतास्य वैपुल्यं प्रित्तस्य । आसीदेव स तथा धनवान् । भैरवपुरश्रेष्ठि-
वरमेव न कोऽप्यन्योऽभवच्छत्रस्तुल्यितुं विभवेनात्मनः । कालिकालय-
निकटवर्तिनोऽग्निगणोऽधानस्य बहुफलस्यासीदसौ भर्तेति कथितपूर्वमेव
वाचकराणाम् । नास्याकृतिरासीदभिधानसदृशी भीतिदा । स्थूल-
शरीरं, सौम्यं मनः, स्नेहलं प्रवृत्तिः, परेच्छानुवर्तनप्रवृत्तिश्चासानुवर्तत ।
श्रुतिमन्दीरकसयोजितेनाङ्गुलीयकानां पञ्चकेन भूषिताङ्गुलिपञ्चकतया
भूषणलोडपतास्मिन्नशङ्क्यत । कर्णविनम्रप्रवेशिताङ्गुलिद्वयं सगावृष्ट-
गन्धतैलो मुहुः सारभं जिघ्रति स्म ।

अन्यः पुरुषो रुद्रमतो नाम मध्यमवयाः, तनुगात्रः, तृह्यग्रायः,
स्वागोऽपि तन्मनः, अयुप्रदर्शनश्चाभूत् । वापायैस्तस्य वासोभि-
सु यन्निर्गृह्यथो येन न कोऽप्यलं निनिधेतुम् । तस्य हि तरल्यनी-

निकेन नेत्रयुगलेनानुक्षणमुद्भवन्त्यस्य चेतसि केऽपि विचारा नवनवा इति स्फुटमन्वमीयत । ययाग्निवर्णस्तथा रुद्रमटोऽपि भैरवपुरे श्रेष्ठतरोऽ गण्यत नागरिक । अयं हि तत्रत्यस्य शाक्तधर्माधिकृतमडलस्य सप्रत्ये- वाध्यक्षपदे नियुक्त आसीत् ।

सर्वेषु धर्मकार्येषु कालिकालयव्यवहारनिरूपणमप्यासीदेक गुरुतर कार्यं रुद्रमटस्य । तच्च कार्यमनुतिष्ठताऽनेनाज्ञायि यथा कालि- कालये बलिदानविधिर्धनागमोऽपि च दिने दिने क्षीणतरता प्रयाति, न यथापूर्वं सर्वेऽपि देव्या सादरा नागरा, अस्वलितप्राधान्येऽपि शाक्त- धर्मे बौद्धधर्मोऽपि कचिदङ्कुराभिमुखो भवति, अनुष्णितशाक्तधर्माणोऽपि बहव श्रुतबुद्धभिक्षूपदेशा हिंसाप्रग्नान् निद्रिपन्ति धर्मं शाक्तानाम् इति । अनेन च व्यतिरेकेण क्रोधपात्ररूपतत्तनु स कथमिय परि- हार्या विपदिति सप्रति विचारविशीभूतचेता एव दिवानिशमवर्तत ।

अद्याष्टमीति कालिकादर्शनाय गच्छन्तमालोक्याग्निवर्णं तामेव दिशं प्रस्थितो रुद्रमटो मार्गे सगन्ध सह तेन तौ बुद्धधर्मातिक्रमविषय- भैरवरूपमधिकृत्यैवमूचतु —

रुद्रमट-अष्टमी तिथिं अद्य, अग्निवर्ण । अष्टम्या पुरा प्रवेशोऽप्यासीदमुल्लभ कालिकां लये । सत्यामप्यष्टम्यामद्य तु सुखं विशन्ति निर्गच्छन्ति चाख्याद् विरलतयाऽप्राप्तशरीरस्पर्शा भक्तगणा । प्राङ्गणगतयोरेवस्तम्भयोरेको महान् माहिषस्त्वयानार्द्र एव । अन्यस्मिन्नपि वधस्तम्भे तथैव समर्थन्तेऽद्य मेया यथा स तत्राधिकृतः सौनिकोऽन्तरान्तरा कामं विश्रान्तिमुखमपि सेवितुं प्रभवति । एतदेव निशदयति यन्नास्तिक्यधियाऽङ्कुरितमस्मिन्नगर इति । कथमियमधर्मान्तिर्नङ्क्ष्यति कथं च भूय शाक्तधर्मप्ररणानि भवि- ष्यति जनानां मनासि नागराणामखिलानामिति विचारैर्निशायामप्य-

प्रातनिद्रस्येषु दिवसेषु दिवानिश ताम्यति मे चेत् । दिष्ट्या न भवन्त
बाधते धर्मविचारणैतादृशी । तथापि किमर्थं भवानप्यहमिच्छाक्ष्यतेऽद्य
पर्याकुलः । स्थापणव्यवहारे द्रष्टव्ये किमिति भवताऽस्मिन्नवसरेऽत्रैव
क्वचिद् विपण्णाननमध्यते । धर्मकार्यावेक्षणे विनियुक्तेन मयाऽधुनेऽत्र
स्थेयमित्युचितमेव । परं नगरश्रेष्ठिपरेण भवताऽस्मिन् काले केनचिन्नि-
रुद्यमिनेनात्र वर्तितव्यमिति नूनं कौतुकावहं जनानाम् । तत् किं
निरुद्धास्ते लाभोऽपेक्षिताः प्रत्यहं । परं न प्रायेणोद्वेगकरी लाभहानि-
र्भरत इति पृच्छामि किं ते निदानमुद्वेगस्याद्यतनस्येति ।

अग्निवर्णः—सम्यग् भाषितं भवता । प्रसन्नस्ते तर्कः । धर्मा-
धिकारिणि वर्तमाने भवति किं मे प्रयोजनं धर्मातिरोधविचारणया ।
व्यवहारे च यथाऽहं संप्रति भाग्येन दत्तहस्तस्तथा न पूर्वं कर्हिचित् ।
बलिदानपरिक्षेपेणोद्यानधनमशतो गतं न्यूनतामित्यप्रितथम् । तथापि
सुसमर्थितैरन्यलाभैरयमलाभो न कदाचिमे मनोभुषमप्यत्रतरति ।

रुद्रभट्ट—एष स्थितस्यापि ते समाकीर्णं मनो विपादेनेत्यस्य-
काशो मे तर्कस्य ।

“ कथमिव ? ”

मन्ये गृहिणी ते भवानी भवने भवति वद्धकोपायेति । ग्राम्या
सर्वे व्यवहारा भगदधीनाः परं भवान् भार्याधीन इति सर्वत्र बहुली-
भूतमेव । तन्नूनमद्य प्यन्ते गृहमप्यवर्तिनि भवानुत्पादितश्रोत्रयुगलो
मे प्रजावत्या । अथवा कचिदपराधमधिभृत्य शास्तिरु त्वा न प्रयन्पितस्ते
यथासमयं प्रातराशः । धनानां हानिरपि मानि-या विमानना पीडयति नरं
मं नो भगदशस्य ।

“ रुद्रभट्ट, मैत्र तां स्थापय दोषपक्षे । यथा सा सत्तेष्टा तथा
विधेयाऽपि । प्रथमं तावन्न सा युष्यति कर्हिचिमे । अन्यथा युषितापि
सा न परिहरेत् कदापि सेव्यं मं इति निश्चयः । नाद्यं यावत्सदृशं

तथाऽहं विमानित । परमेतादृशी सा गुणखनिरित्येव तस्या खेदो
मामतितरा खेदयति । ”

“ किं पीड्यते सा केनाप्याधिना शारीरेण ? ”

“ न तस्या दुःखं शारीरं परं मानसम् । ”

‘ तत् किं भवान् न युनक्त्युपायं तस्य परिहाराय ? ’

“ स्वयमुपायमीक्षितुमक्षमोऽहं त्वामेव प्रष्टुकामो गृहान्निरगमम् ।
देवीदर्शनादूर्ध्वं त्वं द्रष्टव्यं इति मनसि भावयन्नहं यावत् पर्यटामि तावत्
त्वमेव मार्गं मे चक्षुर्पोलक्ष्यता यात. ” ।

“ भवतु । एहि, देवी प्रणम्य त्वदीयं गृहमुपगतौ तत्रैव स्वस्थेन
मनसा विचारयाम् ” ।

एव भाषमाणोनेन तो यावद् देवालयं प्रविशतस्तावदेव कश्चि-
दग्निवर्णभृत्यं समुपसृत्य बहिःस्थिते बधस्तम्भे घातितस्य कस्यापि
मेघस्य तत्र दूरधिर कौशेयव्रसनावेष्टितं शिरः सविनयं समानीय स्वामि-
नोऽग्निवर्णस्य पाण्योऽसमर्पितवान् । तथैव कतिचित् पुष्पाणि पत्राणि
दक्षिणायै सुवर्णनाणकानि च द्वित्राणि समर्प्य स निरगात् । अग्नि-
वर्णोऽपि मेघमस्तम्भरता रुधिरोदकेन देवीमभिषिच्य तेनैराभियेकासृजा
भाले ललाम विनायकं समर्पितपत्रपुष्पं पुरं स्थापितसोवर्णनाणकं
सहेन तेन रुद्रभजेन भूयो देवीं प्रणम्य देवालयदक्षिणद्वारमार्गेण बहिः
प्रातिष्ठत् । तमनुसरन् रुद्रभटोऽपि देवाल्याविमारिप्रवर इति तत्रत्यान्
भूत्यपूजकान् किमपि किमपि माभिनयमादिशन् अग्निवर्णेन सह
समुल्लङ्घितमन्दिरप्राकारं शनैः तद्मगनाभिमुखं चचात् ।

इति पञ्चमः परिच्छेदः ।

षष्ठः परिच्छेदः ।

(कलहबीजम्)

प्राणागमनादुभयो रेतपोरग्निकर्णाङ्गना भवानी सह नीलया प्राङ्गणप्ररूढस्य कस्यापि महामहीरुहस्याघच्छायायामुपविश्य किमप्याभायमाणाऽवर्तत । अन्तराऽन्तरा तयोः संलापं प्रतिबध्नन् वत्सो मुरारिरात्मानं प्रीणयति स्म । तस्मिन्नेव दिने नीलया तत्रैवाभावि । वक्ष्यमाणेन विधिना प्रत्येण साऽत्यवाहयद् दिनमखिलम्—

महति प्रत्यूषे मुक्तशय्या सा निर्मलीकृताभीष्टगोयुगलशाला, गङ्गाजलकृतस्नाना समानीतैकपानीयकुम्भा पूजितकुटिकागतनिजदेवतायाम् थावद् बहिः पर्यटति स्म । ' नासीत् कदाचिदपि विनिश्चितं स्थानं तस्याः पर्यटनस्य । न केनापि कर्हिचिदज्ञायि कदेयं क्व गमिष्यत्यागमिष्यति धेति । परं यत् कुत्रापि गताया अस्याः पक्षिण्या इव सायं घोपनिलयनिवासः प्रायो न व्यवहस्यत । एकमेवासीद् गृहं नवलपुरे यत्र नीलया निशायामपि कदाचिदस्थीयत । तच्च नगरश्रेष्ठिनोऽग्निवर्णस्य । तस्य भार्या भवानी नीलया अकारणसखी जज्ञे । क्रमेण तस्याः स्नेहो वत्समुरारिदेतोर्दोर्बर्धमापन्नः । तस्य वैवं कयाऽकथ्यत समासतः—अबहुदिवसात् प्राक् सह नद्याः स्रोतसा बहन् कोऽप्यनपगतजीवितो त्रिलोचालको बालको नीलयाऽऽलोक्य श्रुतिं समादाय भवान्यायदीकत । तस्यैवामिधानं मुरारिरिति । अग्निरर्णगृहे च भवान्याऽनुपजातसंतानया स्वपुत्रनिर्दिशेयं परिपालितोऽनर्थत । नैकमपि दिनमदृष्टमुरारिमुखया प्रायोऽस्थीयत नीलया । अतः कदाचिद्भवान्या निर्वन्धेन कदाचिच्च मुरारेर्वात्सल्येन मुहुस्तत्रैव सा निशामतिराहयति स्म । एवंविधमेव कमपि व्यतिक्रमधिकृत्याप

भग्नान्या निलये निवसन्ती नीला रुद्रभटाग्निवर्णयोरगमनसमये सह सख्या भग्नान्या सलपन्ती प्राङ्गणे तस्थौ ।

दूरादेव रुद्रभटाग्निवर्णयोरगमन विज्ञाय झटिति समुत्थिते ते अन्तर्गृह प्राविशताम् । तावपि चोभौ सोपानमार्गेण शिरोगृहमारुह्य घटितकपाटौ तत् स्थल निर्जनमुत्प्रेक्षमाणौ मिथो वक्तुमारभेताम् । तदानीमेव भृत्यसाद् विधाय मुरारिमपरेण सोपानमार्गेणाकृतशङ्ख-मधिरुह्य पक्षद्वारयोरन्तिकोपविष्टे ते उभे विश्रब्ध शृणुत आलापमात्मन इत्येताभ्या नाशतोऽप्यशङ्कयत ।

रुद्रभटो वक्तुमारेभे—“मादृशे सुहृदि ते सख्यभुवि वर्तमाने त्वया नि शब्द सोढव्या दुःखावेगा इति न मे समुचित प्रतिभाति । त्रियण्ण ते मुखमालोक्य नाह पारयामि निरोद्ध दुःखमात्मनः । अन्योन्य-चिन्तापनयनमेव यथार्थं कर्तव्य मित्राणा यथार्थानाम् । अन्यथा कोऽर्थो मित्रेण स्नेहेन वा ? । अतो नि शङ्केन मनसा ब्रूहि मा निखिल ते निदान दुःखस्य ” ।

अग्निवर्णः प्रोवाच—श्रूयता सखे, कथयामि ते । प्रभूता दिवसा एव मे दुःखितस्य । सप्रति प्रातः समुत्थित एवाह मे भार्या च प्रतिदिन नगरे सर्वतः सचरता तेषां बौद्धभिक्षूणामभद्राणि तानि मुखानीक्षावहे । तेन चामङ्गलदर्शनेन सकलमप्यावधोर्दिन सपरिताप जायते ।

रुद्रभटः—अमङ्गल दर्शनं बौद्धभिक्षोरित्यवितथम् । पर किमर्थं ते परितापः ? ।

अग्निवर्णः—विदितपूर्वमेवैतद् भवतो यदनपत्यतासमयेन सत्तापेन सतप्तहृदयया मे भार्यया भग्नान्या प्रायेण सर्वदा शयनतलकीलितयैव स्थायत इति । केनापि नूत्नेन त्रिभिना भगनीं पुत्रहेतोः प्रीणयितुं प्रत्यहं चिन्तयन्ती सा प्रातरेव बौद्धभिक्षोर्दर्शनमनिमित्तपिशुनं विज्ञाय भूयो

विषण्णमानसा संकल्प परित्यजति । तस्या विनोदाय नवनवां युक्तिं प्रतिदिनं प्रयुञ्जानोऽप्यहमेतेषा बुद्धमिक्षूणा दर्शनेनालब्धफल एव । अपहरतीव निखिलामपि शरीरगता शक्तिं मे भार्याया दर्शनं भिक्षूणां । दर्शनानुपदमेव सकलमपि दिनं तस्या दुःखायते । तस्याश्च दुःखेन ममापि चेतसा सविपादेन भूयते । न ज्ञायते कथमियं संतीर्येतापन्मयेति ।

रुद्रभटः—अग्निवर्ण, वयमेवात्र दोषिणस्तत्किमन्येषामुपालम्भेन ? ।

अग्निवर्णः—कथमिव ? ।

रुद्रभटः—वार्धक्यव्याकुला सप्रति मतिर्नो महाराजस्य धर्म-
ध्वजस्य । अनेनैवैतेषु पितीर्याश्रम सनातनवैदिकशाक्तधर्मस्य समुच्छेदनं
समारब्धम् । राजाज्ञयैव पूर्वमासीन्निषिद्धः प्रवेशोऽत्र नगरे भिक्षूणां ।
सप्रति पुनः सकलमपीदं भैरवपुर बहिरन्तर्न्यापृतमिच्छाक्षयत एभिः ।
' राजा कालस्य कारणम् ' इति यदुच्यते तदपितथमेव ।

अग्निवर्णः—को गुणः केवल राज उपालम्भेन ? । न राजो-
पालम्भः परिहरेदापदमस्मदीयाम् । तद् वयस्य, ब्रूहि क्वमपि प्रतिकार-
मनुरूपम् ।

रुद्रभटः—किं प्रतिकारम् ? । अस्त्येवात्र प्रतिकारः । न केवलं
तत्र कृते पर निखिलस्यापि शाक्तधर्मस्य कृते ॥ मयाऽस्ति संकल्पितः ।
कथमिव मादृशः शाक्तधर्माभिमानो समीक्ष्य समुच्छेदनं शाक्तधर्मस्य
शयानो वर्तेत । वाक्प्रसंगेनैव ते निवेदयामि यदहमपि गृहीत-
बौद्धधर्मसमुन्मूलनदीक्ष एव । केवलं मयाऽपेक्ष्यते साहाय्यं भवतः ।

अग्निवर्णः—परं कथमात्रं शत्रुयात्र प्रतिकूलमाचरितुं राजो
धर्मध्वजस्य ? ।

रुद्र०—नामैव ॥ केवल धर्मध्वजः । बौद्धधर्मपक्षपातिना सनातनधर्मविध्वंसकेनानेन नगरेऽत्र सन्ति निर्मिता असह्यया रिपव इति नास्य विदितम् ।

अग्नि०—रिपवोऽपि किं प्रतिकूलमाचरितुं राज्ञः शक्त्युः ?

रुद्र०—यदि स साम्रा सारंभान्न निर्वर्तेत । ततस्ते राज्य-क्रान्तिमाचरेयुः ।

अग्नि०—(सभयम्) किं राज्यक्रान्तिम् ? ।

रुद्रभट्टः—आम् । राज्यक्रान्तिम् । काऽत्र ते भीतिः ? । भवतु । एष मे निश्चयः । अमंगलदर्शनेनात्मनस्त्वां पीडयन्तं भिक्षुगण दण्डयिवैवाद्य सकल्पित कार्यमहमारभे । नैतैर्बाह्यभिक्षुभिः केवलो बाधितः शाक्तधर्मः पर सर्वेऽपि दूषिताः सनातना धर्मा वैदिकाः । न वेद्मि कदैतान् वारयिष्यत्यादिमाया चण्डिका । अथवा विना यत्नात् कथमिय साहाय्यतामेप्यति मानवानाम् ? । यदि नरस्तां प्रणमेत् तर्हि साऽपि सानुग्रहा स्यात् । पर ब्राह्मणधर्म एव सप्रत्यतत्त्वः । वयमेवात्र निदानता यामः । न वयमाचरामः कात्स्न्येन शाक्त-विधीन् आचार्यकथितान् । नष्टप्रायाः सप्रति सस्या यज्ञानाम् । नरा अपि पुरा बलिदाने निःशङ्कमुपायुज्यन्त । तेन धर्मभारनायास्तैश्च पर्य-क्ष्यत देवताभिर्मानवानाम् । सप्रति दयार्धममुपदिशन्ति शत्रव शाक्ता-नाम् । तेन च त्रिमोहिताः केचिदस्मदीया बलिदाने कर्तव्ये किमप्याचरन्तो वञ्चयन्ति देवताः । केचित् पिष्टपशून् विदधति । अन्ये केवलमसिधेनुका पशुकण्ठे निधाय त सजीव विसृजन्ति । कथमय विधिः प्रीणयेत् देवताः । न बलिदाननैरेव स्वयमघते देवतया । पर पशुमधो नरवधो वा नराणां निःस्वार्थतैरुपोनक्तो वैदिको विधिरित्यस्ति विहितः । माङ्ग-लिकोऽयं कालो बलिदाने हतस्य पशोः । आमा हि तस्य प्राप्नोति गतिमनुत्तमा स्वर्गलोके । पुनर्जन्मानसरेऽपि स कस्यापि त्वादृशस्य

सप्तमः परिच्छेदः ।

(कलहः)

अस्मद्वेषं दिशि दिशि जनान् पाठयित्वा, महीपाद्
हृत्वाऽनल्पं धनमिह मिपाद् भुङ्क्थ मोगान् विहारे ।
यूनः शास्तानपि च मृदुभिर्वञ्चयित्वा वचोभि-
र्बौद्धाचारग्रहणमनसस्तान् कुरुष्वे हताशाः ॥ १ ॥

द्वारान्तिक एव वर्तमानयोस्तयोरभिमुखभागस्य रुद्रभटेनाभाणि—
“ किमेर भिक्षुकाः, किमेतदारब्धं भवद्भिः ? । किमत्र नगरे युष्माभि-
रव्यते सर्वत्र ? ” इति ।

तच्छ्रुत्वा तयोरेको जीर्णमन्युरवोचत्—आः किं वयं याचकाः ? ।
सद्धर्मप्रचारका वयं बौद्धाः । येऽत्र सन्यधर्मनिरता भवादृशाः शाक्ता
नागरास्तान् सन्मार्गं दिदर्शयिष्वो वयमीश्वरप्रचोदिता एव नगरे
गृहाद् गृहं भ्रमामः । अस्माकं मनांसि द्योतयता धर्मेण नाशतोऽपि
स्पृष्टानि भयतां शाक्तानां मानसानीति सुतरां दोदूयन्ते नो हृदयानि ।

एवं भाषमाणं जीर्णमन्युमन्तरा निरुप्य शमधनोऽग्ररीत्—“ मैव-
मुशमवृत्तिना वर्तितव्यं भयता नागरेभिः । रमणीयोऽयं कालः प्रामा-
तिकथेतसः शान्तिं तुष्टिं च संपादयितुमुपदिशति । सर्वेऽपि वितीर्ण्य
धर्मधीरीश्वरेण । यथाऽस्माकं धर्मधीरस्मदीया तथैव तेषामपि तदीया ।
यथा यपमनुगृहीता ईश्वरेण धर्मविषये तथा तानपि न स किं फदा-
चिदनुग्रहीष्यति ? । इष्टधर्मोपदेश एव नः कर्तव्यमत्र नगरे । तत् कुर्वेद्भिः
किमित्यस्माभिः परान् हीनतामापापोपशमथेतसो ह्यतयः स्वक्रीयः ? ।
किं न ते शुनिरप्यमनीर्णं यद् द्वा एवोपदिष्टं मात्राऽवलोकितया ? ” ।

जीर्णमन्युः—श्रुतो मया निखिलोऽप्युपदेश । पर न जाने को दोषो दोषपक्षे स्थापने द्रुष्टस्येति । भूतदयाबिहीनान्यत्र मानसान्यत्र नागराणो निखिलानाम् । बलिदानादिमानेतेषा दारुणतरानालोक्य तास्तान् दुराचारान् न मे मनसा पार्यते स्थातु विना मन्युम् ।

शमधनः—सखे, येऽस्मानेयमुपकुर्वन्ति भिक्षया तेषामेयममानन नोचितम् । मौनमेव भूषयतितरामुपशम ययार्थम् ।

जीर्णमन्युः—अहो वैदग्ध्यम् । किमंतद् निपरीतमुपदिश्यते ? विना प्रस्फुटान्विषेधादधर्मरुचीनामेतेषा शक्ताना मनोभुवि न मनागप्यास्पद लभेत सद्धर्मोपदेशः । यथा तथा भवतु माताऽत्रलोकिता । ‘मा पाचत’ नाम ‘भिक्षा देहि’ इति नास्माभिर्ग्राह्य बौद्धैर्धर्मनियमात् । एवायमेव निर्वन्धो धर्मस्य नः । परमुपदेशदाने नोपदेशकरुचि निबध्नाति नो धर्मः ।

एतदाकर्ण्यैव बद्धपरिकरो रुद्रभटोऽप्रतो भूत्वा सरोप पप्रच्छ—
“किमे दाम्भिका धर्मकञ्चुकप्रवेशिनो भिक्षुका, कान् ब्रूयाधर्मनिरतान् ? कथं तानेव निन्दय येभ्यो भिक्षामामुष इति ? ।”

शमधनः—उपासक, अल कोपेन । नास्माभिर्मयान् निन्दित । स वाऽह वाऽस्मदीया अन्ये धर्मबाधया वा भवन्तु भवता निन्दिता । न कोऽप्यत्र भेदः । या तेषा निन्दा सेनास्माकमपि । यदाचरन्ति ते तदेव वयमपि । अतो यदि ते निन्धास्तर्हि वयमपि तथाभूता एव ।

रुद्रभटः—न वयमस्मदीया बान्धवा वा दूषिता भवद्भिः । भवन्तेतद् । अन्य एव भवद्भिर्दूषिता इति ज्ञातेऽपि किं यूय निरागतः ? । केन यूय नियुक्ता अधिकारेऽन्येषा भर्सनस्य ? । अतीव मत्ता यूय सप्रति पीतवाससो मुण्डिन । परिहितपीतपरिधाना मुण्डितमुण्डा यूयमात्मानमन्यदूषणेऽधिकृतान् गणयथ । यद्येव भूयो भणिव्यय तदसशय

भाग्यभाजः श्रीमतः पुत्रतां याति । एवं सर्वेऽपि जायन्ते सिद्धिभाजः ।
तुष्यन्ति देवताः । प्राप्नुवन्ति प्रभूतं पुण्यं यजमानाः । आसादयन्ति
च दिवं बलिहतानां पशूनां जीवात्मानः । वैदिकात् कालात् प्रवृत्तमेनं
सुपयं धयं शाक्ता एव संप्रत्यनुसरामः । शिथिलीकृतधर्मबन्धनैरन्यैस्त्वयं
त्यक्त एव । संप्रति च शाक्तधर्मीयो नृपोऽपि बौद्धधर्मे स्निह्यतीति
परेऽपि नराः स्वीयानाचारान् विजहति । महाकालीमन्दिरेऽस्मदीये
त्वादृशैर्मादृशैरेव कतिपयैः सामान्यधर्मेर्जनैर्बलिदाने कतिचित् समर्प्यन्ते
संप्रति पशवः । न प्रभवन्ति दातुं पशून् निर्धना धनाभावात् ।
नेच्छन्ति दातुं पशून् धनिनो विद्वेषात् शाक्तधर्मस्य । एवमुभयतो
बाध्यते धर्मः शाक्तानाम् । बलिदानसाधनं धनं धर्मधीक्षेति द्वयं कचि-
देव त्वादृशि कस्मिंश्चिज्जागर्ति । भाग्येनैव भार्याऽपि ते भर्तृवद् धर्मनिष्ठा ।
परमहो वैचित्र्यं लीलाया ईश्वरस्य यदेतादृशेन धर्मनिरनेन पतिपत्नी-
युगलेन भाव्यमपुत्रेणान्येन च दूरीकृताचारेण वर्तितव्यं बहूपलेनेति ” ।

एवं हुयतोरेतयोरन्तिक एव भवनस्य धर्मसाधननिर्गतानां भिक्षूणां
तारस्वरसमाह्वानमश्रूयत । श्रुत्वैव तत् रुद्रभटाम्निगर्णां समवतीर्य
द्वारेदेशमागतौ यावत्तिष्ठतस्तावदेव द्वौ भिक्षुकौ संमुखमभ्यपतताम् ।

एपाऽऽसीत् परिपाटिर्धर्मसाधनस्य भिक्षूणाम्—पीतं वासः,
कक्षायां कन्या, मन्दा गतिः, सतालशब्दं प्रक्षेपः पदस्य, गृहाभिमुखं
स्थित्वा क्षणं “ नमो बुद्धाय ” इत्यादीनामुक्तीनामुच्चैः प्रपठन्,
अपाचितभिक्षायाश्च स्वीकरणम् । तथैव नैभिर्द्रष्टव्यं मुखं नरणां नापि
या गृहाणां । नैभिरादरणीयः प्रदाता नापि च तिरस्करणीयोऽप्रदाता ।
निःस्पृहतादृशी घृत्तिर्न चिराद् सर्वदेव विमोहयति मनो मानवानाम् ।

पुरतो गृहस्याग्निगर्जस्याथ स्थितयोरेतयोर्भिक्षुकयोः सत्यपि
साधर्म्यं ययोवेतयोरावृत्तौ प्रवृत्तावपि च नासीन्मनागपि सादृश्यम् ।

एको जीर्णमन्युर्नाम निस्तेजास्तरलनयनो युवाऽक्षीणशक्तिरीपत्
 कुब्जकायोऽलक्ष्यत । अन्यो भिक्षुः शमधनः परिचितपूर्व एव
 वाचकानाम् । पीनाङ्गः प्रशान्तस्त्रिरदृष्टिः सनिश्चयमना दीप्ताननोऽयम-
 शोभत । यौवन एव विहाय सर्वान् कामानूरीकृतान् त्याश्रमोऽयं
 भिक्षुयुवा धर्मसाधनसमुद्यत इति कोऽन्यो राष्ट्रहितं समाजहितं वा
 चिन्तयिष्यतीति मन्यमानास्तमालोक्य बहवो विप्रेदुः ।

इति षष्ठः परिच्छेदः ।

सप्तमः परिच्छेदः ।

(कलहः)

अस्मद्द्वेपं दिशि दिशि जनान् पाठयित्वा, महीपाद्
हृत्वाऽनल्पं धनमिह मियाद् सुदुक्थं भोगान् बिहारे ।
यूनः शाक्तानपि च मृदुभिर्वश्रयित्वा वचोभि-
र्बौद्धाचारग्रहणमनसस्तान् कुरुष्वे हताशाः ॥ १ ॥

द्वारान्तिक एव वर्तमानयोस्तयोरभिमुखमागत्य रुद्रभटेनाभाणि—
" किमेव भिक्षुकाः, किमेतदारब्धं भवद्भिः ? । किमत्र नगरे युष्माभि-
रव्यते सर्वत्र ? " इति ।

तच्छ्रुत्वा तयोरेको जीर्णमन्युरवोचत्—आः किं वयं याचकाः ? ।
सद्धर्मप्रचारका वयं बौद्धाः । येऽत्र सन्त्यधर्मनिरता भगदशाः शाक्ता
नागरास्तान् सन्मार्गं दिदर्शयिष्यो वयमीश्वरप्रचोदिता एव नगरे
गृहाद् गृहं भ्रमामः । अस्माकं मनांसि द्योतयता धर्मेण नाशतोऽपि
सृष्टानि मयतां शाक्तानां मानसानीति सुतरां दोदूयन्ते नो हृदयानि ।

एवं भाषमाणं जीर्णमन्युमन्तरा निरुप्य शमधनोऽप्रसीत्—“ मैष-
मुदामवृत्तिना वर्तितव्यं भयता नार्णरेभिः । रमणीयोऽयं कालः प्राभा-
तिकश्चेतसः शान्तिं तृष्टिं च संपादयितुमुपदिशति । सर्वेष्वपि त्रितीयेषु
धर्मधीरीश्वरेण । यथाऽस्माकं धर्मधीरस्मदीया तथैव तेरामपि तदीया ।
यथा वयमनुगृहीता ईश्वरेण धर्मविषये तथा तानपि न स किं कदा-
चिदनुग्रहीष्यति ? । इष्टधर्मोपदेश एव नः वर्तन्यमत्र नगरे । तत् कुर्वद्भिः
क्रिमिल्यस्माभिः परान् हीनतामापाद्योपशमश्चेतसो दातव्यः स्वकीयः ? ।
किं न ते श्रुतिरयमवतीर्णं यद् वा एवोपदिष्टं मात्राऽयलोकितया ? " ।

जीर्णमन्युः—श्रुतो मया निखिलोऽप्युपदेश । पर न जाने को दोषो दोषपक्षे स्थापने दुष्टस्येति । भूतदयाविहीनान्येन मानसान्यत्र नागराणो निखिलानाम् । बलिदानादिमानेतेषा दारुणतरानालोक्य तास्तान् दुराचारान् न मे मनसा पार्यते स्थातु विना मन्युम् ।

शमधन—सखे, येऽस्मान्मुपकुर्वन्ति मिक्षया तेषामेवमाननं नोचितम् । मौनमेव भूषयति तस्मात्पशमं यथार्थम् ।

जीर्णमन्युः—अहो वैदग्ध्यम् । किंमत् त्रिपरीतमुपदिश्यते ? विना प्रस्फुटान्निषेधाद्धर्मरुचीनामेतेषा शाक्तानां मनोभुवि न मनागप्यास्पदत्वेन सद्वर्णोपदेशः । यथा तथा भवतु माताऽनलोकिता । ‘मा याचत’ नाम ‘भिक्षा देहि’ इति नास्माभिर्नान्य बौद्धधर्मनियमात् । एतावानेव निर्धनो धर्मस्य नः । परमुपदेशदाने नोपदेशकरुचि निबध्नाति नो धर्मः ।

एतदाकर्ण्यैव बद्धपरिकरो रुद्रभटोऽप्रतो भूत्वा सरोपं पप्रच्छ—
“किमेतं दाम्भिका धर्मकञ्चुकप्रवेशिनो भिक्षुका, कान् ब्रूयाधर्मनिरतान् ? कथं तानेव निन्दय येभ्यो भिक्षामाप्नुय इति ? ।”

शमधनः—उपासक, अल कोपेन । नास्माभिर्मनान् निन्दितः । स वाऽहं वाऽस्मदीया अन्ये धर्मब्राधया वा भवन्तु भवता निन्दिता । न कोऽप्यत्र भेदः । या तेषां निन्दा सेनास्माकमपि । यदाचरन्ति ते तदेव वयमपि । अतो यदि ते निन्दास्तर्हि वयमपि तथाभूता एव ।

रुद्रभटः—न वयमस्मदीया बान्धवा वा दूषिता भवद्भिः ? । भवन्वेतद् । अन्य एव भवद्भिर्दूषिता इति ज्ञातेऽपि किं यूयं निरागस्त ? । केन यूयं नियुक्ता अधिकारेऽन्येषां भर्त्सनस्य ? । अतीव मत्ता यूयं सप्रति पीतयाससो मुण्डिनः । परिहितपीतपरिधाना मुण्डितमुण्डा यूयमात्मानमन्यदूषणेऽधिकृतान् गणयथ । यद्येन भूयो भणिष्यथ तदसराय

काराणां देवताः कुसुमैः । उपानत्पूजनमेव प्रियं तासाम् । तेनैव पूजेन
ताः प्रसीदन्ति । भवतु । किं ब्रूय यूयं राजमार्गोऽयमिति ? । यथाऽत्रत्यो
राजाऽस्मदीयस्तथाऽयं राजमार्गोऽप्यस्मदीय एव । एनमतिक्रम्यास्मानेव
निन्दतां बौद्धभिक्षूणामतः परमेतादृशी सत्क्रिया स्यात्—

इति यदतैव रुद्रभटेन विहाय पाणिं शमधनस्य बद्धमुष्टिना
पृष्ठे जीर्णमन्योः प्रहर्तुमारभ्यत । जीर्णमन्युरपि निमीलितनयन ऊर्ध्व-
पाणिः प्रतिप्रहारं—“ नमो बुद्धाय, बुद्धं शरणं गच्छामि, धर्मं शरणं
गच्छामि, संघं शरणं गच्छामि,” इत्यादीनि वचनानि प्रतिप्रहारं तार-
स्वरेण प्रपठन्नकृतप्रतिकार एव तस्थौ ।

स्यस्यानादचलनेगाम्निवर्णः “ साधु कृतं रुद्रभट, साधु
कृतम् ” इति तं प्रोत्साहयति स्म ।

अमुक्तसौम्यभावः शमधनो भूयः सानुनयं रुद्रभटमनादीत्—
“ धर्मबन्धो, मुञ्च हस्तं जीर्णमन्योः ” । एतदाकर्ण्य तावत् संबुद्धकोपो
रुद्रभटः सविगमभाषीत्—“ मा मां भण धर्मबन्धुम् । नाहं ते बांधवः
सधर्मा । अयमधमः स्यात् ते धर्मबन्धुः । नाहम् ।

शमधनः—भवतु । न भवान् मे धर्मबन्धुर्नाप्यहमत्रभवतः ।
परमबन्धुभिरपि किमर्थमेवमहेतुकं योद्धव्यम् ? । ”

एवमनुनयत्यपि शमधने न रुद्रभटो व्यरमत् प्रहारादारब्धात् ।
‘ नमो बुद्धाय ’ इति यदन्तं अकृतप्रतिकारं सहमानमालोक्य जीर्णमन्युं
शमधनः समुपेत्य वामेनात्मनः पाणिना दृढ निरुध्य रुद्रभटे जीर्णमन्युं
मोचयन्ननादीत्—“ गच्छ जीर्णमन्यो पुरो धर्मसाधनाय । परयाम्यहं कपमयं
त्वां भूयः प्रहरिष्यति मां वा निरोस्यतीति । आचर स्वेष्यया
धर्ममात्मनः । अहमप्यचिरादनुपदमागम एव । तद् गम्यताम् ।

मोचितमात्मानमालोक्य मुदितमना जीर्णमन्युः पुरः प्रतिप्रमानोऽ-
प्यलुप्तमीरितनमः सभयमालोक्यन्नघटत् ।

इतो रुद्रभटकरयुग तथा रुद्रवान् शमधनो वामपाणिनाऽऽत्मनो
यथा स यतमानोऽपि न शशाक तद् मोचयितुम् । अतो नातुसृतवान्
स जीर्णमन्युम् । तथा स्थित एव स केनाप्यनिरुद्धेनात्मनो मुखेनाग्नि-
घर्णमधिकृत्योच्चेर्जगाद—“ किमेव भ्रात इनेक्षसे तत इत २ । रुद्रगति
रहमनेन नराधमेन । तदेहि मा मोचय, अन्य वा त प्रयान्त नरकीटमा-
भूपात ताडय ” इति ।

महाबलमालोक्य शमधन समुज्झितत प्रतिभारकम्पनोऽग्निगर्णाऽ
न्य तत्सहचर जीर्णमन्युमपकारसमुचित मयमानोऽन्नसाऽनुधावनपरो
रुरोध । न स सहसैव त ताडयितुमुदसहत ।

त समीक्ष्य रुद्रभटो मुक्तरूढमगदत्—“ साधु वृत्तम् । ताडनेऽ
क्षमोऽपि भगस्त तथैव रुद्ध्वा तिष्ठ । अहमस्य दुरात्मनो दर्पं
शातयित्वाऽऽगत एव ” इति ।

एतदारण्यं प्रकटितमदहास शमधन प्रोवाच—“ किं त्व मे
दर्पं शातयिष्यसि ? । प्रकटीभूतेन ते शक्तिरत्र निषये । तदल प्रल-
पिते । यद्यहमधिकतरमुपयोक्षे बल ते करपुगे तद् रुधिर बहिर्गत
दर्शयिष्ये । पर नाह तथा कर्तुकाम । न वय बोद्धा शान्तिप्रिया
असामर्थ्यात् । सात्विकतया मनस शान्तानि नो भिक्षूणा शरीराणि ।
किं नाद्यापि वचसि मे प्रत्ययस्ते ॥ ”

अत्रान्तरेऽयत्र सऋद्ध चेतसाऽग्निगर्णस्य । रुद्रगतिर्हि जीर्णमन्यु
स्थय प्रतिभारासमयाऽपि नातिष्ठदकृतप्रलाप । अयथातथैरेवोभिर्न
केवलमग्निगर्णं पर सफलमपि शाक्तगण शाक्तधर्ममपि च तथाऽगर्ह-
यद् यथा प्राक् ताडनपराडमुखमना अप्यग्निगर्णाऽधुना जातमयुरन
रुद्रभट इव मुष्टिना प्रहर्तुमारेभे । जीर्णमन्युश्च यथापूर्वं “ नमो बुद्धाय,
बुद्ध शरण गच्छामि, धर्म शरण गच्छामि, सब शरण गच्छामि ”
इत्यादी वारटनामनो निहीकृता नि सारता च दर्शयन्मया ।

तद् दृष्ट्वा शमधनः स्वस्थानस्थित एवोच्चैरवादीत्—“ धर्मबन्धो,
किमेतदनुष्ठीयते त्वया । मैत्रमात्मनो दुर्बलतां दर्शयन्, भगवतो बुद्धस्य
चामिधानमुपहास्यतां नयन् नयनयोस्तावत् मार्गे चिरं वर्तेथाः ।
हस्तहीनोऽपि भवान् सचरणः । तदुपयुज्य पादावात्मनो भव कथमपि
दृष्टेरगोचरो मे । अक्षमोऽस्म्यहं ते विलोकयितुमिमां दुर्बलताम् । पश्यैकेनैव
पाणिना पाण्योर्गृहीतोऽयं ब्राह्मणो मया स्थाणुवन्निश्चलतां नीतः । एवं
कुर्वाणोऽप्यहमक्षीणशान्तिरप्राप्तमन्युश्चेति यथाऽयं जानीयात् तथा
तिष्ठामि ” ।

तच्छ्रुत्वा रुद्रभटोऽभाषीत्—“ अहो शंसनं शान्तेः सामर्थ्यस्य
चात्मनः । कथं न स्यात् सबलस्ते कायः ? । निखिलं पुरं पर्यटन्तः
प्रपूरितकन्याः आकण्ठं नवनवान्धनानि स्वादमाना निरुषमा निश्चिन्ताः
क्षपयय कालं बौद्धा यूयं भिक्षुकाः । न युष्माकं वृत्तिर्न धर्मः ।
देवताविसृष्टधत्तुष्यविहारी वृषभ इतनुन्दिलो मदोन्मत्ता यूयं भिक्षवः ।
पश्य स महाङ्गो भिक्षुरपरस्ते सहचरः । जीलया सहते स मुष्टिप्रहा-
रानसङ्ख्यान् । मासपूर्णं हि काये कुतः संभरो व्ययायास्ताडनेऽपि ।
बुद्धाभिधानं कीर्तयन्नसौ ताडनपरं तमस्मिन् मादङ्गिकमिव वेत्त्यपीडः ।

न पीडयति ताडनं नरानिति यदि ते समुद्रगन्धेतसितदहं शक्तस्यां
दर्शयितुं क्रियत् प्रपीडकं ताडनं नराणामिति । अन्यापृतो मे पाणिर्द-
क्षिण इति ते प्रत्यक्षमेव । अलमेकोऽपि मुष्टिप्रहारस्त्वामत्र शाययितुम् ।
परं सात्विको नो मनः । सात्विकेनैव भाव्य सर्वदा मनसाऽस्मदीयेनेति नो
धर्मगुरोरुपदेशः । जनः स्वस्वार्थं यतमाना अपि वयं नात्रपक्षादधिक-
तरं कर्हिचिद् बलमुपयुज्यमः । अत एव भवानप्य सजीरः । गर्हय याव-
दिष्टं यचोभिरस्त्रीटैरनननामनो नो बौद्धान् । समर्था वयं सोढुं
गर्हणां भयादशानाम् । तथा च प्रणिप्रहारस्यापि क्षणाणि नः शरी-

राणि । किन्त्वेन ग्राम्ययत् सप्रहारसमाचरणे लघिमानमुपेक्षते नो मन ।

निजमाहात्म्यवर्णनव्यापृत विलोक्य शमधन रुद्रभटो मुमुक्षु साकूतमगदत्—“एन करनिपीडनमन्येषा न भिन्न सप्रहरात् । किमेतामेव सात्विकता शान्तिं वा ऽऽ कलयसि । यदि परमार्थत शान्तिपर ते चेतस्तत्किमेव प्राणापहारिणीं जनयन् वेदना निरुणत्सि मे पाणियुगलम् १ ।

शमधनो विहस्य प्रोवाच “वेद्म्यहं सम्पक् ते युक्तिनादम् । नेन त्वं युक्तिनादेन मा वञ्चयितुं प्रभवे । शान्तिं सात्विकता चाध्यापयता गुरुणा मे तयोरनधिरप्युपदिष्ट एव । तमवधिं मनसि भावयतेन मया निरुद्धं ते पाणियुगलम् । न मया भगताडित । अपकारचिकीर्षया न वयं कदापि भगवन् समुद्यता पीडनायान्येषाम् । अन्याप्याचरण-प्रतिकारान्नशरयत्यस्मान् धमाऽऽस्मदीय । आसमहं त्वां केवलं प्रथमं प्रतिबद्धुकाम । त्रिदितमद्भुतदयभागे यदि भगताऽऽस्मीमस्थास्यत् तर्हि नेतत्ते करयुगं दृढनिरोधनप्रेदनामन्वभविष्यत् । अतो भगवन् निदानमेतस्य नाहम् । त्रिरेकपथानुसारिणीं मे धीस्तथाऽऽचारोऽपि । साधु सपन्नमिदं यद् भगवन् मे पाणिपाशनियत्रणामिमां सप्राप्त । त्रिदितोऽधुना ते बोद्धधर्मप्रशान्तताया अश्रधि । मोर्यमूला यदि निरवधिका शान्तिमङ्गीकृत्य वयं सर्वदा विना प्रतिकारं तिष्ठेम तदस्मद्विपक्षा त्रिहारादीनस्मदीयानकालहीनं शून्यता नयेयुः । अतो निजरक्षणायैकं शरीरं बलं सर्वदा वयं योजयामः ” ।

इत्याभाष्य, अग्निवर्णपाणिभ्यां कथमप्यात्मानं मोचयित्वा पलायित जीर्णमन्युः त्रिलोक्यं शमधनो निरुद्धं रुद्रभट्टमुजयुगलं मुमोच । ततश्च यथापूर्वं नयनाग्रनिहितदृष्टिं प्रतिगृह्णामिमुखं क्षणमवस्थितो ‘नमो बुद्धाय’ इत्यादीनि पठन् शान्तमना धर्मसाधनमाचरन्नग्रतः प्रययौ ।

एवमवसितोऽसौ कलहो जीर्णमन्योः पलायनाद् रुद्रभटस्य च मोचनात् । असहायमपि शमधनमघुना न रुद्रभटाग्निर्णो विदितत्रलौ पीडयितुमुदसहेताम् । अतो दूरगतेभनं विनिश्चित्य वदनविकारैः, हस्तकम्पनैः, नयनपृथूकरणैः, स्मश्रुसमुल्लासनैश्चात्मनः क्रोधप्रतिहार-भाचरन्तावेतौ शाक्तपरावगतिकतया कथमपि मनःस्वास्थ्यमाकर्षताम् ।

समुल्लाङ्घितनयनपथे शमधने शाक्तावेताग्निर्णभशनं विवि-
शतुः । तत्र च भवानी सचिन्ता स्वस्याननिश्चलाऽलक्ष्यत । अथ हि बौद्धभिक्षोरनिष्टं दर्शनं तथा लब्धमेव । अपि चानेतान्पोन्यकलह-दर्शनेनाक्रान्तं तस्या हृदयं भयेन । अप्राप्तपीडो निवर्तता भर्ता भयन-मिति ध्यायन्ती सा मुरारिमन्तिकस्थं बहिर्गमनाद् बलाद् वारयन्ती सव्यकरनिहितरूपोलाऽवर्तन । अप्रियाचारा अपि बौद्धाः परापकार-पराङ्मुखा इति जानानाऽपि सा तमःप्रवृत्ते रुद्रभटस्य सान्निध्यात् कथं स वाकलहः परिणस्यनीग्युग्मेक्षमाणा क्षणे क्षणे चिन्तापराऽजायत ।

गृहप्रतिनिवृत्तयोस्तयो रुद्रभटो भूयो भाषितुमारोभे । काम निन्दित-स्तेन बौद्धानां नूनो धर्मः । गर्हितास्तेपामाचाराः । अन्ततश्च वयमेवात्र रिपये दोषिण इति निष्कलं गर्हणमन्येपामिति तस्माद्विश्व-तेनात्मा मनस्तापामोचितः । पुनः स शाक्ताचारमुद्दिश्यादादीत्—“न संप्रयुपास्यन्ते देवताः शाक्तैः । निरोभूता यहाः । अप्यतां गताः पशु-वधाः । स्मृतिशेषा नरवलयः । एवं सर्वतो धर्मपराङ्मुखाः शाक्ताः परिभगभाजनीभूता इत्यत्र नास्ति किमपि वैचित्र्यमियादिकं वदन् प्राप्तपरमेधरचोदन इगोर्ध्वदृष्टिः समुद्यतपाणिस्तारस्वरेणादादीत्—
“अस्थेयम् । शाक्तधर्मसंस्थापनाय गृहीतक्षणोऽयं रुद्रभट इति जानन्तु जनाः । चण्डिकाप्रसादनाय यद् यत् सा सनादिशेत् तत् तदयमाचरेत् । यान् वडीन् साऽभिज्येत् तानयं यच्छेत् । एवं कृतेऽपि यदि सा प्रसन्ना न स्यात् तदयमानं नऽपि वडीकुर्यादिति निश्चयोऽस्य ।”

इमा घोषणामाकर्ण्य मनाङ्मुदितापि भगनी भीतिप्रस्ता चक्रम्ये ।
रुद्रभटनिनादेनोद्यन्नभिय कण्ठकलितकरपाश मुरारिं च वक्षसि निधाय
पृष्ठदेशे स्पृशन्ती 'अल भयेन वस' इति तमभाषत ।

शाक्ताभिभाषिनाऽप्यनेनाद्यतनेन व्यतिकरेणाग्निरर्णोऽज्ञासीत्—
“न कलहकारिण पर कलहपरिहारकाङ्क्षिणो बौद्धा भिक्षु । नातस्ते
मिजनिलयनिकटवर्तिनाऽध्वना भूयो यास्यन्ति । तेन चात्मनो भार्या भवानी
भवेद् वीतचिन्ताऽत्र निषेये । परमपत्यनाशस्तस्या कथं परिहरणीय ”
इत्यग्निजाय स भगन्या पुर एव पुनस्त प्रदनमनुयुयोज । अत ईपन्निमी-
लितनयनो ध्यायन्नि किमपि रुद्रभट क्षणमूर्ध्वदृष्टिरवादीत् “काऽस्यत्र
विपद् धर्मपराणा या न परिहर्तुं शक्नुयान्माता चण्डिका । पर नाहमत्र
निषेयेऽधुना स्पृहयाम्यधिकमभिजातुम् । कथिन्पूर्वमेव ते ह्यो मया यद्
भाग्यादासादितास्ति भगता भार्या धर्मशीला । रुद्राचित्तस्या परीक्षणा-
भिलाषिण्यग्निराऽधुनाऽनसितपरीक्षणा स्यात् । अतस्तस्या कल्याणे
सा मा त्वा तामेव वा न चिरात् स्वयमेव योजयेदिति प्रस्फुरति विचारो
मानसे मे ” इति ।

एतदाभाष्य कोणैकदेशस्थापिते रजतपात्रे स्थित रक्तचूर्णमादाय
‘विजयता माता चण्डिका’ इति वदन् ललाटतटकृन्ललामो निरगात् ।

अग्निरर्णगृहमागत दूरादेरालोक्य रुद्रभट नीला करगत मुरारि-
मादाय सरमसमन्तर्गृहं प्रविष्टाऽऽसीत् । सह बौद्धभिक्षुभ्या कलहाय
बहिर्गतयोरेतयो पुनरन्तर्गृहान्निर्गता सा मुरारिं भगन्या पाणौ न्यक्षिपत् ।
परमूर्ध्वं कलहात् सहाग्निरर्णेन भूयो भवन प्रतिनिर्जमानमालोक्य रुद्र-
भटमञ्जसा पटान्ताग्गुण्ठितप्रदना पृष्ठदेशे वेश्मनं प्राविक्षत् । द्विरपि
तमभिनीक्षमाणा सजातमी सा तस्मादात्मानं निहोतु तद्दर्शनं वा परि-
हर्तुं काशेन दूरं यातवतीति स्फुटमेव ।

इति सप्तमः परिच्छेदः ।

अष्टमः परिच्छेदः ।

(मुरारेः कथा)

धारासरैः पुरमिदमभूदेकदा ऽम्भःप्रपूर्णं
सङ्ख्यातीताः सह गृहजनैर्नागरास्तत्र नष्टाः ।
दोलारूढः पयमि पतितो भाग्यतस्त्वं मया ऽऽप्तः
पाणौ मातुः सरभसमथ स्थापितो ऽस्या भवान्याः ॥१॥

सकृदेव कलहायितमग्निर्णसदनाग्रतः शाक्तगौद्धेस्तमिन् दिने
यथाकथितम् । दृष्टशमधनशक्तिसारेण हि रुद्रमटेन न भूयः पीडितः
शमधनोऽन्यो वा बौद्धः । नगरे सर्वत्र बहुलीभूतेन तेन कलहेन
परापकारपराङ्मुखानां बौद्धानां राजमार्गगमननिरोधनं शाक्तशून्यमनुचितं
मन्यमाना बहवः शास्तधर्माभिमानिनोऽपि रुद्रमटाग्निर्णां निनिन्दुः ।
तथा च बौद्धधर्मानुरागिणं राजानं विज्ञाय वृथा पीडनाद् बौद्धानां
राजकोपमुपप्रेक्षमाणाः परेऽपि नैतान् कहिंचित् पीडयामासुः । अतो
न भूय उदमरुष्टाक्तगौद्धकलहो भैरवपुरे । यथापूर्वं भ्रेषुः प्रतिभयना-
भिमुखं धर्ममाधनाय भिश्रवः । तद्दर्शनजातशिरोरेदनां च भयानीमालोम्य
प्रतिदिनमग्निर्णो यथापूर्वं त्रिषण्णमना एव दिनमनिराहयति स्म ।

भैरवपुरमुपागतस्य रुद्रमटस्य दर्शनादारम्य निमुस्तस्मिन्मंचरणा
नीत्या यत्र यत्र ॥ जगाम तत्र तत्र प्रष्टुञ्जदर्शना तमनुमसार । अग्नि-
र्णसदनागतं तमलोम्य तावत् तस्याधिन्ता परं भुवमुत्तमगाम । अन्त-
तथ दृष्टशास्त्रनिभुकुट्टा, श्रुतगौद्धधर्ममंगरा मा समुप्रेक्ष्य
रुद्रमटग्रीवो भातिनी दूरीभूतदृश्यशान्तिः कथं कथन्ययतेन ।

कचिदेकाकिन रुद्रभट निरुध्य तदुदरनिवेशितासिधेयुक्त्या स
नेय पञ्चता पापामेयनेरुशब्धेतस्युदभनस्तस्या निचारा । पर जिघा-
सात्रिपयीभूतो नरो यथा यथाऽधिकतराण्याचरति पातकानि तथा तथा
तीव्रतरतामेति प्रतिहिंसनस्पृहा प्रतिहिंसकस्येति नियम । अतो-
ऽपराधिन हन्तुर्नामोऽपि प्रतिहिंसक प्रतिहिंसन बुद्ध्यैव निवृत्तयति ।
नीलयाऽपि तथैव व्यधापि ।

एकदा भीषणमिममाशय यदा सा नदाये निवेदितगती तदा
सेनामुपदिदेश “ वसे, रुद्रभटहिंसनेनापकारनिर्यातन ते न्याय्यमेव ।
पर यथा तत्र तथाऽन्यस्यापि कस्यचिदश्रम्यमपराधमाचरन्त तमभिरीक्ष्य
स तस्या हन्तव्य इति मन्ये । तेन ह्यस्वार्थपर गण्येत ते कार्यमनुदोषश्च
भवेत्तस्य वध । भगती भक्षयन्तमेन मरुतगतमहमपि दृढनिपीडित-
कण्ठनाला प्राणैरियोजयितुमुद्यता स्था किं पुनर्भवती । परमवृत्तसुविचार
नाहित्यनुष्ठानमनुष्ठेयस्य ” इति ।

रुद्रभटसदृशो नराधमो यत्र यत्र सचरेत् तत्र तत्र छायायाऽस्य
जीवनलतास्तत्रस्या असशय श्लोपमगास्पन्तीति मन्यमाना नीला प्राणेभ्योऽ
पि प्रियतर भग्नीभग्न मुहुर्मुहुर्रूपागमत् । न भाव्य कदाप्यक्षिणोचरेण
रुद्रभटस्य बालेन मुरारिणेति च मनसि कुर्वाणा तदक्षिपथादेन रक्षितु
यान्च्छक्यमयतत । पुन पुनरागमेन नीलाया भगानी सुतया तुतोष ।
समर्थितमोदसागरो मुरारिरपि तद्दर्शनद्वतद्वदय सानन्द ननर्त ।

अथ द्वारान्तिकमुपगतमेव नीलामालोक्यैव धामनपरो मुरारि
पाणिभ्या तामाकृष्य बलात् पार्श्वे भगान्या उपावेशयत् ता चिबुके
गृहीत्वाऽवदच्च—“ अथ युवाम्या मे मनोहरा कया कथयितव्या ” इति ।

शाक्तबोद्धकलहमेव मनसि भाजयती भगानी नीलया सह
कलहकया एव कर्तुमारेभे । धर्मनिष्ठाया अपि तस्या मृदुलतया प्रवृत्ते
नर्त्तसीत् प्रिय कलह सप्रहारो वा । पर सर्वेषामपि स्वजनपक्षपातीनि

प्रायो हृदयानि । अतः सा बौद्धभिक्षून् दोषपक्षे स्थापयि वा धर्मरक्षण-
समुत्साह रुद्रभटस्य स्तोत्रं प्रवर्तत । तदाकर्ण्य नष्टधृतिर्विपण्णानना
नीला तामवादीत्—“ यातु भस्मता धर्मरक्षणमेतत् । ससर्पं ते भवन
सप्रति । पूर्वमेतच्चिन्तय ततो धर्म रक्षण वा ” इति ।

न भवान्या ज्ञातस्तस्या आशयः । तदा नीलया स एव स्फुटी-
कृत —“ भवानि, किं कथयामि ? त्वद्गृहस्थापितपदमेनमालोक्य रुद्रभट
कम्पितमित्र मे हृदयेन ” ।

“ किमुच्यते ? सहैव मे भर्त्रा देवस्थानाधिकारं नियुक्तोऽसौ
शाक्तैर्नागरैः । दूरीकृत्य ग्लानिमयमात्मनस्तपोबलेन पुनः सस्थापयेच्छाक्त-
धर्ममिति सर्वे विश्वसन्ति । नास्ति तस्य प्रयोजनं चिन्तया मद्गतया ।
तथापि मच्चिन्तापरिहरणाय स सदा धर्मपुस्तकानि विलोकयति ।
“ अचिरादेव कमप्युपायमन्विष्य स त्वा निगतदुःखां करिष्यति ”-
इत्यहमाश्वासिताऽस्मि भर्त्रा प्राग्दिनत्रयात् । एव स्थिते न वेद्मि कथं
तत्परणपातो मद्गृहे त्रामेवमायासयतीति । आश्चर्यमनेतदिति मन्ये । ”

नीला प्रत्यगोचत्—“ अज्ञातविपाणा नराणां मनो मोहयतीत्यमेव
व्याज । तेजस्विनी तस्य कान्तिः, अतीव मनोहरस्तरस्य वर्णः, सन्निव
सन्निवारं च तस्य प्रसर्पणं भाति दूराद् द्रष्टुम् । परं कदापि न भगवन्मुक्त-
जीवितो नरः पार्श्वगः । एवमेव यदि भगद्गृहे दत्ताश्रयः स्यात्तर्हि
भवती सह भर्त्रा समीपागतत्रिनाशयेत्यत्र नास्ति मे संशयः ” इति ।

“ अहो वैदग्ध्यं ते । ज्ञातरुद्रभटचारित्र्येन भाषसे । ब्रूहि तर्हि
तच्चरितं येनाहं जानीयाम् । मन्येऽद्य स वराको धर्मगुरुश्च त्रियम्भे
धीमन्तरसेति ” ।

“ किं वदसि ? । धर्मगुरु इति ? ” एवमुच्चारयती नीला तीन-
तिरस्त्रनिदर्शनं हासं प्रकृत्य खगादीत्—“ मन्ये निमीलितनयन एव स

देवो देवी च याम्यामेतादृशात् कर्मचाण्डालात् स्वीक्रियते धर्मसेवा ।
अपि जिज्ञासते च चरित रुद्रभटस्य १ । वेदम्यह तन्निखिलम् । कय-
यिव्येऽह त्वा कदाचित् सस्यहृदया । त्वमप्यचिरादेव तदनुभविष्यसि ।
यदि समाश्रितप्रातिकूल्य भयद्भागधेय तत् कय स्यान्मयि निश्चासो
भवत्या १ ॥

अथ मनागिराङ्गीकृतहीनभावा भयानी वभाण—“मैत्रमन्यथा
गृहाण । पर विनानुभवात् कय को ज्ञातु शक्नुयात् १ ॥”

“किं कथयितव्य एव तेऽनुभवं १ ॥” इत्युक्त्वा यावदनुभवं
विवक्षति नीला तानदेव गतभृतिमुरारिरतितरा कलहोद्यतो जात ।
कथाकथनप्रार्थनामात्मनोऽनादृत्य नीलाऽन्यदेव किमप्यालपतीति निज्ञाय
सजातकोप स लघुनाऽऽमन पाणिना पृष्ठयोरेतयो प्रहरन् बलादेव
रोदितुमप्यारमत । कथय कथा कथय कथामिति मुहुर्महु स ता भूय
साम्प्रोशमन्वनयत् ।

प्रणयिजना प्रायेण स्वमित्रादमतिभूमे रक्षितु सन्ति सर्वदा
सावधाना । अतो भवान्यपि मुरारिव्यतिकरमेन शोभन कलहपरिहारो-
पाय मन्यमाना निज्ञाय विषय विनादस्यावादीत्—“मुग्धे कथय कथामेनम् ।
नान्यथा स्यादयं शान्तचेता ।”

ह्रीकृत पक्षो भवान्या स्वीय इति विज्ञाय मुदितमना मुरारिः
कस्या आश्रयणीयोऽङ्क इति विचारेण दोलयितमतिरुभयोरपि तयोरङ्क-
योरुपविश्य पाणियुगमात्मनो निधाय स्कन्धयोरेतयोरतिष्ठत् ।

अथ नीला महाश्वर्यपूर्णा, कथयितुमुद्यतामित्रात्मानं दर्शयन्त्यु-
वाच—“कस, श्रूयता कथा मनोहरा—आसीदेक भैरवपुरसदृश महन्न-
गरम् । अवसत् तत्रैको महान्नागरिक । विस्तृत मनोहर चामधत् तस्य
हर्म्यम् । आसीत्तस्यैको भनादृश सुत शोभन । एकदा प्रावर्तत

अज्ञायात् । व्याप्तमम्भोदैर्नभ । दुर्दिनेनाधकारिता दिशः सर्वाः ।
व्यधोतन्त त्रिभुत । अगर्जन् महानादैर्मघा । अवर्षत् चिरं
धारासारैर्मघवा । पूर्णानि पयोर्मिर्महाभवानि । अग्रहन् सह जलेन
बहून्यल्पधनाना लघूनि निकेतनानि । अथ तस्य बालस्यापि गृह
प्राविशत् प्रवाहो नद्या । आसीत् स बालस्तदानीं सुप्त आन्दोलि-
कायाम् । समीपेऽनर्ततोपविष्टा तस्य जननी । सह स्रोतसा वहन्ती
सा कचिदयात् । सहान्दोलिकया स बालो जले बहन् केनापि
तीरोपान्तर्तिना पादपेन निरुद्धगतिरबालम्यत । शीतबाधित स बाल
कथमपि कष्टा ता निशामत्यग्राहत् । प्रातर्मत्स्यबन्धनाय गतेन केनापि
धीनरेण दृष्ट्वा स गृहमानीत । मया च स तस्माद् रूप्यकमुष्टिना
क्रीत्वा तथ भोगे समर्पित । ततस्तत्र माताऽप्यहमित्र तस्मिन्नस्निह्यत्
तमभोजयदपोषयच्च ” ।

मुरारिः—दर्शय मे कुत्र वर्तते स बाल ।

नीला—अपि जानीयास्त त्व यद्यह दर्शयिष्ये ।

मुरारिः—वाढम् ।

अथ भिर्यग्रलम्बितदर्पणाभिमुख तमानीय त प्रतिनिम्न दर्शयती
नीला तमगोचत्—“ एषोऽत्र तिष्ठति स कुमार ” इति ।

आत्मन एव प्रतिबिम्बमालोक्य कलहायमानो मुरारिस्ता
निविष्णवादीत्—“ किमेव वञ्चयसि माम् ? । त बाल दर्शय यस्य कथा
वपयसि । नाथ स बाल । अहमत्र वर्ते । त्वमत्र वर्तसे । कुत्र वर्तते
स बाल ? ।

नीला—अयमेव स बाल , अस्मिन् वयिता मया ते कथा ।

मुरारिः—किं ममैवेय कथा ? । असत्यम् ।

नीला—नासत्य वस, तमेवेय कथा । त्वमेव स बाल । न पर ।

मुरारिः—कथं नासत्यम् ? । यद्यहं स बालस्तर्हि कथं नाहं
ता नदीं स्मरामि ? ।

नीला—त्वं कथं स्मरिष्यसि ? । सुतरामल्पवयास्तदानीं त्वमभवः ।

मुरारिः—आः किमपि कथयित्वा मा वञ्चयसि ? । तिष्ठ मात्मे
निवेद्य त्वा ताडयेयम् ।

नीला—निवेदय । समीप एवैषा तिष्ठति । अयत्रा त्वमेव ताडय ।
अतीव प्रीणाति मे ताडनं ते ?

एवं भाषमाणाया नीलाया कयामगसितां निज्ञाय ब्रह्मन्तराकृष्टचेता
मुरारिस्तालिका वादयन् कचिदयात् । कुसुमपतंगानुकारिणी वृत्तिर्बाला-
नाम् । कुसुममभितो भ्रमन्तमालोक्य पतंग तदेकमनस त प्रेक्षको मन्यते ।
पर क्षणेनैव कर्तुरा पक्षपालीं भ्रामयित्वा स्थानान्तरगत तमालोक्य
तदेकनिष्ठतास्वरूप वेत्ति मानवः ।

गते मुरारौ भवानी नीलामनादीत्—

“ किमिति मुग्धे, मुरारिकथारुचयन एवाद्य पक्षपात्यभवत्ते
मनः ? । अपि कथितासीत् सा त्वया कीर्तिचित् तस्य पूर्वम् ? ”

“ न कदापि । अहमपि न जाने कथमेवैव कथाऽद्य मे मतौ
सजातेति । कदाचिदेव स्यात् । पुनः पुनरेति संप्रति रद्भभटो भवन
ते । तेन मुरारेः कृते सुतरा मे पर्याकुल मनः । अतस्तद्गतैव कथा मे
मतौ समुत्पन्ना ” इति ।

“ सत्यमेव मुग्धाऽसि । कोऽस्ति सबधो मुरारिरुद्भभटयोः ? ”

“ कुट्टिष्ठसबधः । केचिन्नराधमा एतादृशीमेव कुट्टिष्ठं धारयन्ति
यया न सद्यते कस्यापि दर्शनं शोभनस्य । तेषां दृष्टिपथमुपगतः पादपो
खलति, पशुः पञ्चता प्रयाति, पात्रं भनक्ति, अन्नं गरलीभवति, एवं

मह्यम्” इति । एवं मुरारिणा बलान्मौनेन त्याजिता साऽब्रवीत्—
“वत्स, नाहं कुपिता ते । किं त्वयाऽपराद्धं मे येन ते कुप्येयम् ?” ।

“यदि न मयि कोपस्तर्हि कस्मिन्नप्यन्यस्मिन् स्यात् । अपि सत्यमेतत् ? । कथय तत् किं केनापराद्धं त इति” ।

“किं ते कथनेन ? । गच्छ रमस्व बहिर्द्वारे । अद्य बाधते मां शिरोवेदनेत्यस्म्यहमुपविष्टैवम् । नान्यत् कारणं किञ्चित् । त्वं बहिर्गत्वा पश्य किं तत्र मनोहरं वर्तत इति । यदि किञ्चिन्मनोहरं स्यात् तदागल्य निवेदय मे” ।

“एवम् । परं नाहं बहिश्चिरायिष्ये । प्रागागमनान्मे भाव्यं त्वया नीरुजया । दृष्ट्वा दर्शनीयं निवृत्तस्त्वहं न त्वां मोक्ष्यामि” ।

बहिर्गते मुरारौ चिन्ताव्यग्रमानसा सैकाकिन्येन वेदमन्युपविष्टाऽऽसीत् । पूर्वस्मिन्नेव हि दिने तस्याः क्षतक्षारक्षेपापमाणोऽसौ व्यक्ति-
करोऽवर्तत । भूतिचर्चिताङ्गो रुद्राक्षमालालंकृतकण्ठनालो जटाधरः
शाक्तपथानुयायी कोऽपि तापसो भिक्षार्थमुपागत इत्यालोक्य भिक्षा-
दानाय सा स्वयमेवाग्रतोऽयासीत् । तां च समुपस्थितां धीक्ष्य स तन्मुख-
दत्तदृष्टिस्तस्या ललाटलेखाक्षराणि याचयन्निगमिनयस्तस्थौ । “गृह्यतां
भिक्षा” इति तया भाषिते द्राग्दूरीकृतकन्यो वभाषे—“मातः, कथं त्वया
समर्पितां स्वीकरोमि भिक्षां परित्यजामि वा । यया सा पुण्या तथाऽ-
पुण्यापि” इति ।

“भगवन्, किमेवमुच्यते ?” इति पृष्टे तया सोऽब्रवीत्—
“भूयोऽयमर्थो मया चिन्तनीयः । निशायां त्रिलोकिनधर्मपुस्तको
विचार्यस्मिन्नेवावसरे ओऽत्रागमिष्यामि भक्त्या च कथयिष्यामि किं
मयेवमुच्यत इति । अद्य पुनरगृहीतभिक्षेणैव मया निवर्तिन्यमिति मां
भयनी क्षन्तुमर्हति” । इति भाषमाण एव स शटिनि निर्जगाम ।

“आगमिष्यामि श्वः” इत्याभाष गतः स तापसोऽवागमिष्यतीति साऽद्य तेमेव ध्यायन्ती प्रतिपालनपराऽनर्तत ।

अत्रान्तरे मनागिन् समुपन्नभीर्भुरारिर्निवृत्य प्रेम्णा करगृहीत-
भगानीकण्ठो मन्दस्वर बभाषे—“मातः, पश्य दर्शनीय किमपि प्राप्त
बहिः” ।

“किमस्ति दर्शनीयम् । द्रुतनिर्गतनाय किमपि मनसि कृत्वा
भाषसे । किमन्यत् । वेदम्यह ते शाठ्यम् । गच्छ भूयो रमस्व बहिरेव ।
गम्यताम्” ।

“मैत्र मातः । सत्यमेव प्राप्त बहिर्दृष्टव्यम् । अत्येको मुनि-
द्वारिदेशे लम्बकूर्चः । अनेका धारयति स रुद्राक्षमाला वक्षसि । माला-
विक्रयिणमेव त मन्त्राऽहमप्राक्षम्—“अपि दास्यसि मे मालामेका विक्र-
येण ? । तदा स प्रत्यमणत्—“आ' सुख याष्यते माला बालेन । प्राणे-
भ्योऽपि प्रियतरा मे माला एताः । प्राणा मूल्यमेतासाम् । अपि विक्रियसि
मयि प्राणान् यदि मालामेका दास्यामि” इति । अहमनन्दम्—तिष्ठ क्षण,
मातरं पृष्ट्वाऽऽगमिष्यामि । परमतिष्ठनेव स मामनुसरन् गृहं प्रविष्टः ।
अतस्तान्निवेदयितुमेव ते द्रुतमागतोऽहम् । पश्य पश्य प्राप्त एव स
तापस ।

अनवसितवचन एव मुरारौ दीर्घकूर्चः कोऽपि तापसः प्रविश्य
परिचितमननमार्गं इव निःसदेहो भगान्युपवेशनस्थलं प्रति चलितः ।
तेमेव प्रतिपालयन्ती मन्त्रान्यपि तमुपागतमालोक्य प्रकटितनम्रभावा
सांदरं प्रणम्य बद्धाब्जलिवादीत्—“एहि भगन् । त्वन्मार्गदत्तदृष्टिरे-
वासमुपनिष्ठाऽहम्” ।

तापसोऽनन्दत्—अपि सत्यमेतत् ? । विश्वसिति तर्हि मे वक्षसि
भगती ? ।

भवानी—किमिति न विश्वसिमि । कथमलीकैर्चोभिरा-
श्वासयिष्यति मा भगवान् । अपि च भिक्षामगृहीत्वा गतेनागन्तव्य
पुनर्मुनिघरेणेत्येयासीन्मनसि मे । न स्थास्यत्यपूरितमन्मनोरथो भगवा-
नित्येवाभयचिन्तित चेतसा मे । परोपकारनिरता भगवद्दशा. साधन-
कथमपूरितभक्तमनोरथा भवेयुः ? ।

“भवानि, स्वसुकृतेनैव सफलीभवन्ति मनोरथा जनानाम् ।
केवलमीश्वरोऽस्मादृश कमपि निमित्तीकृत्य भागिनोऽर्थान् भाषयति ” ।

“प्रभवन्ति भगवद्दशा महात्मान कथयितुमर्थान् भागिन
इत्येव तत्कृते पक्षपाति मनो मानवानाम् ” ।

“सत्यमेतद्, भवानि, भाषितं ते । किन्तु विदितभाष्यर्थानामपि
जनानां न सर्वदा भवति तत्करणे प्रवृत्तिः । ज्ञातमोक्षमार्गा अपि
क्रियन्तः सन्ति समुत्सुका मोक्षाय । अपरस्मिन् नचा रोधासि वसन्त्येव
ते कर्मचण्डाला बौद्धा विहारे निर्विचारा । तत्रैके सद्गुरुनन्ये च
सच्छिष्यानात्मानं कथयन्ति । सर्वे चेतारान् कुपये स्थापयन्ति । सुकृतात्
स्वर्गो धर्म्याच्च कर्मणो जायते पूर्तिर्मनोरथानामिति ज्ञायत एव सर्वे ।
तथा च सुकृतदुष्कृतपरिच्छेदेऽपि नाप्रगल्भा मतिस्तेषाम् । तथापि
बिना प्रसादादीश्वरस्य न सत्पथानुसरणसमुद्यता सपद्यते मतिर्जनानाम् ।
सर्वेषां ललाटे लिखिता वर्तन्त एवार्था भागिन । ताश्च केचिद् मादृशा-
प्रसादाद् भगवतो वाचयितुमपि जानन्ति । पर तस्य स्फुटीकरणं प्रायो
निफलीभवति । अतो ज्ञातोऽपि न प्रकटयितव्यो भाष्यर्थोऽन्येषामित्येव
संप्रति ध्यायति मनो मे । को नु ज्ञाता निवप्यति वीजमदमचये ।
अतीन्द्रियज्ञानिनामस्मादृशानां ज्ञानं यत्र कुत्राप्युपयुज्य प्रमादात् श्रोतुः
किमर्थं तद्धीनता नेयम् ? ।”

“भवन्तु जनाः प्रमादिनोऽप्रमादिनो वा । मा मा तयात्रिधामा-
कलयतु भगवान् । कथनीयमेव भगवता स्वीयं ददत मे । मन्त्रयन-

समुद्यतेनाप्यत्र भगवता जिह्वाप्रागता अपि बलानिरुद्धा ह्यो विचारा । नाद्य
तथा कर्तुमर्हति भगवान् ” ।

“ भगवन्, सत्यमन्यमनोऽज्ञाननिपुणा ते प्रज्ञा । परं किं ते
मद्विचारज्ञानेन ? ” ।

“ परीक्षता त्वान्मा महाराज । यद्यनर्हा स्या भगवतो निश्चा-
सस्य तन्न भूयो भवन्त प्रार्थयिष्ये । प्रमीदतु भगवान् वक्तुमेतत्—किमर्थं
न स्वीकृता भगवता ह्यो मया प्रदत्ता भिक्षेति । तेन च मरणयातनाऽ-
नुभूता मे मनसा । किमेतान्ति मे पातकानि यत् पाणिस्पर्शनान्मम
भिक्षागस्तुनाऽपि भाव्य दूषितेन ? ।

“ भगवन्, त्वा पापा मन्यमानस्य जनस्य शतधा दीर्येत हृदयम् ।
परमनुल्लङ्घनीया आश्रमनियमा अस्मदीया । अपुत्रिणीप्रदत्ता न भिक्षा
स्वीकरणीयाऽस्माभिः । सुतरा वाधन्तेऽस्मानरक्षिता आश्रमधर्मा । अ-
रक्षिताश्रमनियमा हि मुनयो न भगवन्ति शक्ता उपकर्तुमपकर्तुं वा मक्ता
भक्तान् । यथाऽस्माभिर्नाङ्गीकरणीया भिक्षा पुत्रहीनायास्तथा तद्वेतुरपि
तस्या न कथनीय । अद्या नियमा आश्रमिणामस्मादृशानामिति
वयमगतिनास्त्वद्दुःखहरणे ” ।

अपुत्रतादोषदूषितामानमान विज्ञायासह्यदुःखावेणा सा सहसा
भूमौ निपत्योदगिरत्—“ हा हा सत्यमह पुत्रहीना । अवितथा वाग्
भगवत् ” । परं काऽत्र मे प्रतिपत्तिः ? । पञ्च पुत्रान् प्रसूयापि भाव्य
मयाऽन्ततोऽपुत्रयैवेति मे नियतिरिति किं प्रतिविधानम् ? ” ।

“ भगवन्, अलं दुःखेन । कोऽत्र स्वाधीनोपायो जन्तुर्नियति-
विषये । धर्मः एव केवलं कदाचित् प्रभवति नियतिमपि प्रतिकूला-
मन्यथाकर्तुम् । परमतीव निष्ठुरं स न सहतेऽन्यमप्याचारपरिस्वलितम् ।
असमर्थाश्च जतव कास्त्र्येन पिना दोषमाचरितुं धर्मविधिम् ।

तेनानुकूलनियतीनपि मानयान् नानुगृह्णाति धर्मः किं पुनः प्रतिकूल-
नियतीन् ? । ”

“ अशक्यक्रियाणि न कृतानि मानवैः कर्माणीति यदि
कुप्येद्धर्मस्तन्न जाने को गुणस्तेन धर्मेण जनानामिति । तथैव यदि
नियतिमात्रैरुनियन्त्रितानि शुभाशुभानि फलानि न धर्माधर्मनिबन्धनानि
तदफलमेव धर्मैर्मामन पीडनं जन्तूनाम् । पूर्वकृतादसुकृतात् प्राप्तं
यदि न परिहरति दुःखं धर्मस्तर्हि किं तेन धर्मेण ? । ”

“ भैरवादीर्भगानि । नास्त्यन्यः समर्थतरो धर्मान्मनोरथपूर्तये
जनानाम् । केवलं नासौ क्षमते वञ्चनं जनकृतम् । बहवो हि धर्माचार-
प्रिडम्बनेनात्मानमेव वञ्चयन्ति । अन्यादृशं धर्मफलं त्वादृशीनाम् ।
अदत्तश्चनानकाशं नश्यते ते हृदयम् । विरला एव धर्मनिरता अचल-
निश्चया योषितः । एतादृशीरेव वाञ्छति वनिता धर्मः । भवतु ।
ब्रूहि, सफलीकृतुं ते जन्म किं भवत्ये निवेदनीयं धर्मेण ” इति ।

“ मा पुत्रवती कर्तुं मम च पुत्रं दीर्घायुषं विधातुमावश्यका ये
सन्ति व्रतदानपञ्चनियमधर्मादयः आचारास्ते मत्तमुपदेष्टव्याः ” ।

“ अस्ति साधनं धर्मे ते मनोरथपूर्ते । परं निचार्यं तत्काठिन्यं
न त्वया तत् स्थापनीयं मनस्यात्मनः इत्येव मन्यते मे मनः । न यस्य
कस्यापि कृते यत् किमप्याचरणीयम् । किं ह्रीयते ते यदि न स्वीकृता
शिक्षा त्वद्वस्तात् भिक्षुणा मादृशेन ? । किमर्थं त्वयाऽऽत्मा तत्कृते खेद-
यितव्यः । न केवलं भिक्षादानमेवैव पण्या धर्माचारस्य । अन्येऽ-
प्यनेके सन्ति मार्गा धर्मरूयिताः । यस्य कस्याप्यनुसरणं कल्पेत श्रेयसे
ते । तत्तथैव क्रियताम् । साधयाम्यहम् ” ।

इत्युक्त्वा द्वाराभिमुखं प्रातिष्ठत स जटाधरः । तदालोक्य च
भगवानपि समुत्थाय दृढगृहीततच्चरणयुगला साश्रुगद्गदजगाद—“ भैरव,

महाराज । नाहं मोक्ष्यामि चरणावेतौ । पुत्रलाभसौख्यद्वारं यद् भग-
वता मे दूराद् दर्शितं तत्र प्रवेशयितुमपि मां भगवानेव प्रभवति ।
तन्महाराज, प्रसीदतु भगवान् मे निवेदयितुं तद् धर्मसाधनं यन्मां पुत्र-
वतीं निदध्यात् । अघटनीयमप्यहं तद् घटायिष्यामि” ।

“अपि घटयिष्यसि त्वम् । कथमस्य यायार्थं मया
निश्चसनीयम् ?” ।

“सशपथमहं प्रतिजानामि समक्षं भगवतः” ।

तापसो विहस्यावादीत्—“अलमत्र रिपये संभ्रमेण ।
अनुतापफलो भवेदिह संभ्रमः । एतदहं त्वा पृच्छामि ब्रूहि—अपि
स्निह्यति ते हृदय रूपवति तस्मिन् बाले यस्ते पुरोऽभूदुपनिष्ठः ?” ।

“अथ किं, महाराज । यद्यपि स नोदरान्मे निर्गतस्तथाप्यौरस
इवास्मिन् स्निह्यति मे मनः । सोऽपि च मातरीव मयि स्निह्यति । न
स्मरति स जन्मदात्रीमात्मीयाम् । अतोऽहं तस्य माता स च मे सुत
इति विचारो द्वैतहीनः” ।

“लघुदरादनिर्गतोऽयं बालः कथं ते हस्तमुपगतः ?” ।

“आसीदेकदा महापूरप्लावित भैरवपुरम् । प्रवाहे पतिता अनेके
तदा बालवृद्धाः पञ्चता याताः । अयमपि च सह स्रोतसा बहन्
केनचिद् धीरेणासाध स्वगृह नीत । प्रोक्तबाललोभया मया धन
वितीर्थं सुखीहस्तेन क्रीतः । न काप्यव यावत् स्फुटीकृतोऽयं व्यतिक्रूरः” ।

“अपि नाद्य यावत् केनाप्येन याचिता भवती ?” ।

“न केनापि । आत्मन एवाय बाल इति यदि केनचित्
ज्ञात स्यात् ततो याचितः स्यात्” ।

“भवतु । अयमिदानीं सर्वथा त्रदीय एव । केवलमयं न निर्गत
उदराद् भवत्या एतावदेवात्र परिहीनम्” ।

“ परमेतावतैव, महाराज, व्यर्थीकृतं जीवितं मे । अक्षमाऽहं यथाविधि धर्माचारानप्याचरितुम् । पुत्रहीनां मां विज्ञाय भवाद्दशः साधुरपि न स्वीकरोति भिक्षां मदर्पिताम् । यदि भवाद्दशा ज्ञानिनोऽप्यपुत्रतामेवं विद्विषन्ति तत् किमिव मादृशी मोहान्वाऽज्ञदृष्टिर्भन्येत ? । ययार्थपुत्रतां नेतुं मुरारिं पाटितोदरापि भवेयं यदि तथा स मे भूय तदराभिर्गच्छेत् । परं कथं तद् घटेत ? । औरसादपि सुतात् प्रेयान् मे मुरारिः । तथापि न तदौरससुतस्पृहां मे शमयति । जातमृतान्यपल्यान्यजातान्येव जानन्त्यङ्गनाः । भवन्तु नार्यो मुग्धा मूढा वा । नेश्वरोऽपिपुत्रस्पृहां तासामन्ययाकर्तुं प्रमयेत् । पुरः स्थित्वेश्वरो यदि मोक्षदानोधतः स्यात् तर्हि वयं वदेम—भगवन्, पुत्रो जायतां नः । पूर्वं पुत्राननं धीक्षेमहि पश्चान्मोक्षं विन्देमहि । पुत्रसुखमेव मोक्षः स्त्रीणां, महाराज ” ।

“ साधु, भवानि, साधु । पुलप्रेमदीपिकैश्चासि त्वं मूर्ता, दीपिता । न वयं नरा अक्षमा धारयितुं प्रमाणम् । परं मद्भाक्ताशवदतिमहदन्तरं नरनार्योः पुत्रप्रणोः । एवं स्थितेऽपि चतुरा भवतीति कथयामि सहस्तु पुत्रसंवर्धनस्पृहामात्मीयामिति ” ।

“ किमिति ? ” ।

“ यतस्तत्कृते न तत्साधनं त्वमुपयोक्ष्यसि यदहमुपदेक्ष्यामि ” ।

“ कथयतु महाराजः । न भगवदुपदेशमहं निफलमिष्यामि ” ।

“ भवानि, न मे मदुपदेशवैफल्यदुःखं पीडयति । परमनुपयुक्तसाधना भवती निरवसाने नैराश्यदुःखे पतिष्यतीति मे चेतो विभेति कथनात् ” ।

“ मैवं महाराज । कथयितव्यमेव तत्साधनं मे । एषाऽहं चरणयोभवतो मूर्धानं स्थापयामि ” ।

“भगवन् । यदि कृतनिश्चया भवती तत् श्रूयतां कथयामि । ज्ञायत एव त्वया यद् विश्वस्मिन् दानमूल ग्रहण सर्वत्र । सर्वेषां जननी-पदे वर्तमानेषां भूतधात्री भूमिरपि विना विकिरणाद् बीजानां न त्रितरति धान्य जनेभ्यः । विना बीजबलिदानं तृणाङ्कुरा अपि न प्ररोहन्ति । न तुष्यन्ति देवता विना यज्ञादिति तु त्वया स्यादेव श्रुतपूर्वम् ” ।

“एव महाराज, । श्रुतपूर्वमेतन्मया । कथयतु भगवान् को यज्ञो मयाऽनुष्ठोयता प्रीणनाय देवतानामिति ” ।

एव भाषमाणयोरेतयोर्माक्यार्थमजानन्नपि श्रवणपरो मुरारिर्दीर्घ-कूर्चस्य मुने समक्ष सहस्रैव मातर निहाय गन्तुमधृष्युवस्तृष्णीं स्थितोऽभूत् । बालभावाच्चिरं विना वाचं स्यादुमशक्तुनृनेतायता च काले-नोत्पन्नमाक्यधृतिरभाषीत्—‘मुने, अतीव बाधते शिरोवेदनाऽद्य मातर मे । तदुपदिशतु भगवानौपध किञ्चित्’ इति ।

मुरारेरेतद् भाषणं निमित्तीकृत्येव स भूयस्तामयादीत्—“हन्त भवानि, अलमेव बालस्ते परिहाराय दुःखानाम् । तदर्थमेवैष ते सन्निधिमुपानीतः परमेश्वरेण । तत्र पुत्रैर्मर्तव्यमनेन च पितृभ्यां वियुज्य तत्र हस्ते पतितव्यमिति किमपि सहेतुकमेव लीलायितमीश्वरस्येति मन्ये ” ।

“कथमित्र ? । विस्पष्टं ब्रवीतु भगवान् । ” अथ समासादित-दिव्यस्फूर्तिमितात्मानं दर्शयन् स तापस ऊर्ध्वदृष्टिर्निमीलितनयनो हस्तहस्तेन घट्टयन् मनागिव तारस्वरेण शनैरवादीत्—“किं मया कथनीयमेव ? । भवानि, श्रूयतां सावधानम् । दीर्घायुषं पुत्रं जनयितुं नरपञ्चेन सतर्पणमावश्यकं ते । शाक्तस्ते पिता शाक्तस्ते पतिरपि । अतः शाक्तधर्मानुसरणमेव ते यथार्थं धर्माचरणम् । अतो विना प्रदाना-न्नरबलेर्नान्यदानं त्वत्कृतं स्वीकरिष्यति भगवती कालिका । न नाना नरयज्ञं भगवती तोषमेव्यति नापि भवती दीर्घायुषं पुत्रं जनयिष्यति ” इति ।

कामं वदतु भवती मृदुहृदया योषत इति । परं तथात्वे न ताः साहसिन्य इति जनैर्मापिताः स्युः । पुत्रहीनतां धारयितुमिच्छन्त्या अपि भवत्या नाधुना तच्छक्यम् । अङ्कुरितस्पृहां भवतीं वीक्ष्य देवताभिरेव तत् कार्यमनुष्ठातुमारब्धम् । अनिच्छन्त्यपि त्वमधुना नरयज्ञं करिष्यासि मुरारिं च ह्येष्यसि । एतदेव मे भविष्यज्ञानमेव एव च ते देव्या आदेशः ” ।

एवं विद्युदाघातवत् परुषमभिधाय स तापसः सहसैव, भवना-
निरगमत् । भवानी मुरारिमङ्गे निधाय मुद्गरचुम्बन्ती बाष्पबिन्दुभि-
रात्मनस्तस्य च कपोलौ क्षालयन्ती जगाद—“ किं पुत्रहेतोर्नरयज्ञो मुरारेश्च
ह्वनम् ? । किमपर्याप्तो मे ग्रन्थिरानन्दस्य ? । वत्स मुरारे, कुतोऽद्य तेन
मुनिना सह भाषितमुद्यताऽहम् ? ” ।

भयान्याननसंस्पर्शमुखो मुरारिरवादीत्—“ किमेतत् क्रियते मातः ।
अहमत्रैव तवाङ्गे वर्ते त्वं च कमाह्वयसि ? ” ।

“ वत्से, कमहमधुना समाद्वयेयं कश्च मां प्रतिभाषेत । कोऽत्र
भुवि जीवति तथाविधो यो मे दुःखवारणाय सत्वरमायास्यति । भग्नं
मे शिरो मुरारे ” ।

“ किं नाद्यपि नष्टा ते शिरोवेदना ? । तिष्ठ, अहमेव मम पाणिना
मर्दयामि ते शीर्षं येन वेदना नश्येत् ” ।

“ मा मा मर्दय मे मूर्धानं मुरारे । हस्तौ ते स्यातां सवेदनौ ।
नातःपरं कदाचिदपि मे मूर्धा नष्टवेदनो भविष्यति । भग्नो मे मूर्धा
मुरारे ” । एवं व्रुवाणा सा पाणिना मस्तकं ताडयन्ती प्रोच्चैरोदितुभारेभे ।
अयं तत्प्रतिकारमजानन् किंकर्तव्यमूढो मुरारिरुवाच—“ रुद्राक्षमाला-
धारिणा तेन मुनिना संप्रत्येव दत्तं ते शीर्षवेदनापहमौषधम् । तत् किं
तदेव न स्वीकरोषि ? ” ।

एतदाकर्ण्य तु दुःखारोगमात्मनो धारयितुमक्षमा सा विलपन्त्ये-
वावादीत्—“हा धिक्, कियन्माधुर्यं निरसत्यस्याज्ञाने भाषणे च । भगवन्,
किमित्यहमप्येमेराज्ञानिनी न कृता । तापसभाषितेऽक्षरमात्रमप्यनेन
नाज्ञायत । यथाऽनेन तथा यदि मयाऽप्यज्ञात स्यात् ततः सुतरां शोभन
स्यात् । किमुक्तं गच्छता तेन ? ‘एतदेव मे भविष्यज्ञानम्’ इति ।
यातु कामं निष्कलतां भविष्यज्ञानमेतस्य । न मयि संप्रत्यक्षतोऽपि जागर्ति-
स्पृहा पुत्रसुखस्य । कात्स्न्येनाधुना सा तिरोभूता । मम मुरारेरेवा-
मृत्युलाभस्तोपायः । यदि तत्कृते परमार्थत एव पर्याप्तं मातृप्रेम्णा मे
हृदयं ततस्तेन सत्येन स्वीकरिष्यन्ति मदपिता भिक्षा साधवः । तद्
भविष्यमुद्गिरतस्तस्य कुमते सहस्रधा दीर्यता जिह्वया ” ।

एव भाषमाणा सान्ततः किमपि चेतसि कुर्वाणा भियमिबोपगता
जगाद—“परं देवताज्ञेयेति भाषितं तेन । उल्लङ्घितदेवताज्ञया कथं
मया देवताक्षोभो जनयितव्यः ? । देव्यैव भाषितं तत् तापसमुखेन ।
काऽत्र प्रतिपत्तिः ? ” ।

इत्युक्त्वा भवान्या भूयो मुरारिमल्लिष्याभाष्यत—“अपि त्वं माम-
कीन एव मुरारे ” । अविदितवान्पार्थः समुत्सन्नकोपो मुरारिः प्रेम्णा
भवान्या मुखे चपेटा दत्वाऽब्रवीत्—“किमेव मामद्यैव पृच्छसि त्वम् ? ।
नेच्छाम्यहमेवविधा मुग्धा मातरं रोक्षन्पराम् ? ” ।

“अत्रितथा ते वाक् मुरारे । सदा क्रीडापरस्य सानदप्रकृतौ
स्निग्धवृत्तेर्भजादृशस्य मातृपदे स्थातुमनुचितैव मादृशी मूढा रोदनपरा
निर्धृणा योषित् । सत्यमेवाहं प्रिलापिनी । परं नावसानमामृत्योरेष्यति
मे विलापोऽयम् । न नाशो मे मौर्ख्यस्यायुषि । मुरारे, मामकीनस्त्व
सन्तु । तत् किं ममैवोदरान्नं निर्गतोऽसि ? । पापाऽधमैषा योषित् ।
किमर्थमस्या उदरं प्रविश्यात्मा दूषणीय इति विचार्य किमन्यस्मात्
त्वमुदराभिर्गतिः ? ” ।

‘उदरान्निर्मनं’ इत्यस्यार्थं कथं जानीयाद् बालो मुरारिः ? ।
 उदरेवेदना बाधते मातरमिति साधोदरमुद्दिश्य भाषते किमपीत्येव मत्वा
 स उवाच—“ किं शिरोवेदनास्थानेऽधुना जठरेवेदना बाधते त्वाम् ? ” ।
 इत्युक्त्वा भवान्या जठरमर्दनाय मुरारिरग्रतोऽभवत् ।

परं तं किमपि प्रत्युत्तरं कर्तुमक्षमा भवान्यसत्त्वदुःखायेगविवशा ।
 चेतनामत्याक्षीत् ।

—इति नवमः परिच्छेदः ।—

—दशमः परिच्छेदः—

हत्वा दुष्टान् सुखयितुमिह प्राप्त आसीत् सतो यो
हन्तुं रात्रिं दिवमपि च यं येतिरेऽज्ञाश्चिराय ।
कैश्चिद्वस्त्रैः कचिदपि सुखं प्रापितः पोषितोऽन्यैः
सोऽयं स्रुर्नृसति विधितः श्रेयसे कापि लीनः ॥१॥

आसीद् यामस्तृतीयो यामिन्या । अग्निरर्णचन्द्रशालाया स्वाप-
गृहे कोणेकभागे प्रोज्ज्वलमज्जलद्दीप । पिहिताखिलवातायनेऽपिहित-
प्रवेशद्वारेऽस्मिन् विभागे दूरतो दीपात् अदिलप्य भित्तिं वर्तमाने महति
पर्यङ्के सह मुरारिणा स्वाललिप्सया भगानी निपतिताऽभूत् ।
कथमप्यप्राप्तनिद्रा साऽथ मुरारिशरीरादितकरा कदाचिद् किमप्युत्प्रेक्ष्य
भीतेषु, कदाचिद्वितानादितविलोचना किमपि ध्यायन्ती, कदाचिदन्यतो
विहितवदना विमुच्य कतिचिद् प्राप्पत्रिन्दून् कथचिदात्मानं सस्थापयन्ती,
भूयश्च मुरारिशरीरदत्तदृष्टिस्त स्वोदरे प्रवेशयन्ती तस्यै ।

भगानीचरणान्तिकमध्यासितासना नीला यथानित्यमा माङ्गाहित-
तच्चरणमर्दनपरा कथा काश्चित् कथयन्त्यवर्तत । परमन्यमनस्का
मथान्यथ नीलाकथासु हुकारमात्रेणाप्यादरवती न बभूव ।

नीलयाऽप्यथ स्वस्यचित्तया नामात्रि । उभे अपि ते स्वस्वविचार-
व्यापृतमानसे अवर्तेताम् । सखीसलापसुलभमानदमनुदिनमनुभूयमान
नाथ ते लब्धुं प्राभवेनाम् । विदितान्योन्यौदासीनयोरप्येतयोर्न कापि
परा तत्कारणं प्रप्लुमुदसहत् । उभेऽप्यविदितान्यद्वयतामभ्यनयताम् ।

अथ भवानी नीलामप्राक्षीत्—“ नीले, कियदतिक्रान्तं रजन्याः ? ” ।

नीला—कियदवशिष्टं पृच्छ ।

भवानी—अप्राप्तनिद्राऽहमद्य ।

विदितमवान्यनिद्रानिदानयापि नीलयाऽवाचि—“ कथमद्य सह-सैव हतनिद्रा भवती ? ” ।

भवानी—देवी विजानाति ।

नाला—किं प्रागागमनान्मे रोदनपरोऽभून्मुरारिः ? ।

भ०—नहि नहि । समाश्लिष्टमत्कण्ठोऽद्य स यथानित्यं सेवते स्वापं सघुर्घुरम् । परं—

नीला—परं किम् ? ।

भ०—परमस्य घुर्घुरन्निरेयाद्य मामततिरां भेषयति ।

नीला—यदि नित्यमेव स्वपन्नयं घर्घरायते तत् किमित्यद्यैव भवती प्राप्तभीः ? ।

भवानी—देवी तद् विजानाति । किमहं कथयामि ? ।

एवमाभाषमाणा भवानी रोदितुमारेभे । रोदनादेव समासादित-प्रत्युत्तरा नीला तदन्वासासर्गचकीर्षयाऽभाषीत्—“ कदाचिज्जायत एव कोऽपि व्यक्तिकर एतादृशः । अहमेव मूढा या त्वामेवं प्रत्युत्तरकर्मणि योजयामि । किमिव त्वया मे कथनीयम् ? । अपसारय संप्रति हृदयाद् विचारान-खिलान् । यतस्तु निमीलितनयना स्वापलाभाय यावदहं ते चरणसंमर्दनपरा भवेयम् । न कोऽपि प्रतिवर्धनीयात् ते स्वापं यावदिह मे वासः । न बाधते कर्हिचिन्मामस्यापः । तत्र मुरारेण मुखमवलोकयन्त्याश्च मे नान्यदावश्यकं साधनं क्षपणाय काटस्य । उज्ज्वलं ज्वलन्तमेनं दीपमंशतो लघुतां नयामि येन ते नयनयुगं तद्व्यापिडितं न स्यात् । अपि सृष्ट्वा ते जलार्द्र-

पट्टिकाया शिरोनिहितायाम् । यदि मुरारिघुर्घुरचनिपीडिता भवती तत् समर्पय त हस्ते मदीये येन बहिरेव त नयेयमय स्यापात्य ॥

पर नाशतोऽप्यरोचतैत ऋण भग्नान्ये । सोऽच-“नाहमशतोऽप्येन समीपतो मे चालयेयम् । पश्यैष मामधिकतरमाश्लिष्यति । कृत-विपत्तनोऽयमधुना रिक्तो घुर्घुरीकरणात् । तन्मन्येऽहमधुना भवेय प्राप्त-निद्रा लीलया । त्वमपि याहि स्वापाय यदि स्पृहयसि ।”

इति वदन्तीमेव भग्नानीनिद्रा निमीलितनयनामकार्षीत् । पर नात्याक्षीन्नीला स्थानमात्मीयम् । अन्यैरेव विचारैरासीत् समाकान्त हृदयेमेतस्याः ।

‘कुक्षिस्थापितमुरारितया भगानी वर्तते स्तोक लब्धनिद्रा । परमह कथ स्या लब्धनिद्रा । भगत्वसौ गाढनिद्रासुखनिमग्ना प्रसादादी-श्वरस्य । अद्यतनोऽय निशासमय एव समुचित कालो मे कार्यस्य । आयस्यकमेत परीक्षण कचित् कालमनसरस्य । अदत्तसमीहितावसरा यद्यद्यतनी निशा नाशमेप्यति तन्मुरारेरायुरपि श्वोऽन्त प्रयास्यति । नाह क्षमा निरोद्ध नाश निशाया पर नाशक्य मे प्रयतन परिरक्षणाय जीवितस्य मुरारेर्यदि भगवत प्रसादादेन्मेव भगानी निद्रानिमीलित-नयना वर्तेत । भवतु मे यत्न सफलो निष्फलो वा । हन्त मुरारेराश्लेष-सुख सेवते सप्रति भाग्याद भगानी । परमनतदु खनिमग्ना स्यादियमद्य । अस्या हरितवसनावगुण्ठितोऽसौ बालो हरितपल्लवविकसितजपा-कुसुममित्र विभाति नयनहर । पर को नु निरुसित कुसुम लतायामेव चिर स्थापयितुमीहते । मयेव त्वयाऽपि यदि मुनि-वृत्त निद्रुतमभविष्यत् ततो मुरारेरापत् कचित् काल दूरतोऽ-गमिष्यत् । पर मुग्धया त्वया तत्सर्वं निवेदितमभिर्गणाय । तदानी-मेव परित्समाप्तमायुषा मुरारे । रक्ष्यते त्वयेद कुसुममद्य नयनहर पर न किमपि ते श्वो भविष्यति हस्तयो । अ सध्याया भीषणाया लग्नश

खण्डितमेन द्रक्ष्यसि मुरारिं ते । अथवा धर्ममूढा भवती कदाचित् स्वयमेवार्पयिष्यति बलिदानाय बालमेनम् । नाधुना मे विश्वसिति हृदय भवत्याम् । तन्मया भाव्यमेव सप्रति मत्कर्तव्यपरया ' इति । ५

• अत्रान्तरे केनचिद् भाषमाणेव निद्रायामेव भग्नान्येव जजल्प—
'मैव भूरकरुणो महाराज । नाहं कदाचिदपि ते न्यासीकरिष्यामि हस्तयोर्गतसमेनम् । अहमेव निदानं दुःखस्याखिलस्य । तदहमेव नेया हव्यता महाराजेन येन मे दुःखमन्त यास्यति भवता च धर्मकार्यं पूर्णता गमिष्यति । मा तावत्, यदा प्राणा मे देहादपयास्यन्ति तदैव मुरारिमे भवतो हस्ते निपतिष्यति ' इति ।

नीला चिन्तयामास—'सत्यमियं स्वप्ने बलिदानाय मुरारिमपहरन्त मुनिमीक्षते तेनैवेयमेव साश्रुगदगदमुद्गिरति ' ।

अत्रान्तरे पुनरुत्स्वप्नायमाना भगानी प्रोवाच—' सप्रति दयाद्वं हृदय मकृते महाराजस्म । मधुरमिमं बालमुद्दिश्य संजातकरुणो महाराज ' । एवमाभाष्य दीर्घं निश्चयस्य सा भूयो निद्रयाऽपाहियत ।

नीला—अयि मुग्धे, नृशसा एते स्वप्न एव वसे ते तथा दर्शयन्ति । अन्यदेवाचरिष्यन्त्येते ते समक्षम् । परं त्वमपि कथं तत् प्रतिकर्तुं शक्नुया १ ।

इति भाषमाणायामेव नीलाया पुनरप्युत्स्वप्नायमानया भगान्याऽवाचि—'मैव महाराज कोप कार्पी । अस्मद्वितायेव भगवतेऽमुपदिष्टम् । अन्यथा किमन्यद् भगवदशस्तपस्वी बाह्यक्षेत फल व्यतिकरादेवविधात् । परं प्रसीदतु भगवान् कथयितुं मे यदि बलिदानसमर्पितोऽयं बाल पुनर्मे पुत्रतां प्राप्य चिराय मामानदयिष्यति । यदि भगवानेव मामाश्वासयिष्यति तत् किमर्थमहं भर्तुं शासनमनधीरयेय, किमर्थं च देवतेष्ट्यामुल्लङ्घयेमम् ' ॥ ।

श्रुतभवानीभाषणैव नीला श्रुतिरिति समुत्थाय मनस्यकरोत्—
 “मदुक्तिरेव सत्यता संप्राप्ता । भगवन्, त्वदेकशरणमधुना जीवितमस्य
 कुमारस्य ॥”

अत्रान्तरे स्वप्नसदृष्टतपोधनप्रणामायेव मुरारिशरीर परित्यज्य
 प्राञ्जलिं भवानीमालोक्य नीलाऽञ्जसौवकृष्य तस्याः समीपतो मुरारि-
 मकृतपदशब्दा द्वाराद् बहिर्निर्जगाम ।

न ज्ञायते किं मुरारिरपि स्वभासतपोधनदर्शनोऽभूत् तदानीम् ।
 यतो भवानीसमीपतः समाकृष्य नीलया स्वस्कन्धे स्थाप्यमानः सोऽप्यु-
 त्स्वभाषमान एवमुदगिरत्—“रे वीतराग, प्रयच्छसि मे रुद्राक्षान् भवदी-
 यान् । बहवो भूषयन्ति शरीरं ते । किं व्रतीषि—“किं दास्यसि
 तत्कृते प्राणानां मेने इति ?” निवेद्य मात्रे प्राणानपि ते प्रदास्यामि । परं
 देहि मे रुद्राक्षान् भवदीयान्” इति ।

नीला जगाद—“ज्ञातं मया कमधिकृत्य किं न्योष्यत इति ।
 परममिन्न जीवितमावयो । कथमहमनुमन्येयान्यमपहारमेतस्य ॥” ।

स्कन्धस्थापितमुरारिर्नीला नन्दाधोपगामिनः पन्थानमाश्रित्य
 सरभसपदानि क्षिपन्ती सचचारः । तरुणीभूताया तस्या निशाया
 न कोऽपि प्रायात् पथां मानसः । तथापि मुक्तनिद्रो मुरारिरेव कदाचिदा-
 भाषणपरो जायेत कार्यं चात्मनो वैफल्ययास्यतीति सा चेतसि
 चिन्तापराऽनर्तत । परं न किमपि तथाविधमजायत भाग्यतः । उपधानी-
 कृतनीलास्कन्धो मुरारिर्गर्हनिद्रासुखसंसेवनपर एवासीदनिशान्तम् ।

नन्दोदजमुपगता नीला शनैर्द्वारमाजघान । कोऽस्ति बहिरिति
 सपरुपाक्षरं नन्दयाऽनुयुक्तया नीलयाऽभाषि—“अहं नीलाऽस्मि । समु-
 द्घाटय द्वाग् द्वारं प्रथमम्” । एतदाकर्ण्यैव नन्दा समुत्थाय पृथुकृत-

दीपज्योतिर्नीलामन्तरादाय पुनरपि पिहितद्वारयुगला स्वशयनमुद्दिश्य चचाळ ।

नीलास्कन्धावलम्बिनो भारस्य वास्तवं रूपमजानाना नन्दाऽप्राक्षीत्—“ मुग्धे, किं चौर्यपक्षपातिनाऽद्य जातं ते हृदयेन ? । मन्ये स्तेयलब्धं किमप्येतद् वर्तते वस्तुजातम् ” ।

नीला—आम् । चौर्यमेवैतत् । विनाऽनुमोदनादाहरणं वस्तुनोऽन्यस्य भवति मोपणमेव । परमद्य मुषितोऽयं विषयः पराधीनोऽपि न परकीयः साकल्येन । ममत्वादहमप्यंशतोऽस्य स्वाम्यं धारयाम्येव । पश्यैतद् वस्तु मया मुषितमद्य । ” इत्युक्त्वा दीपारितकोपविष्टया तया स्वाङ्के स्थापितस्य बालस्य मुखादवगुण्ठनं दूरीकृत्य स नन्दायै दर्शितः ।

बालमुखदर्शनान्नन्दा सुतरामुत्पन्नविस्मयाऽज्जायत ।

नीला—स्यविरे, अलमधुना परिहासेन । अहं तावन्मूढैव । तदेकीकृत्य सकलमप्यात्मनः पाटवं प्रदर्शय मे पन्थानमनुरूपम् ।

अतर्कितोपनतशङ्केव नन्दा जगाद—“ अदृष्टपूर्वेऽप्येव बालो ज्ञायते मया संबन्धेन । अस्यां निशायां यदयं त्वया समानीतस्तन्मन्येऽस्थ माता केनचिद् घातिता गृहं वा वैश्वानरेण कवलितमिति । ”

नीला—इह समानीति मुरारौ तस्य मातरं मृतां गृहं वा दग्धमहं न गणयेयम् । ज्ञायत एव त्वया यद् भवानी मे प्राणा बहिष्करा इति । किन्त्वतः परमावाभ्यां भाव्यं सर्वदा परस्परवियुक्ताभ्यामितीष्यत ईश्वरेण । कथंमहं स्यां स्पृहावती मरणे भवान्याः ? । परमागमिष्यता दुःखेन सत्यं सा भवेत् श्रो भ्रान्तचित्ता । वरं मरणं न पुनर्भ्रान्तचित्तेति न किं भवती मन्यते ? ” ।

‘ परं कथय मे पूर्वं किं तद्व्यसनमागामि यदपहरिष्यति धियं भवान्याः ’ इति नन्दया पृष्टा नीला—“ ऊरीकृततपोधनवेपेण रुद्रभटेन

पुत्रप्राप्तये शाक्तधर्मो जीवनाय च वत्सं मुरारिं बलीकृतुं कथमुपदिष्टा भवानी, तपोधनमुखेन देव्यैश्चादिश्यते बलिदानमिति कथमुत्पन्नाविश्वासं भवान्या मुग्धहृदयं, वाराणसीनिवृत्तो भवानीपतिः कथं पूरयिष्यति बलिदानं, मुरारिस्नेहसंमुत्सारणं देव्याञ्चासमुल्लङ्घनं वा कर्तुमक्षमतया किं कर्तव्यमूढा भवानी कथमुद्भ्रान्ताचित्ता जायते, किं बहुना भवान्यन्ति-कान्मुरारेरपसारणमेवैकः कथमवशिष्टो मार्गः परिरक्षणेऽस्य प्राणानामिति सर्वं नन्दयाऽऽचक्षे ।

रुद्रभट एव निदानमखिलस्यैतस्य व्यसनस्येति विज्ञाय पाणिना भालदेशं स्पृशन्ती नन्दा सतिरस्कारमुदगिरत्—“ कचिदासाधनं रुद्रभट-मुदरप्रवेशितखड्गैस्तं पञ्चतां नेतुमिच्छन्ती भवती किमित्यद्याप्यपूरित-मनोरया तिष्ठति? । प्रागेव चेत् पूरितमनोरयाऽभवविष्यद् भवती तन्नैतद् व्यसनमापतिष्यद् मुरारेः प्राणपरिरक्षणाच्च नि भवान्या भवत्या वा ” ।

नीला—न किं भवत्येव मां निवारितवती मारणाद् रुद्रभटस्य? । न त्यापराधहेतोः कोऽपि हन्तव्यो मानव इति न किमासीदुपदिष्टं त्वया मे? । त्वदुपदेशादेवाद्याप्यहमनिहतरुद्रभटा चरामि ।

नन्दा—सत्यमेवोपदिष्टं मया ते । विरता त्वं मारणात् तस्येति निर्व्यूढस्त्वया प्रथमो विमायः । परमधुना तस्य मारणेऽभारणे वा भवती प्रभवति । धर्मोद्धारमिषेण नगरेऽस्मिन् यथेच्छमन्यमनाचारमाचरन्तं रुद्र-भटमहं नातिरामपराधिनं गणयेयम् । परं पूर्णामूतान्यधुना पापानि रुद्रभटस्य । तथाप्यत्र त्वं कथमेनं समुचितेन दण्डेन योजयितुं प्रम-थिष्यसीति भृशं शङ्काकुलं मे हृदयम् ।

नन्दाया आनने पाणिं समर्पयन्ती नीला प्रोवांच—“ अलमेतेन भवत्यास्तत्त्ववादेन । रुद्रभटमारणान्मुरारेस्त्वारणमेवाधुना मे गुरुतरम् ।

निद्रितां विज्ञाय भवानीं तन्निकटतः समाकृष्यायं तावदत्र समानीतः ।
विनैतद् घोषगृहं कैनमन्यत्र नेष्यामि ? ” ।

नन्दा-एतदेवोचितं त्वयाऽनुष्ठितं यदयमत्रैव पूर्वं समानीतः ।
परं कथमस्य शक्या स्यादत्र चिरं निवृत्तिः ? ।

नीला-तत्किमेनं समादाय ग्रामान्तरमाश्रयेय ? ।

नन्दा-सहैव मुरारिणा त्वां कापि निष्क्रान्तां विज्ञायाम्नि-
वर्गस्तेऽन्वेषणाय प्रेषयिष्यति सर्वतो दूतान् शतशः । कथं त्वं सर्वेषां
दृष्टिपथादात्मानं रक्षिष्यसि ? । परं यदि पुनस्त्वं भवानीभवन एव
वर्तेथास्तर्हि बालान्वेषणं दुष्करं स्यात् । अविदितवृत्तान्तेव दर्शयन्ती
त्वं तान् भ्रान्तचित्तान् विधातुं प्रभविष्यसि । रुद्रभटं चापकर्तुं त्वं
विशृङ्खला चरिष्यसि ।

“ परमेनं बालमत्रैव परिरक्षितुं सज्ज भवती ? ” ।

“ नहि । परमधुनैव समुत्पन्ना मे हृदये कल्पनैका । सा सख्यं
सफला संपत्स्यते ” ।

“ का सा कल्पना ? ” ।

“ नयनं बौद्धविहारवर्तिनमवलोकिताश्रमं समर्पय च चरणयो-
र्भगवत्या अवलोकितायाः ? ” ।

“ एवं कृते किं भविष्यति ? ”

“ असंशयमस्य जीवितरक्षणं भविष्यति । तदाज्ञया सर्वे
भिक्षवोऽस्य कृते सत्त्वाग्रहसमुच्चता भविष्यन्ति । अपि च राजाश्रित-
त्वाद् बौद्धानां राजबलमपि यास्यति सहायतां रक्षणेऽस्य ” ।

तथा संमताऽभूदेषा कल्पना नीलाया यया तालिकावादनपरा
सा सानन्दमप्राक्षीत्-“ कथय कदैवमनुतिष्ठेव ? ” ।

“अधुनैव । मैकमपि क्षणमपुना विनाशय । एहि । स्थापय
ययापूर्वं मुरारिमात्मनः स्कन्ददेशे । त्वया सदाहमायाम्याविहारद्वारम् ।
एतादृशे व्यतिकरे ससदायैव भाव्यं भवत्वा ” ।

“तदेहि” इत्युक्त्वा स्कन्धार्पितमुरारिर्नीला झटित्युत्तस्यौ । नन्दाऽ-
प्युत्थिता सह नीलयोदजानिर्गल निमृतमर्गलितद्वारा विहारपथमङ्गीकृत्य
निःशब्दं प्रातिष्ठत ।

एकादशः परिच्छेदः ।

(गुरोर्बौद्धविहारनयनम्)

अहं सखी वा मम रक्षितुं न
क्षमा कुमारं सुकुमारयेतम् ।
अतो विहारे परिरक्षणीयो
मातर्मया त्वच्चरणार्पितोऽयम् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वं निशीथाद् बेणुवनविहारविभागे न कोऽपि पर्यभ्रमन्मार्गेण ।
नासीदेवात्र संभवो मोपणस्येति न केवलं नाभवन्नत्र रक्षकाः परं दीपा
अपि न प्राकाशन्त स्थलेषु प्रमुखेषु । तथापि क्वचिदुटजे कस्यचिद्
भिक्षुकस्यानिर्वापितो बुद्धया स्थापितो वा मन्दमदीप्यत दीपः ।

एतादृश एवैकस्मिन्नुटजे पुरोनिक्षिप्तपुस्तकौ जीर्णमन्युशमधनौ
प्रपठनपरायास्ताम् । सकलभिक्षुद्वेतोर्भगवत्याऽवलोकितयाऽभूद् विलि-
खितं पुस्तकं तत् ।

प्राप्तजृम्भो जीर्णमन्युरवसाने द्वितीययामस्य यामिन्या निद्रोत्सुकः
सालसमंगचिक्षेपानभिनयन् शमधनमवादीत्—“ अलमधुनाऽनेन पुस्तक-
पाटेन । निद्रायां प्रसितोऽहमधुना न पारयामि प्रेक्षितुमिमान्यक्षराणि ।

“ किं भवानुत्सुको निद्रया ? ” । कस्मै निरेषत एतत् त्वया ? ।
कस्ते स्थापमधुनाऽनुमन्येत ? । निखिलां निशामननुभूतनिद्रोऽहं पठेयं
पाठान् धार्मिकानिति किमर्थं स्वयमेवाङ्गीकृतं त्वया पुरो भगवत्या
अवलोकितायाः ? ” ।

“तथापि तन्निर्वन्धं वीक्ष्य स्वीकृतं मया तत् । कथं तदा-
शोछन्नीया ? ” ।

“असंयमेतत् । नैत्रैतादृशो निर्न्धोऽस्ति कर्हिचिद् भगवत्याः ।
नापि च तथा समादिष्टं यथा ८२ कथयसि । स्वयमेव त्वयेतत् स्वीकृ-
तम् । अवलोकिताया मृणालिन्या वा मुहुः पुरो नर्तितव्यं, अर्थनादेः
प्रीणयितव्यमिति ते प्रकृतिजमेव संप्रति संजातम् । प्राक् प्रभातात्
नूतनमेतत् पुस्तकं मुखोद्गतं करिष्यामीति मापणेन भगता लब्धोऽन-
लोकितामुखनिर्गतः साधुवादः । तद् भाव्येमव त्वया पठनपरेण । विना
समासेरव्यायानामखिलानां नैनाह ८३ मोक्ष्यामि । त्वयेतत् कार्यं
कारयितव्यमिति मातुखलोकिताया आदेशो मे ” ।

एवमुक्त्वा शमधनेन जीर्णमन्युक्तधरा बलादाकृष्य स पुस्तक-
निविष्टदृष्टिर्व्यधायि । सोऽपि सत्रासमगदत्—“ उपवेशय मामत्र यदी-
च्छसि । परमक्षमामे दृष्टिर्द्रष्टुमक्षराणि पुस्तकगतानि ॥ कृपया पूर्वं दूरीकुरु
करमिमं कधराया मे स्थापितम् । लीलया भवता धृताऽपि महती व्यया-
मनुभवन्तीय मे ग्रीवा, तस्मिन् दिने तस्य शाक्तस्य हस्तो बलात् धृत्वा
स कामरस्थामासीत् प्रापितस्तन्मा प्रत्यापयति ” ।

“ त्वमपि तथाविधेन दण्डमईसि । प्रियशिष्यतापदमवलो-
किताया लब्धुमिच्छति भगान् । अनुमव तर्हि तत्फलमधुना । पुस्तक-
गतानामक्षराणामस्तु ते मस्तके प्रवेशो न वा । किं तेन मे ? ।
भगवत्पबलोकितैव तत् त्वा स्वयं प्रक्षयति च । परमं यथा त्व
भूमिस्थापितशिरा न स्यास्तथा मया विधेयमियेन मे कार्यमहं गणयामि ।
तच्चाह करिष्याम्येव ” ।

नासीच्छक्य जीर्णमन्योः किमप्यनुष्ठातुमनिष्ट शमधनस्य । अतः स भूय, पुस्तक पठितुं प्रायतत । परं जृम्भिकाततिव्याकुलात्तदाननात् न निरगमच्छब्दः । परिसमाप्तत्वात् करणीयकलापस्य विरचितपद्मासनः शमधनो ध्यानपरस्तस्यौ ।

अत्रान्तरे केनचिच्छनै सताडितस्य बहिर्द्वारस्योदभयच्छब्दः । तमाकर्ण्य सजातभीर्जीर्णमन्युरवादीत्—“शृणु शमधन सावधान, ताड्यते केनापि बहिर्द्वारमिति तर्कयामि ” ।

पर तन्मनस्यकुर्वाणः शमधनः प्रोवाच—“ केवल पुस्तकपाठ-विडम्बिभिरैतादृशा एव श्रूयन्ते शब्दाः । कर्णमैरवमप्याकर्ण्य स्व दिवा निर्भयो वर्तमानो जनः क्षुद्रादपि शब्दाद् विभेति रात्रौ । मय पुस्तक-पाठतत्परो येन न ते श्रुतिपथमेप्यति शब्दो बहिर्गतः ” ।

अत्रान्तरे भूय, सताडितबहिर्द्वारेण केनचित् ‘ उद्घाटयत द्वारमुद्घाटयत ’ इति शनैरुच्चरिता अश्रूयन्ते शब्दाः । तदानीं तु जीर्णमन्योः परा सुवमापत् साध्वसम् । स उवाच—“शमधन कोऽसावस्या तरुणीभूताया निशाया द्वारोद्घाटनं प्रार्थयते ? । अपि च नैषा पुरुषवाणी ” ।

अहो ते शौर्यम् । किमेवैन निर्भिकताऽऽसादिता त्वया मातु-रवलोकिताया ? । अपि च नरवाचोऽपि नारीनाक् त्वयि सविशेषा भिय जनयति ? ” ।

“ मैवम् । परं सचरन्ति कदाचिच्छाकिनीडाकिन्यादयो निशायामिति किञ्चित् सजातभीक मे मनः ” ।

“ नास्ति बहिः शाकिनी डाकिनी वा । आश्रममतिन्येव काचिद् बहिःस्थिता धर्मभङ्गिनी स्यात् । तदुत्थाय दूरीकुर्मिह्य द्वारस्य ” ।

“ नाहं गमिष्यामि । मदीयं हृदयं तु समाक्रान्तं विस्मयसाप्-
साभ्याम् ” ।

“ एतावन्तं कालं बहिराश्रमात् स्थितं कयाचिद् योषितेति समु-
चितो विस्मयः, परं किं हेतुकं साध्यं ते ? ” ।

“ अस्मान् पीडयितुकामेन भाव्यमुद्धतेन केनापि शाक्ते-
नागतेनेति शङ्कया ससाध्यसं मे हृदयम् । अस्मद्वृत्तनिर्धियैनासावूरीकृत-
वनितायनिर्भविष्यति । तस्मिन्नहनि चतुष्पये शाक्तकृतः स कलहोऽ-
द्यापि तिष्ठति पुरो मे चक्षुषोः । तेनमेकेन ताडितानामङ्गानां मे
नाद्यापि व्याधूरीभूता । तदानीं त्वद्विप्रितताडनोऽसौ कदाचित्
पूरयितुमात्मनो मनोरथं केनचिन्मिथेणागतः स्यात् ” ।

“ यथा मत्सान्निध्यतस्तदा जातस्त्वं रक्षितस्तथाऽधुनापि भवि-
ष्यसि । अपि चास्मत्ताडनधिया न कोऽप्यत्र निहारमाणस्तुमुसहेत
शाक्तः । यदि कश्चिदेष्यति तन्नचिरात् स गलितपाणिर्भविष्यति ” ।

“ अत्रान्तरे पुनरश्रूयत वनिताह्वान्यनिमिश्रितो द्वारताडनरवो
यथापूर्वम् । तदा शमधनः पुनरवादीर्घीर्णमन्युम्—गच्छ दूरीकृत्यार्गला-
मानयात्र तं यो बहिस्तिष्ठति । भवतु सा नारी नारीस्वरो नरो वा ।
किं न गच्छसि ? । अहो भीरुता ते । भगवद्गता भीरव एवास्मासु
बौद्धजनेष्वखिलेषु भीरुतादोषं स्थापयिष्यन्ति ” ।

“ मैत्रम् । नाहं मीतः कलहात् । धर्मधियैव केवलं परिजिही-
र्षामि कलहम् । अन्योन्यताडने हि परस्परदेहसप्तनत्ताः प्रयान्ति
पञ्चतां प्राणिनः । एव गते ‘ अहिंसा परमो धर्मः ’ इति कथं रक्षित-
स्यात् तत्त्वमस्माभिः ? ” ।

“ किमस्ति ते कार्यम् ? ”

प्राक् प्रतिवचनदानात् भूमावुपविश्य पाणिभ्यां वक्षोविभागे दृढं धारयन्ती मुरास्मिबोचत्—“ प्राणाः केवलमस्य बालस्य भवद्भी रक्षणीयाः, एवैव केवला प्रार्थना मे ” ।

“ किमुच्यते ” । रक्षणीया मया प्राणा अस्य बालस्येति ? । कोऽ स्ति समुद्यतोऽपहर्तुमस्य प्राणान् ? ” ।

“ ते शाक्ताः । सोऽग्निवर्णः । स रुद्रमटः ” ।

जीर्णमन्युः—वयस्य, अपि श्रुतान्यभिधानानि । त एवैते शाक्ता यैरहं तस्मिन् दिने ताडितः पयि । पश्य, न किमासीन्मया ते प्रथममेव कथितं यत् किमप्येतच्छाक्तानामेव कैतवमिति ? । ब्रूहि न किमहं भवतश्चतुरतरः ? ।

शमधनः—(सतिरस्कारम्) विदितं ते चातुर्यं मे । वनिते, किमर्थमेते शाक्ता लघता अपहर्तुं प्राणानस्य बालस्य ? ।

“ देव्या बलिदानहेतोः । अलमलं कालक्षेपेण । निद्रामद्गा-
-परार्थमहं दशकृत्यो मातरमवलोकित्वा क्षमां याचेय । परं प्रसीदत्वार्यो
द्राग् जागरयितुं ताम् । कथं दुर्बला मादृश्यद्गना प्रमवेत् परिरक्षितुं
बालमेतम् ? । भगवत्यवलोकितैव शक्नोति तदनुष्ठातुम् । अतस्तदधीनता-
मेव नेतुमिमं बालमहमागताऽस्मि । तदर्हति तथा मया कारयितुमार्यः ” ।
इत्युक्त्वा सा रोदितुमारभे ।

अथ शमधनोऽब्रवीत्—“ वनिते मैवं रोदीः । ज्ञातं मयाऽधुना
सर्वम् । का मात्रा निद्राया अवलोकितायाः पुरतस्तेऽस्य ध्वसनस्य ? ।
एषोऽहमानयामि क्षणेनैवात्र भगवतीं ताम् ।

जीर्णमन्युरवदत्—“ तिष्ठ वयस्य । अहमप्यागच्छामि सह त्वया
-समीपं भगवत्याः ” ।

शमधनः—किमर्थम् ? । त्वमत्रैव स्थितस्तावत् समाश्वासयेना
योपितम् । किं न पश्यसि कथमियमभिभूताऽस्ति दुःखेन महतेति ? ” ।

जीर्णमन्युः—कथमस्याः शाक्ताङ्गनायाः पुरो मामेकाकिन
विहाय गच्छसि ? । नाहं भीतः । परमुभाभ्यामाहूता भगवती द्राष्टुमोक्ष्यति
निद्रामिति ब्रवीम्येवम् ।

अनाकर्ण्य तद्वचनं शमधनः समुत्पायाम्यन्तरमयात् । परं जीर्ण-
मन्युस्तमन्वयात् ।

सप्रति समुत्पन्नाशाऽभवन्नीला । यतः ‘ कदाचिन्मुक्तनिद्रा
भयानी मुरारिमसन्तं समीपे विज्ञाय मुक्तनादा मन्निर्गमनजातशङ्का
ग्रहणाय मे प्रेषयिष्यति सेवकान् मदनुसारिणः ’ इति त्रिवारैर्भीतिहृदया
पर्याकुलमानसा साऽर्ततः । परं सप्रति नष्टभीः सा मुरारिरक्षणलब्धा-
शाऽजायत ।

मुरारिमुख पाणिना स्पृशन्ती सा जगाद—“ वत्स, अपि स्थास्य-
स्पृधुना जगतीह चिरं सजीव ? । भयानीभयनपरित्यागे भयत इव
ममाप्यावश्यकतामुपगतेऽप्यहं स्वेच्छापरित्यक्ताग्निवर्णमयना भवेयम् ।
विना भयानीं नास्मिन् भूतलेऽन्यत् स्थानं प्रेम्णो मे । परं स्वप्ने त्वा
बलिदानवस्तुता नीत्वा देवीं ग्रीणयन्त्यामेतस्या कथमहं यथापूर्वं सानुरा-
गा वर्तेय ? ।

अत्रान्तरे सह मृणालिन्या संप्राप्ता तत्र भगवत्यवलोकित्वा ।
जीर्णमन्युशमधनाख्यास्ता सह तया । नीलामधिकृत्यावलोकितयाऽ-
भाणि—“ किमेवैव सा वनिता ? किमेव एव च स्कन्धवर्ती स बाल ? ।
जीर्णमन्यो, गच्छ पुरो बहिर्द्वाररक्षको भूत्वा तिष्ठ । अननुज्ञातो मया
न कमपि मानवमन्तं प्रवेशय ॥ ” ।

जीर्णमन्योरखिलमिमं तत्त्ववादं श्रोतुं न सुचिरमतिष्ठत् स्वासने
शमधनः । स उवाच—“ भवतु । ज्ञातं मया ते विज्ञानम् । अहमेव गत्वा
द्वारार्गलामपनयामि ” ।

आसनस्थोऽपि द्वारोद्घाटनात् किमपि व्यसनमापतेदिति तर्कयन्
ससाध्वसचेता जीर्णगन्युः केनचिदपदेशेन शमधनं निरोद्धुकामः प्रोवाच—
“ वयस्य, क्व गम्यते ? । न त्वयाऽपि पठितोऽन्त्योऽध्यायः ? । तत्
तथैव तिष्ठतु समाह्वानपरः स बहिर्गतो जीवः । अपि चास्यां प्रौढीभू-
तायां निशीथिन्यां न किमावश्यकं द्वारोद्घाटनायानुमोदनं भगवत्सा
अवलोकितायाः ? ” इति ।

अत्रान्तरे पुनरश्रयताह्वानशब्दः । तमाकर्ण्य जीर्णमन्युनाऽभाणि—
“ असशयमयं स्त्रीशब्दः । किमपि छल्योजनमेवविपक्षाणाम् । अन्ययाऽ-
स्यां निशायां किमर्थमेप्यस्यङ्गना विहारमिममस्मदीयम् ? ” इति ।

परं प्रत्युत्तरीकर्तुमेनं न तस्यौ तत्र शमधनः । स गत्वाह्वसा
निरर्गलितकवाटो द्वाराद्वहिः स्थितामवगुण्ठितमुखीं स्कन्धार्पितभारां
पुरः पृष्ठतश्च भिया प्रेक्षमाणां कामप्यङ्गनां ददर्श ।

समुद्घाटितद्वारमालोक्याथममपृष्ठप्रवेशसंमतिरेव सा द्राक् प्रविश्य
सभयमवादीत्—“ सर्गतीक्रियतामादौ द्वारम् । प्रसीद भगवन् । मैतद्
द्वारं स्थापय समुद्घाटितम् ।

शमधनः प्रोवाच—“ इदं मया पिहितं द्वारम् । अलमत्र भयेन
कथय काऽसि त्वम् ” ।

साऽवादीत्—“ अर्गलीकृते कपाटयुगले सर्वं कथयिष्ये ” ।

तदाकर्ण्य भीतो जीर्णमन्युस्तारस्वरेणाब्रवीत्—“ सखे, मा पिधेहि
द्वारम् । इयन्तं कालमुद्घाटनं प्रार्थयमानैषा संप्रति पिधानं प्रार्थयते ।
किमपि कैतवमहमाशङ्के । माऽत्र करणीयो विश्वासः ” ।

शमयनो विहस्यामणत्—“ त्वयाऽऽर्च्यमासीत्, प्राणिनान्मुदगा-
दनमयुना च प्रार्थ्यत उद्घाटनम् । उभयमपि भयगुणैश्च ॥ ”

उदपिहितकपाटगुणुलं शमयनमनुमत्ती नीत्वा तदाश्रयाभ्याम-
मुपैलोचे—“ नाहमत्रभवन्त चिरं मशङ्कं वर्तुमनिष्ठयामि । परं प्रगी-
दत्वायां मुक्तस्वायां विधातुमादौ भयदीर्घां मातरं भगवतीं गतरोचि-
ताम् ” इति ।

भूयः संवर्धितसाध्वमो जीर्णमन्युरुचे—“ पश्य पश्य कथमपि
व्यथप्रेमैशैषा संप्रति मातरमेव मुक्तस्वायां विधातुमनुमति । तन्मन्ये
कोऽपि गभीरः कपटप्रभृदोऽसौ शाक्तनामिति । कथमेते शाक्ता
पञ्चयिष्यन्तीति न वयमनुमातुं पारयामः ” ।

इत्युक्त्वा सधीरमियाभ्यान् दर्शयन् जीर्णमन्युरवरीत्—अलं तार-
न्मातरं व्यसने पातयित्वा । आक्योरेवात्र यद्भावि तद्ममस्तु ” इति ।

पर तममस्य शमयनः प्रोवाच—“ नामा न वा माता पीडयेत
व्यसनेन । निद्रित बालरुमुदहन्ती काऽप्यशरणा शरणमन्विष्यन्त्यात्म-
रक्षणायास्त्यागतेति किमप्रिय ते चक्षुषो ? कीदृक् ते भयमेतस्याः ? ।

“ शमयन, अलमेतेनाद्वाराकर्षणेन । स्त्रीरूपी कदाचिदप्य-
पुरुषोऽपि स्यात् । तत्कन्धवर्ती स कदाचित् बालोऽपि न स्यात् ।
दग्धनिपुणा एते शाक्ताः केनचिच्छशनाऽभ्येत्य कथमस्मान् धात-
यिष्यन्तीति न ज्ञायते ” ।

पर सतिरस्कारं तच्छब्दगशृण्वन् स नीलाम्बादीत्—“ वनिते,
गच्छाम्यहमाहातु मातरमवलोकिताम् । पर यदि तथाविधं गुरुतरं
प्रपोननं स्यात् तदहं तां मुक्तनिद्रां करिष्ये ” ।

“ नाहमवलोकितया, साग्रहा भोक्ते निद्रायाः । मन्दिरपङ्क्ति-
कृते मन्कारे पूरितमनोरयाऽहं निर्गमिष्यामि ” ।

अनुपद नीलाया भाव्य कैश्चित् बौद्धाश्रममभिपतद्भिः शाक्तै-
रिति विचारेण समुपजसाच्चसो जीर्णमन्युर्मनागिष्यत्वा प्रोवाच—“ नहि
नहि । अरक्षितेऽपि द्वारे न काऽपि भवेत् क्षतिरस्माकम् ” इति ।

विदितजीर्णमन्युस्ताघसा साऽब्रवीत्—“ अक्षमोऽयं कातरो
बहिर्गन्तुम् । तच्छमधनं, त्वमेव बहिर्गतो द्वारदेशे भव ” । अयं सा
नीलामप्राक्षीत्—“ किं भणसि वनिते, समुद्यता शाक्ता बलीकर्तुमेव
बालमिति ॥ ” ।

‘ अथ किम् ? ’

मृणालिनी स्वावेशसहरणाक्षमा गच्छ एव सन्तोषमुदगिरत्—
“ अहो क्रौर्यं शाक्तानाम् ” ।

अ०—किं फलं पश्यन्ति शाक्ता बलीकरणेऽस्य ? ।

नी०—अस्त्वयं नगरे भगानी नाम काचिदङ्गना मृतपुत्रा ।
प्राप्य पुत्रं भाव्य तया चिरममृतपुत्रयेति ।

मृ०—अहो, अनाचार । अहो, अधर्मः । अहो, अधमैतैतेषां
शाक्तानाम् ।

अ०—मैत्रमन्येषां पुरो भाव्य कदापि कोपपरया । किं ब्रवीषि
वनिते समुद्यता भगानी तनयं स्वीयमादृतीकृतुमिति ? ।

नी०—नासौ तस्या औरसः पुत्रः । प्रेम्णा परिपालितोऽयं तया ।
सुतरा स्निहति सैतस्मिन् । परं मुग्धा सा केनचिद्दुष्टेनास्त्येवमुपदिष्टा ।
वशीकृतस्तेन भर्ता तस्याः । स चानिच्छन्त्यामपि तस्यां न कदाचिद-
दत्तवर्त्मनिष्यति ।

अ०—तत् किं मया कियमाणमिच्छसि ? ।

नी०—एषोऽत्र भगवत्या रक्षणीयः । न किमप्यन्यत् । भगवत्यायेन
समर्पयितुमेव समानीतोऽस्ति ।

जी०—मातः, मैत्रं स्वीकुरु । मन्ये कथमप्याश्रमेऽस्माकं प्रवेशं
लिप्सव एते शाक्ताः किमपि छलं योजयन्तीति तर्कयामि ।

मृ०—किमत्र भयेन । मातः स्वीक्रियतामेव बालः । वयमेनं
रक्षेम ।

अ०—उभान्यामपि भवद्भ्यां कृष्णीमेव स्यात्तन्यमत्रविषये ।
(नीलां प्रति) कस्ते संबन्धोऽनेन बालेन ।

नी०—अहमस्य धात्री, मातः ।

अ०—तत्किमुभे अपि युवामक्षमे परिरक्षणेऽस्य ? ।

नी०—अबला वयमक्षमा निपेद्भुं पुरुषान् । न वयं हास्यामः
कदा कथं च त एनमपहस्य देव्या अर्पयिष्यन्तीति । अपि च तैर्ह-
ठानीतेऽपि को निपेधयिष्यति तान् ? ।

अ०—न किमत्र सन्ति केऽपि ग्रामवासिनो जना ये करि-
ष्यन्ति ते साहाय्यमेतमनर्थं परिहर्तुम् ? ।

नीला—नहि । निराशाऽहं कात्स्न्येन तद्विषये । शाक्ताभ्युपित
एषां ग्रामः । अपि च मालिन्यमुपगतं शाकनधमं बलिदानेन भूयः
सौतजस्कृतां निनीयतः संप्रति सर्वे शाक्ता मन्दमतयः ।

अ०—तत् कथं मां तद्रक्षणक्षमामीक्षते भगती ? ।

नी०—एतद्रक्षणक्षमैवावभवतीति विज्ञायैवाहमवास्मि संप्राप्ता ।
तत् किमेवं पृच्छति मां भगती ? । अदत्ताश्रयस्यास्य, भगवत्या, न
शरीरे स्यास्पन्ति प्राणा निःशङ्कम् । इत्युक्त्या प्रोचं रोदनमारभमाणया
तया पुनरभाणि—“ स्वीक्रियतामेवाय भगवत्या ” इति ।

अथ प्राप्नोति लोकोक्तिता, नमोदत्तदृष्टिः सन्निवमरादीत्—
“ नमो बुद्धाय, नमो बुद्धाय । आनय त बालं समीपे मे । अहमेनं
रक्षिष्यामि ” इति ।

एतदालोच्य तूष्णीं स्यातुमक्षमो जीर्णमन्यु स्वैरमगदत्—“न जाने किमर्थं स्वयं स्वीकरोति भगवती पापमेतत् । मातः प्राक् स्वीकरणात् पश्य निपुण किमयं यथाथो बाल एवेति ।

अ०—अहो मौख्यं ते । वनिते, एष मया स्थापितः स्वाङ्गैः तव बालः । किमभिधानं भगवत्या ? ।

नी०—नीला मेऽभिधानम् । कालमैवचतुष्पयान्तिके वर्तमानेऽग्निर्गर्भेश्वरनि वसाम्यहं धात्रीभावेन कल्पितास्य बालस्य ।

मृ०—वेद्यमहमहनामेनाम् । अचिरादेव नन्दानिलये सवृत्तोऽनया सह मे परिचयः ।

अ०—नीले, कस्तावकीनो धर्मः ? ।

नीला—शाक्तधर्मैवाह मातः ।

अ०—तत्र किं मन्यते बलिदानं धर्म्यमिति ? ।

कणीं स्पृश्यन्त्या नीलयाऽनाचि—“नहि नहि । मातः, किं न सन्ति विना बलिदानादुपाया अन्ये परमेश्वरप्रीणनस्य ? ।

अ०—शृणु, मृणालिनि, । एतदर्थमेवाह भक्तीमधीरप्रकृतिं वदामि । शाक्ता अपि किं सर्वे नारीनरा निर्घृणा निर्विचारा एव ? ।

मृ०—अपवादभूतमेतादृशं कचिद् वर्तमानमुदाहरणं न शक्नोति परिमाणं नियममखिलम् ।

अ०—परपक्षाधीभूतयोस्ते नेत्रयोः पन्थानं कुतो नासीदद्यथावदुपगत एकोऽपि मानवः ? मयत्तु । नीले, नात्र परवर्तितव्यं त्वया सचिन्तया रक्षणेऽस्य बालस्य ।

परिपूरिताखिलमनोरथतया तिरोहितमधुना चिन्तया नीलाया । परदुर्लभमधुना दर्शनमुख्यं गुरोरिति मां मुत्तरां दूयमानमानसाऽवर्तत । नायं यावत् कदापि तयाऽष्टमुरारिमुखयाऽस्पीयत ।

परमावश्यकतयाऽथ तस्य समर्पणस्य तदर्शनसुखेन स्फुटमेववसितमिति परां भुवमुपागमदधुना दुःखं तदीयम् । अतश्चैके समर्पणे न शक्यं दर्शनमिति न पारितं विचारयितुं प्रेममूढेन चेतसा तस्याः । अविवेकक्षमं हि प्रेम प्राणिनां सर्वेषाम् । अतः स्वयमेव सोत्साहभारव्यदारिका-परिणयौ पितरौ कन्यादानसमये रादेनपरौ जायेते । सैवामवदवस्था नीलायाः । सा भीतेश्चल्लोकितां पप्रच्छ “ मातः, अपि मामनुज्ञास्यति भगवतीहागत्य बालमेनमवलोकयितुं मापयितुं वा ? ” ।

एव वदन्त्या नीलयाऽवलोकिताङ्कगतः सुप्तोऽपि मुरारिरस-कृच्छुम्बितः । परित्यक्तसंसारभावा वीतरागाऽवलोकिताऽपि वीक्ष्य वात्सल्यमेतदुदधुविलोचना प्रोवाच—“ हन्त पण्डितः संसारः । नीले, मन्येऽहं सत्यमसौ कोऽपि भाग्यवान् बाल इति । अन्यथा पूर्वं व्यसन-मुक्तस्यास्य, कस्तुब्धहृदयोः भवानीभवयोः कथं स्यात् पाणिपतनम् । बालदर्शनद्वेतोरागन्तुमिह नावश्यकमनुमोदनमस्मदीयम् । किं मन्यते भवती यदहमेनमर्गलितद्वारे पेटके स्थापयिष्यामीति ! । यदि सद्द्वानेना-भिलपति भवती निषासमाश्रमेऽस्मिस्तदपि न स्यादत्र कस्यचिद् विरोधः । सुखं निवसत्यत्र भवती । सर्वेषामेव निलयोऽयमाश्रमः । भगवतो बुद्ध-स्याल्योऽयम् । आश्रयोऽयमनाश्रयाणाम् । अमयदोऽयं भीतानाम् ” इति ।

नीला प्रोवाच—“ भगवति धन्याऽसि त्वम् । परं नाहं क्षमेह स्यातुम् । भवानीभवनं प्रति संप्रत्येव निवर्तनमावश्यकं मे । अतः प्रभाते मुरारे-रदर्शनसमयः । सर्वतः प्रसरिष्यति संश्रमो जनेषु । अतस्तदानीं मया तत्र वर्तितव्यमेव । भवान्यपि मया चिन्तनीयैव । तदहमधुना साध-यामि ” । इति मापमाणा नीला नमस्कृत्याऽल्लोकितां निर्गता न चिरात् तमस्यदर्शनतामागता । बहिर्गतायां च तस्यां पिहित्वाश्रमद्वारः शमधनो भूयोऽल्लोकितान्तिकमयासीत् ।

मुहुर्मुहुर्मुरोरमुखे पृष्ठे च करेण स्पृशन्ती भागवत्यवलोकिताऽ-
नवाप्तपरितोषाऽभाषत—“ बालो नाम निधानमानदस्य जनाना सर्वेषाम् ।
कथं विहाय सर्वानय हन्यते ? । भगवतु । मृणालिनि, शयनासनसमीपे,
मेऽस्य बालस्य कृते मृदुशय्यामेका रचय ” ।

गताया मृणालि-यामवलोकिता शमधनमनादीत्—“ धर्मबन्धो,
उन्मनस्काया अपि मृणालिन्या शाक्तजनदूषणं न निष्करणम् ।
तथापि मिथ्याधर्मकल्पनाचिरपरिपूरितानां कथं शक्यं द्वार् सन्मार्ग-
स्थापनं मानसानां शाक्तानाम् ? । सह त्वया जीर्णमन्युना च कलहा-
यितं शाक्तैः कतिपयैरिति यदहं शृणोमि तत् किम् सत्यम् ? ” ।

शु०—कीदृशं कुर्वन्ति ते कलहम् । का शक्तिस्तेषां कलह-
कुर्तुं सहास्माभिः ? ” केवलं मया करयोर्गृहीतं शाक्तो नाभनत् समर्थो
मोचयितुमात्मानं तस्मिन् दिने । परमेष्ठ जीर्णमन्युः सर्वत्रात्मनो दार्ढ्यं
दर्शयतीति सत्यं जिज्ञेहि मे मनः । मातः, मैत्रेयं प्रेषय धर्मसाधनाय ग्रामे ।
तथैवेयं मृणालिनी स्वीयेनौत्सुक्याधिक्येन पातयिष्यति धर्मसधनेन
व्यसनं इति विचिन्त्य सत्यं ससाध्वसं मे हृदयम् । एष जीर्णमन्युर्मिया
नगरभ्रमाद् विभेत्येषा चौत्सुक्यातिशयेनानियतरेलं यत्र कुत्रापि गत्या
विनन्दते सह शाक्ते ” ।

लब्धवचनानुसरो जीर्णमन्युरवोचत्—“ वक्षितं मया स्यै बहुशो मा
तः भिरवचतुं शालं याहीति । परं नैनं मम वचनं मयते सा ” ।

अ०—स यमाह भवान् । कारणा-तरमधिक्योमावपि मयाऽ-
वश्यमेवापेक्षणीयं । उद्यानकर्मण्येव योजयेयमहं च प्रभृति जीर्णमन्युम् ।
अलमस्य धर्मसाधनेन । त्वमेव च भरं सहायो धर्मसाधने मृणालिन्या ।

अत्रातरे सजीभूतं शपनं मुरारेरिति मनानुष्यं वाचमानना-
त्सदेशहरस्य सह मुरारिणाऽऽगेकिनाऽतर्गृहं प्रविशेत् । जीर्णमन्यु-
शपनं च स न्य शपनालयं ययत् ।

स्वीकृतमुरारिपरिरक्षणा जाता माताऽवलोकितेति दूरीभूतसकल-
चिन्ताभरमभूच्छिरो नीलाया । स्त्रीभावे वर्तमानाऽपि नाबलाऽवलोकिता ।
सा च येन केनाप्युपायेन रक्षिष्यति शक्तेभ्यो मुरारिमित्यत्र नासीत्
सदेहलत्रोऽपि मनसि तस्या । किमधुना विधेय भगान्या इत्येवासी-
त्तस्यामवशेषश्चिन्ताया । अभितो हि भगानी सर्वममाद् एतस्या दुःख-
रूपम् । मुरारेरदर्शनात् प्रथमेनस्या दुःखं स्यात् । कचिदयं सुरक्षितो
जीवतीति ज्ञातं विस्मृतविषयेषु स्वां मग्नियति सा । सुरक्षितो हि
कदाचिदेष्यति स दृष्टिपथं तस्या । परं स सुरक्षितं स्यादेवेति
कथं ज्ञायेत । अन्योऽप्यासीदत्र निवारं प्रतिकूलं । ब्रह्मी-
कृते मुरारो भगानीपतिरग्निर्यज्ञस्तोषमेत्यति । अतथाभूते तु भवेत्
पतिद्रोहः । धर्ममूढतया सर्वदा दुःखभाजि भर्तारि कथं स्याद् गृहे सुख-
मेतस्याः । अन्यच्च मुरारिसंरूढस्नेहाया अप्येतस्या नासीद् अमहीयसी
धर्मनिष्ठा । कोऽस्ति शक्तः शक्तो लङ्घयितुमाज्ञां देव्या । भगानी
चैव जानाति यद् बलिदानीकृतो मुरारि पुत्रतामेप्यतीत्याश्वासनं देव्या ।
अतो बलिदानेन मुरारेर्दम्पत्यो पुत्रलाभो धर्माचारसुखं च । कथमेव-
मुभयनिधलाभपराद्मुखी भवेद् वृत्तिर्भगान्या इति सुचिरं विचिन्त्यापि
न नीला ज्ञातवती निमग्नं निश्चयेन । अयं सान्ततश्चिन्तितवती मुरारे
रक्षणमात्रं कार्यं मे । यथा तथा भवतु तत्कृते भगान्या भागधेयम् ।
तदन्तिके वसन्त्यहं तामाश्वासयितुं यतेयं । परं मया प्रयतितेऽपि
यदि साऽनासादितसान्त्वना स्यान् तत्तां दैवाधीनां विधास्यामि ।
किमसान्त्वनेन मे तस्या २ ।

सह मुरारिणा विहारगमनसमयस्वीकृताया गतेर्मदतरामाश्रित्य
गतिं वीजचिन्ता नीतं नन्दालयं निरहते ।

इत्येकादशः परिच्छेदः ।

द्वादशः परिच्छेदः ।

(मुरारिकण्ठाद् विगलितो रक्षाकरण्डकः ।)

देवीप्रसादलब्ध-

श्चण्डमतेर्मन्त्रिणः सुतो गुणवान् ।

शतसंवत्सरजीवी

भवतु शुचिश्चण्डभानुनामाऽयम् ॥ १ ॥

अवसितं त्रियामया । प्राङ्गणविभागप्ररूढेषु पादपेषु प्रारभन्त
प्राभातिकं कूजितं पक्षिणः । चटकाश्च काश्चिद् वातायनात् कदा-
चिदग्निवर्णभवनप्रविष्टा अप्यलक्ष्यन्त । पञ्जरगताः शुकाः “ उत्तिष्ठ
वत्स, उत्तिष्ठ वत्स ” इति श्रुतिसुखमालपितुमारभन्त । तथापि न
मुमोच भवान्यथ मञ्चकं यथानित्यम् । प्राभातिकनिद्रानिमग्नया तयाऽ-
भायि । अनतिदूरे च तस्या भूतलसंस्थापिते कर एकस्मिन् प्रक्षिप्या-
ज्ञान्यासीन्निद्रिता नीला । प्रथममन्यया भाव्यं मुक्तशय्याया तनोऽहं
भवेयं मुक्तशय्येति धियेवोभे अपि ते न मुमुचतुरद्य शय्यां स्वीयाम् ।
तयोरेका भवानी सत्यमेव संप्राप्तनिद्राऽभ्युदय्या च नीला बुद्धपैव
निद्राविडम्बनपराऽन्तरान्तरा भवानीचेष्टितदत्तद्वष्टिरेत ।

अथ मुक्तनिद्रा भवानी दूरीकृतमुखावरणरसना नीलां त्रिलोक्या-
ज्ञासीद् यदा मनः सखी संप्राप्तगाढनिद्रा धर्वाशयत इति । अतो
मुक्ता मञ्चकमामीषं तदन्तिकमुपगता सा पाणिना परामृश्य ताम-
वादीत्-‘ मुग्धे, न किमप्य मुमुक्षति शय्यां दृश्यं ते ? ’ इति ।

ततो गतनिद्रयेव नीलया समुत्थायाभाणि-‘ मयमेवापह्नाऽहमद्य
निद्रया प्राभातिकया । मन्ये त्वमन्यद्वनिद्रायाहर्मुक्तसंप्राप्तया चिरम-

पद्मतासीर्निद्रया ' इत्यालपन्ती नीला सालसे कलेवरमात्मीयं तरलयन्ती
समुन्धाय शयनीकृते कर उपाविशत् ।

सजृम्भमाननं दधाना भवानी न्यगदत्—' न निशायामहमासं
चिरं प्राप्तनिद्रा ' ।

“ किं मां लब्धनिद्रां मन्यसे ? । उभे अप्यावामा निद्रागमात्
संज्ञापये अभूव । अन्ततश्चावामन्योन्यभाषणविज्ञानविहीनि अजा-
यावहि । मुरारिबिषये पुनः पक्षपातिनो देवाः । स हि प्रागेव प्रथम-
यामाद् यामिन्या लब्धनिद्रोऽद्यापि गाढसुप्त एव ” ।

आकर्ष्य मुरारेरभिधानं झटिति पर्यङ्कवलितवदना भवानी
तच्छयनस्थानं गता रिक्तगर्भं मुरारेः प्रावरणपटं तुन्दिनीभूतं प्रेक्षमाणो
प्रोवाच ' मुखं शय्यां मुरारे । कियन्तं कालं स्वपिपि ! । किं नाद्यापि तुष्टं
मनस्ते ? ' । इति भाषमाणा सा शून्यगर्भं तत्रावरणवसनं वीक्ष्य प्रथम-
मीपद्विपण्णाऽपि द्रोगेव किमपि चिन्तयन्ती संजातमोदेवाबभाषे—' तथा-
विध एव वर्तते स मे वसतः । उन्निद्रः स न कमप्याहपति न वा
कदाचिदपि रोदिति । पश्य स्वयमेवावरुक्ष मधकात् पाणिनाऽऽमनः
प्रक्षालितमुखकमलो गोष्ठे गोभिर्गोश्वसैश्च समं संप्रति क्रीडापरः स्यात् ' ।

नीला—तादृश एव सः । न स सहते केनापि विना हेतुं
स्पृष्टं स्वशरीरम् । आत्मनैवात्मानं सेवते ॥ : ।

उभे अपि सोपानादवातरताम् । अल्पेनैव कालेन नीला मुरारि-
माह्वयन्ती भवानीमश्रौषीत् । तदा नीला बुद्धयेव पुण्यकरंढकहस्ता
चन्द्रशालायां वातायनान्तिकमुपेत्य कुसुममालाप्रयनव्यग्राऽवर्तन ।

अपाचिरादेव सोपानपथेन समीपीभूय भवानी नीलां प्रोवाच—
“ सखि, न कापि दृश्यते मुरारिः । बह्वारमाकारितोऽपि न स यच्छति
प्रतिवाचम् । अरूपं सिद्धीकृत्य सह दुग्धेन तं भोजयितुमभिलषन्त्यहं

तं क्वचिदपि न प्रेक्षे । तत् त्वमेवेतस्ततो गत्वा गोष्ठे वाटिकायां वा
तमन्विष्याम्य । अहमत्र गृहमध्ये ते प्रतिपालनपरा तिष्ठामि ” ।

‘ तथा ’ इत्युक्त्वा भूमिस्थापितपुष्पभाजना नीला समुत्थापो-
द्यानं जगाम । अतीता पुनर्घटिकैका । परं नाज्ञायत घृत्तं मुरारेः ।
अतो नीला भयानी चोमे अपि तदन्वेषणपरे सर्वत्र परिभ्रम्य तं पुनः-
पुनराह्वयताम् ।

■ अपि दृष्टः क्वचिन्मुरारिः ? आनय मुरारिं यदि क्वचिदीक्षसे ।
याद्वि द्रुतमेतस्यान्वेषणाय ” इति ते पुरुषदर्शं प्रोचतुः । अन्ततो
नैराश्यमुपगते उमे अपि ते मध्यगृहमाविश्य परस्परप्रलापपरे बभूवतुः ।

भ०—चिरेण जाताऽहं निशायां प्राप्तनिद्रा । अपि समीपेऽभवत्
स मे तदानीम् ? ।

नी०—किमेतत् पृच्छते ? । यथा स ते सर्वदा दुक्षिभागे
वर्तते तथाऽऽसीन्निशायामपि ।

भ०—मैवम् । ‘ मदधीनं त्रिधाय मुरारिं यत्तत्काराधयितुं निद्राम् ’
इति भाषिते त्वया, यथा स ते हस्ते समर्पित इति तर्क्यते चेत्तसा मे ।

नी०—त्रिपरीतमेव किमपि तर्कयसि ? । कथमस्मिन् घटे मे स
उमेत स्यापम् । किं न मृदुदास्यां च कथमहं तमस्यां भूमी स्थापयेयम् ।
तथैव त्रिदशतमूपितमेतन्मे प्रावरणयसनम् । कथमहमेतादृशेन वसनेन
तं येष्टयेयम् । यत् त्वं कथयसि तत् त्वयैव निद्रायां शुते जल्पितं वा
स्यात् । मर्यादरिचिताऽहं त्वामप्राप्तगाढनिद्रामद्राक्षम् । परं मुरारिसमा-
दानाय ते पर्यङ्कान्निकमहं नैवागमम् ।

प्रमेण संप्राप्या दासदामीजना जगदुः—सर्वत्रान्विष्यापि न
तस्यैव कापि मुरारिरिति । कैधित् स टटयनेऽन्विष्टः । इतरः स
गोष्ठे प्रातिवेशिकानां भवनेषु च मार्गितः । अन्तरेस्थानाद् गृह्यायां

त्रिवेष्टु परैश्च शिरोगृहे मन्दिराणां वातायनादिषु विभागेषु विचित ।
पर निष्कलीभूता यनाः सर्वेषाम् ।

मार्गान्तरेण गत्वा दूरतो देशेष्वन्विष्यता मुरारिरित्युपदिश्य
प्रेयितोऽन्यो भृत्यगणोऽन्वेषणाय ।

आसीदद्य वाराणसीनिवर्तनदिनमग्निवर्णस्य । पूर्णह एव स
आगमिष्यतीति धिया भवानी तन्मार्गदत्तदृष्टिरितिष्ठद् । आगते भर्तरि
सुकर सफल च भवेदन्वेषण मुरारेरिति मन्यमाना भवानी विषण्णाऽपि
तूष्णीमवर्तत । पर प्रागागमनादग्निवर्णस्य स्वीय किमपि कार्यं चिकी-
र्षुर्नीला बलात् तामेवमालोपे युयोज ।

पूर्वमेव तथा विमुक्तान्यश्रूणि भवान्यधिकानि । ततश्च यथा
मुखदर्शनं न स्यात् तथा वसनान्तमानने समाकृष्य कुसुमावलीनिर्गन्ध-
न्यवादीत्—सखि भवानि, किंकृत तर्कयस्यदर्शनं मुरारे १ ।

भवानी०—अक्षमाऽह तर्कयितुमत्र विषये । त्वमेव निवेदय मे
यदि किंचिदवेपि ।

नी०—मन्ये स मात्राऽपहत स्यात् ।

भ०—अहो ज्ञानं ते । सरित्पूरनिपतिता पचता प्रयाता सा
कथमधुनाऽऽगमिष्यति नेतुं सुतमात्मीयम् २ ।

नी०—पित्रा वा हत स्यात् ।

भ०—यदि स एनमत्रस्थमज्ञास्यत् तत् प्रागेव स तथा नो
न्यवेदयिष्यत् । अस्माभिरपि स तस्मा अदास्यत् । यथार्थं जनक-
स्वसुतावाप्तये किमर्थमेव निशाया चौर्यकर्मप्रवृत्त स्यात् ३ ।

नी०—मुञ्चते । कुक्षिभाग आगमनो निषाद्य मुरारिं सुप्ताया
त्यपि मयापि मुत्तमाऽभावि । पर स्मरति भवती किं किं जल्पित
त्वया निद्रितयेति ४ ।

भ०—न मया स्मर्यते तन्निश्चयेन ।

नी०—मा स्मरतु भवती जल्पनमात्मीयम् । पर स्वप्नस्मृतिर्न स्यात् परिमृष्टा ते ।

भ०—प्रसन्नो भगव्यास्तर्क । सत्यमेव स्मराम्यहं तं स्वप्नमशत ।

नी०—कथं कोऽभरत् ते स्वप्न ? ।

भ०—स्वप्नेऽहं जटाधरं तं मुनिमद्राक्षम् ।

नी०—किमवगच्छसि ?

भ०—सोऽयदत्तं बलीकृतं मुरारिं मदधीनं विधेहीति ।

नी०—किं तत् कथितं त्वया ? ।

भ०—प्रथमं न मयाऽङ्गीकृतं वचस्तस्य । परं देव्यांश्चरामिति सशपथं वदति तस्मिन् मयाऽङ्गीकृतं तद् अन्ततः ।

नी०—ज्ञातम् । तेनैवापहतो मुरारिर्बलिदानाय ।

भ०—शुश्रेर्मदीयादाकृष्य नीयमानं स मया कथं न विज्ञातः ? ।

नी०—कथं त्वं ज्ञास्यसि ? देवीप्रसादपरिगृहीता एते मुनयो वर्तन्ते दृष्टिवधकृतान्मोहिता अखिला । कृन्ममद्दृष्टिर्धेनैरानेनापहतो मुरारी रात्र्यामतीतायाम् । तेनैव न भरती ज्ञातव्यं तम् । न केवलं भगव्या अपि ॥ ममापि दग्नेनापटता । अन्यथा कथमविदितं स्यादागमनं ममैतस्य ? । सावधाननिद्राऽहं प्रायेण ।

भ०—तदुत्तिष्ठ । आत्रामन्विष्य तं मुनिं प्रत्यानयेत् मुरारि-
मधुनेन ।

नी०—देव्यां तूत एव । गृह्ण्यात्तराणामिव जैतादृशानां वचि-
दपि गिरौ वासो भवनेषु । त्रिष्वपि सचरितुं क्षमा एते ।

भ०—किन्नागन्विनमनुजिः तमदत्तं मया कथं नेष्यति न
मुनिर ? ।

नी०—न मयोच्यते स त्वया स्वयमेवार्पित इति । सर्वमप्येतत् स्वप्नसंवृत्त स्यात् । पर स्वप्नेऽपि सह मनसा कटाचित् शरीरमपि कार्यं करोत्येव ' इति उदन्ती नीला लब्धनिर्णयेशावादीत्—ज्ञात मया सर्वम् । अवसित आयुषा मुरारे । समाप्त सप्रति भगानीभवनप्रयोजन मे । एवमाभाष्य बाधप्रमरणसमुपन्नशोकेन चिरमुच्चैरारट्ती सा नाति-स्फुटमुदगिरत्—“साधु जातम् । सफलीभूत जन्म ते । अनुगृहीतासि देव्या । प्राप्ता भवया मुक्ति । अहमेव मदभागिनी निरानन्दा । प्राप्स्यन्धुना चिरजीवीन्यपत्यानि भवती । सर्वं सपत्स्यते सप्रति ते सुखाय । गतो मुरारि । अहमपि गमिष्यामि । किं प्रयोजनमत पर मे त्वद्गृहनिवासेन ? ” ।

श्रुत्वा नैतद् नीलाया अतिप्रमुपेत्य भगानी पाणिभ्यामा मनस्तस्या पाणी आदायावादीत्—“सखि, कथमेव उक्तु प्रभवति जिह्वा भवदीया ? । कथमह स्वय यच्छ्रेय देव्य द्वाय वा तस्या मुरारिं बलीकर्तुम् ? । परप-मेवमाभाष्य भवत्या न मे हृदय दारणीयम् । मेव क्षते क्षार त्वया प्रक्षे-पणीयम् । गताया त्वयि वस्य पुरो मया दु ख मे निवेदनीयम् ? । पर यथा तथा भवतु । नाशतोऽपि स्फुटीभवति याथार्थ्यमस्य व्यतिवृत्तस्य ।

दु खमूढामेक्ष्य भगानी नीला निनगाद—“यदि नैतत् सुग्री भवति ते तदहं सुग्रीरोगि श्रूयताम् ।

भ०—कथय । अवहिताऽहम् ।

नी०—दृष्टुं हृद्गतमहं सुनिश्चितं व्रजामि । मर्त्यं ते समन्व्य सह रत्नभटेन सुप्तयोरामयो केनचिद् व्याननापहतो मुरारि । सुप्तेश्वर जनेषु क्रियते चायं तेषां भवनेषु मोक्षकं । न च स्तेना स्तेय कथयन्ति स्वकृतम् । आगता तौ कथं कपटनाटकं नाटयिष्यन्तीति भवती द्रक्ष्यसेन । भवती देवी च स्थापयिष्यन्तौ दोषपक्षे । प्रवृत्त्यं परपहृदयाः पुरुषा । न ते भर्ताऽनितरा परधमना । पर

कलिरूपः स रुद्रमठस्त यथा चोदयति तथाऽसौ नृत्यति । उद्धृत्य
शाक्तधर्मं धर्मगुरुपदं बुभुक्षति स खलो रुद्रमठः । तत्कृते स यं
कमपि बलीकृतुं सर्वदा समुद्यत एव । द्रष्टव्यमेव त्वया कथमभिनेष्यतः
कपटभूमिका निजामूर्खमागमनात् ताविति ।

नीलानिमदनानुगुणं तदानीमेवाभवन्निर्गतं मयनं प्रत्यग्नि-
वर्णस्यात्मनः । सहैव तेनासीद् रुद्रमठः । पण्यस्तुपरिपूर्णं स्थानं
समानीतान् रिङ्कैरेकदेशे स्थापयित्वा स मयनं निजं प्रविवेश ।
उपागमद् भगानी ससभ्रममन्तिरुमेतस्य । कथितं च तथा ' गताया
रात्रौ काप्यदर्शनता गतो मुरारिः ' इति । श्रुततदुभावपि व्यस्मयेताम् ।
अथ नीलामुखादाकर्ण्य वृत्तमखिलमग्निरणो रुद्रमठमवादीत्—' भठमय-
विषये चिन्तया । देव्यै चैदपहृत एतस्मिन्नक्षमोऽहं प्रस्थानयन एतस्य ।
अन्यथा तदन्वेषणाय सन्ति शतशो भूत्वाः समीपे मे । एतावता
क्वलेन न स्यात् स कापि गतो दूरम् । हस्तमुपगत एव तस्मिन्धैव
धर्म्यं बलिकर्मकार्यं समप्रेय ' इति ।

देवीभक्तोऽपि रुद्रमठो देव्या नीतो मुरारिरिति नांशतोऽपि
व्यस्यसद् धूर्तयात् । आसीत् तस्य सुनिदितो मुरारिस्नेहो भगव्याः ।
वनिताजनन्याजस्यापि नासीत् सोऽनभिज्ञः । अतो विनाऽपहृति-
माशयस्यात्मनः स जगद्—' अग्निरणं, यदि त्वं तद्भाषी वा नातुकूल
बलिदानस्य तन्न तदनुष्ठेयम् । परं प्रथममभिपददर्शनेन भगताऽहमसंशयं
यचितः । मामपि न निरुणद्ध्येतद् बलिदानम् । भगनूद्धतोऽनुद्धृतो
वा शाक्तधर्मः । शक्तिरेव शक्ता घटयितुं तत् । अनिच्छया
देव्या अवष्टितोऽपि तस्मिन् मे कदापि हानिः । परं प्रमाणीहृन्नाया-
यचनो यदि भगन् स्थापयति नूणीं तद् मयन्त वनितायचनानुसारिण
शास्यन्ति जना अपि तदा इति देव्यया हृदयेऽनन्तशो हिय इति भानि
समुचितं मे । विनिधितशब्धु भर्तुं यानि विलयं म्याजो वनितानाम् ।

अतो न भवता देयोऽल्पोऽप्यत्रकाशः कलत्रस्नेहाय । नोचेदधःपतनं
ते विलम्बमेव । विनिश्चितपूर्वेऽस्मिन्नघटितेऽपि बलिदाने धर्मोद्धरणमार्गाः
परे मे सुविदिताः । तानेवाहमनुसरेयम् । विधिविहितत्वादेवावनतेः
शाक्तधर्मस्य राज्ञ आरभ्य सर्वेऽपि मन्दीभूतमतयो मानवाः कुधिय
इति नैव विस्मयो मे ।

एवं ब्रुवाणो रुद्रभट्टो रोषारुणितलोचनश्चरणाहतिकम्पितभूतलः
सावेगं निरगात् । तथा निर्गच्छन्तं तमालोक्य नीला दूर एव कोणमेक-
माश्रित्वावगुण्ठितानना पर्याप्तं चिरं जहास ।

प्रियपत्नीकायापि यस्मै कस्मैचिन्मानवाय न रोचते पत्नीप्रचो-
दितधीकृतादोषोऽन्यैरारोपितः । अतो रुद्रभट्टसमुदीरितं वाक्यमस्पृशद्
हृदयमग्निवर्णस्य । प्रथमं पुरुषः पश्चाच्च पतिर्भवति नरः । अतः
पौरुषेणाहंकाराग्निना प्रज्वलितं हृदयमग्निवर्णस्य । अतश्च भवान्यैव
क्वचिन्निहनुतो मुरारिरिति विनिश्चित्य मनसि स भार्याभिमुखं तिष्ठन्न-
वादीत्—“ मधुरंगैव दर्शय मुरारि मे । नोचेदुभयोरप्यावयोर्न स्याद्
गतिः स्पृहणीया ” ।

भर्तृमुखनिर्गतामाकर्ष्य वाचं परां भुवं दुःखावेगस्योपगता साऽश्रूणि
मुञ्चन्त्यवादीत्—“ किमेवमुच्यत आर्येण । किं मे निहन्त्रेण मुरोरः । अपि
च स्वयमेव प्रच्छाद्य तं कथमहं तदन्वेयणपरा भवेयम् ? । क्षणमपि
दृष्टिपयातीतं तं न सहेऽहम् ” ।

अग्नि०—बलिदानाद् रक्षितुं तं त्वयैव निहन्तः सः । स्वयम-
पहृत्य स्वप्रेमान्वेयणे समारब्धे निःशङ्का भवन्ति जना अन्ये ।

भ०—तर्कि कैतपिनीं तर्कयति गामार्यपुत्रः ? ।

अ०—काऽत्र संशीतिः ? ।

मुरारिर्मनेन पूर्वमेव दुःखिता सा साध्वी गण्डस्योपरि विटि-
कायमानेनानेन भर्तृकृतेनारोपेण व्रणनिहितज्वलदङ्गारव्यापामन्वभूदवस्थां
मनसः । तथाविधां तामालोक्य नीला तदन्तिकमेवावादीत्—‘एवंविधैश्च
सर्वैश्च कृतिः पुरुषाणाम् । स्वयमेवापराध्य प्रभवन्ति ते स्थातुं निर-
पराधाः । सखि, अहं ते कथयामि—अनेनैवार्येण रात्रौ द्वारितः
केनचिद् भूत्सेन ते मुरारिः । निद्रामुपगताऽहमस्फुटमजानां केनापि
प्रविष्टं शयनगृहं ते निशायामिति । असंवृतद्वारमासीन्मध्यगृहम् ।
नराधमेन तेन रुद्रभटेन वशीकृतोऽयं ते पतिः । एष त्वामतिसंधाय
मुरारिं बलीकर्तुमिच्छति ।’

अग्नि०—परमत्र ग्रामेऽप्यवर्तमानोऽहं कथं शयनालयं प्रविश्य
मुरारिमपहरेयम् ! । अपि बालं जिहीर्षोरपि मे किं प्रयोजनं स्नेयेन ! ।
पश्यतां सर्वेषामहं समहन्येव नेतुं शक्नुयाम् ! । तथा कुर्वाणं मां नेयं
नान्यो वा जनो निरोधुं समर्थः स्यात् । न वा तथा निरोधुं कोऽ-
प्यधिकृतः ।

नी०—तच्छयनागारप्रविष्टेन भाव्यं तेन रुद्रभटेन नराधमेन ।
असंशयं स एष दुष्टः प्रविष्टः स्यात् ।

अग्नि०—नियच्छ वाचमात्मीयाम् । धर्मगुरुर्मे रुद्रभटः । का
त्वेमेवं गर्हणे तस्य ! । एष गृहं मदीयं प्रतिदिनमस्मद्वेनाग्नेनोपजीव्य
जीर्णान्यस्माकं यासांसि वसानया त्वया विहितं गुरुमर्मनं कथमहं
सद्वेप ! । तदपेहि द्राग् मयनान्मदीयात् । नो चेद् दत्तार्थचंद्रा मे
भृत्यास्त्रां निष्कासयिष्यन्ति ।

शुचैतद् भगवती भयविह्वलाऽभूत् । परं नीला सत्तान्त्रिकं
विदस्योर्ध्वरुदगिरत् “धर्मगुरुः ! । अहो पावित्र्यं ते गुरोः । टिन्नशिरसः
पदारोहितास्पन्त्राणि यदा नागदन्तेऽप्यर्चयिष्ये तदा शास्यसि मादाम्यं ते

गुरोः । यन्मया भक्षितमन्नं भवने ते तत् केवलमस्या मे प्रियसख्याः स्नेहस्य कृते न क्षुधाकृते । कुतः क्षुधा तस्या योधितो यया पूर्वमेव स्थापितमात्मीयं कलेवरं पितृवनवर्तिनि चिन्तानले ? । अस्ति मे क्षुधा परमितैरेव सा । शीलान्मां भ्रंशयतस्तस्य दुरात्मनः कर्मचांडालस्य प्रत्यपकारबुमुक्षया सत्यं सर्वदा पीड्यते हृदयं मे । न जाने कदा सा मे क्षुधा शममेष्यति । अहो कर्माणि धर्मोद्धृतिहेतोरवतीर्णस्यास्य नराधमस्य । अहो, अतारो धर्मोद्वाराय । बालबलिकर्मणा च सेत्स्यति तदुद्धरणं धर्मस्य । द्रक्ष्याम्यहमपि कथं स मदीयो भवान्याश्च बालो बलीभवतीति ” ।

नाकारणमगण्यत जनैर्नीला जनेषु सोन्मादेषु । ईपदापीडित-
बुद्धिर्हि साऽनेकशो श्रुतिं बहुभाषिणी भूत्वा रुरोद, चुक्रोश, बाष्पं
मुमोच, ननर्त च । अधुनापि तया तथैवाचरितम् । अन्ततश्च दीर्घा-
मुत्प्लुतिमलम्ब्य गृहान्निर्गता सा निःशङ्क नन्दोदजमार्गमाश्रितयती ।
प्रभवन्त्येव वाचका ज्ञातु तर्केण किमभयनीलानिर्गमनादूर्ध्वमग्निरग्नभया-
न्योरिति । उभावापि तौ भयान्यग्निरणावन्योन्यं मुरोररपहारिणमशङ्केताम् ।
भार्या बलिदानाय भर्त्रा निहनुतो बालो, भर्ता च बलिदानाद् रक्षितुं
कापि निह्नो भार्यया बाल इति शशङ्के ।

नन्दागृहमुपगता नीला स्वमार्गदत्तदृष्टिमैक्षत ताम् । अयं कथं
बद्धमूलमभूत् सुखेनैव दृष्टमात्मीयं कथं च केवल सभ्रमोदकं स्वयमेव
कलहमुत्साधात्मा निदांषो रक्षिनो लोकापवादादिनि सप्त यथावृत्त
निवेदितयती नीला नन्दाये । पर हेत्वन्तरमधिकृत्यैवामयनीला द्राग् द्रिष्टु-
रथ नन्दा । अतः सा जगाद—“भ्रष्टमतिके, शोमन जानं यत्त्वं द्राक् प्रति-
निवृत्तासि । पश्यसि किमेतद्वस्त्रगनं मे ? ” इत्युक्त्वा विधटिताद् वसनान्त-

ग्रन्थेराकृष्य दोरकप्रणितामेकां सौवर्णपेटिकां तामदर्शयदधदध—अपि जानासि किमेतद्वस्त्विति ? । नीला ससंभ्रममादाय तां पेटिकामूचे—
कथमहं निस्मरिष्यामि वस्त्वदम् ? । मुरारिकण्ठागता पेटिकेयम् । अङ्कगते
मुरारौ चिरमहमेनामनिशं पाणिना परामृशन्त्यतिष्ठम् ।

नेदा—कथमसावत्रस्थिता ? ।

नी०—गताया राजानादाविहाङ्के स्थापयित्वा पश्चात् स्कन्धे
कृतस्य तस्य कण्ठादसावत्र विवृता । भगवतु । शोभनं जातम् ।
अभिज्ञानेनानेन वत्सो मे सर्वदा स्मृतिपथे नत्स्यति ।

अयथास्थानस्थितं कोणाम्रमेकं पेटिकाया यथास्थानं स्थापयन्त्या
नीलाया हस्तादधः पतितायास्तस्याः सौवर्णपत्राणि विघटितानि
तन्मध्याच्च सूक्ष्मसुवर्णाक्षरविलिखितं कार्पासपत्रमेकं निर्गतं नेत्रपथं
तयोरुपागतम् । उभे अपि ते तद् द्रष्टुकामे जज्ञतु । नीलयोद्घाट्य
पठितानि तदन्तर्गतान्यक्षराणि । अयमभूत्तस्य विधिस्तोऽर्थः—

—विजयतेतां श्रीभवानां—

भगवत्या महाकाल्याः प्रसादाद् राजामात्यस्य चण्ड-
मतेस्तस्य पत्न्याश्रणिहिकायाश्चायं सुनुश्चण्डभानुनामा अत-
मंवत्सरजीवी जायताम् ।

नीलाऽप्रीत्—“ इयतो दिवसान् पेटिकान्तर्गतस्यास्य वस्तुनो
दिदृक्ष्वपि नाप्यदं कृतं कर्हिचिन्मनासि मे । अद्यानया मयमेव दूरी-
कृत्याच्छादनं दर्शितं रक्ष्यन्तर्गतम् । मन्ये विधिनियोग एवायमीदृशः ।
सर्वथा मया मुरारिरिष्यभिधीयमानोऽयं बाटश्चण्डभानुनामा । महाशक्तेः

प्रसादाद् यथाऽनेन नामद्वयमासादितं तथाऽऽयुरपि द्विगुणं प्राप्तव्यम् ।
 महाकाल्या एव प्रसादाद् भयाऽयमपवाहितो भवनाद् भवान्याः । यथा
 तथा भवतु । पुनर्नवीकृतामेनां पेटिकां सर्वदाऽहं कण्ठदेशे स्थापयेयम् ।
 तेनचाहं मुरारिमदूरगतं गणयेयम् ॥ इति ।

—इति द्वादशः परिच्छेदः—

त्रयोदशः परिच्छेदः ।

(कपटनाटकं शाक्तानाम् ।)

सहजान्धदृशः स्वदुर्नये

परदोषेक्षणदिव्यचक्षुषः ।

स्वगुणोच्चगिरो मुनिव्रताः

परवर्णग्रहणेष्वाधवः ॥ १ ॥

मधुरिमरुचिरं वचः खलानां—

ममृतमहो ग्रथमं पृथु व्यनक्ति ।

अथ कथयति मोहहेतुमन्त—

र्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥ २ ॥

दूराद्दुष्कृतपाणिरार्द्रनयनः प्रोत्सारितार्धासनो

गाढालिङ्गानतत्पः प्रियकथाप्रश्नेषु दत्तादरः ।

अन्तर्भूतविषो बहिर्मधुमयश्चातीव मायापटुः

को नामायमपूर्वनाटकविधिष्यः शिक्षितो दुर्जनैः ॥ ३ ॥

(सुभाषितानि)

केनापि निमित्तेनाथ मृणाळिनीसाहाय्यकरणे निपुक्तोऽभूज्जीर्ण-
मन्युः । उभापि तौ निरगमनाम् धर्मसाधनाय प्रामातिकाय ।
अपाम्रिर्गमनगामिनं पन्थानमुपगतं वीर्य मृणाळिनीमगदीजीर्णमन्युः ।

—मृणाळिनि, शिक्षेयं पुरः स्थितं पन्थानभायमनेन दक्षिण-
पाणिर्विना धर्मना यास्यावः ।

मृ०—किमर्थम् ? । भगवत्याऽवलोकितयाऽद्यतनाय धर्मसाधनाय निर्दिष्टो न किमेष पन्थाः ? ।

अग्निवर्णः—अथ किम् । एष एव स पन्थाः । परमस्य नगरस्य मार्गान्तरं दिदृक्षति मे चेत् : । येन केनापि पथा प्रयातेऽपि का क्षति-धर्मसाधनस्य ? ।

मृ०—तस्य पथ आश्रयणं पुनः कदाचिदावश्यकं स्यात् । तत् आवां तेन पथा गमिष्यावः । किमित्यथैव त्वया त्वर्यते ? विनिश्चितपूर्वं एवाथ पन्था आश्रयणीयः । कारणान्तरं चेत् किमपि तत् स्फुटं ब्रूहि ।

इत्युक्त्वा मृणालिनी व्याजेन जहास । शमधनमुखादासीत्तया श्रुतपूर्वाऽग्निवर्णवेशमाभ्रतो वृत्तो व्यतिकरः । परमग्निवर्णवदनादेशं तथ्यं निदानं शुश्रूषुः सा बुध्यैराज्ञानिनीमिवात्मानं दर्शयन्ती तमशोचत्—
‘धर्मसाधनाय सकृत् त्वया क्षुण्णेऽध्वनि वर्तमानेषु भयनेषु वसद्भिर्जनैर्भूयो भयदागमप्रतिपालनतत्परैर्भक्तितन्त्रम् । न तोषाय सकृत् द्विर्वा दर्शनं भवादृशस्य प्रेक्षमाणानाम् । अतो न युक्तं निरुत्साहीकरणमेतावता मानवानाम् ।

इत्युक्त्वा समाश्रितो मृणालिन्याऽग्निवर्णगृहगामी पन्थाः । तदा ‘मनोगतं साध्वसं स्वीयं निवेद्य तस्यै तस्या अपि च मनसि भियं समुत्पाद्य तया त्याजनीयः स पन्था इति कृतमतिर्जीर्णमन्युरुवाच—
अलमेतेषु जनेषु कृतेनोपदेशेन । मह्यमेव मोक्षं दातुमासन्नेते समुत्सुकाः ।

मृणालिनी विहस्य वितथं विस्मयमाविष्कुर्वाणाऽप्राक्षीत्—किं वृत्तमिति निवेदयसि ? ।

जी०—किं कथयामि । तमःप्रकृतय एते शाक्ता यस्य कस्यापि शरीरे पाणिप्रक्षेपणान्न शङ्कन्ते । महता यत्नेन कथंचिमयाऽऽमा रक्षितः ।

मृ०—किं तै स्पृष्टो भवान् पाणिमि ? ।

जी०—न केवल स्पृष्ट पर प्रकाम ताडित ।

मृ०—शमधनोऽपि ताडित ? ।

जा०—नहि । अताडितोऽर्तत सः । भगवतो बुद्धस्याभिधान-
मुच्चैरुदीरयन्नहं तमविरत सधीरमकार्षम् ।

मृ०—चतुष्पथे दिवा एमेव ताडित इति नेव विश्वसिति
मनो मे ।

जी०—अपि तथ्य कथयामि । न वेनध्यलेशोऽपि वचसि
मामकीने । सोढशक्तप्रहार मामेव कथ मिध्यायादिनमाकलयसि ? ।

मृ०—भयन्तमप्यक्षीणसार वीक्ष्य विश्वासविमुख मनो मे तथ
वचसि । काम भवान् धीनस्तुदिलाङ्ग । अतस्तेस्ताडितै कथ वया
पारित स्यात्तु प्रतिकारविमुखम् ? । वस्मिन् कर्मण्यमूढ व्यापृत पाणियुग
लै ? । किमिति तथा सोढ ताडन तेयाम् ? ।

जी०—अहो याक् प्रपचस्ते ? । समुञ्जितमन शान्तिशु शाक्तेषु
किं भयाऽप्यपगतशान्तिना भाव्यमिति मन्यसे त्वम् ? । “शान्तिं भज,
अशान्तिं त्यज” इति यदुपदिश्यते भगवत्साध्यलोकितया तत् कथमहं
निफलीकरोमि ? ।

मृ०—प्रिना हेतु पीडयन्तोऽपि पीडा सोढव्येति न कदाप्युपदि-
श्यते भगवत्सा । तथात्रिषोऽत्मदीयो धर्म । भवतु । अप्रतिकार वर्तमानस्य
ते कथ तदा जातो मोक्ष ? ।

जा०—शमधनेन मोचितोऽहम् । प्रणिप्रहार ‘नमो बुद्धाय’
ऽल्यहमुर्धरादिभ्यम् । तेन च मप्राप्तमनुत्तेजन शब्धनोऽप्रतो भूत्वा
वरपेरारहात् त शान्त म । मन्त्रार्थनाप्रभवात् सहसा सन्तुष्टन-

सामर्थ्यमभूत् तस्य पाण्डियुगम् । तेन स प्रहारकर्ता न ग्रामरात्
मोचयितुमात्मनो हस्तौ तद्वस्तयुगलौ ।

मृ०—पर द्वितीयोऽप्यभवत् तत्र कश्चिच्छाक्त । कथं तत्राहा-
रात् त्वं विमुक्तः ? । मन्ये प्रहृतं तेन त्वयीति ।

जी०—नहि । अन्यैर्नालब्रिता मया युक्तिस्तत्र निषेधे । ‘धर्मस्य
त्वरिता गतिः’ इति स्मृतवचनोऽहं द्राक् चरणवेगमाश्रितवान् ।

मृ०—भयतु । तत्र जीवितं तापद् रक्षितमेव शमधनेन ।
परमेवमाचरता तेन न किमुल्लङ्घितं पन्था धर्मस्य ? । पाणिनियमनात्
किं तेन पीडितं परो जीवः ? । स्वयमेव तेन दिनचर्यालेखेषु विलि-
ख्येद पापमात्मीयं भगवत्यै कथनीयम् ।

जी०—ब्राह्मम् । अहं त्वं चोभावपि तस्येदं पापं क्षन्तुं
भगवतीमनुनयान् । नानेन हिंसैरसां विलिप्तो भवतु वराकः स ।
परं मृणालिनि, सत्यं तस्मिन् यद् अस्मद्धर्मगतोऽयमहिंसोपदेशो न केवलं
शमधनस्य परं मनसा अपि मनसि नाद्यापि साधु सरूढमूलः ।

एतत् तज्जलितमाकर्ष्य मृणालिनीं समुद्भूतकोपा परित्यज्य
परिहासस्वरं सक्रोधमभ्यधात्—“दह तां शान्तिमात्मीया जीर्णमन्यो ।
यद्यहं पुरुषोऽभविष्य तदहेतुकं पीडयत एतान् शाक्तानशासिष्यम् ।
न शाक्ता नाम राक्षसा बौद्धा नाम चामानसाः । यदि सह त्वया
तदाऽहमस्मत्तर्हि कदाक्षक्षेपेण केनलेन शाक्तास्तान् न्ययर्ष्यम् ।”

एतत् सामेशं श्रुत्वा भाषितं मृणालिन्या जीर्णमन्युः पाणि-
पिहितश्रवणयुगलस्तस्याः । स उवाच “सत्यं यद्यहं योषिदभविष्य तच्छो-
मनमभविष्यत् । नैतत् पुरुषत्वात् कदाचिच्छान्तिक्षयभी सौमित्रे
कास्त्र्येन विनष्टा स्यात् । मृणालिनि, यद्यहं योषिदभविष्य तदस-
शयं यथार्थं स्त्रीधर्ममदर्शयिष्यम् ।”

एतादृशं निर्हीकं भाषितं भाषमाणं जीर्णमन्युमालोक्य कुण्ठित-
वाङ्मृणाऽलिनी त्रिषयमेव तं विजहौ । एतावदेव साऽभिदधे—“जीर्णमन्यो,
याहि त्वं पथा त्वदीयेन । अहमपि मदीयं पन्थानमाश्रयिष्ये । किमिति
मा त्वमनुयासि ? ।

जी०—कतमेन पथा गियाससि त्वम् ? ।

सृ०—कालभैरवचतुःशालयायिनाऽध्वनाऽहं यास्यामि ।

आकर्ष्य कालभैरवचतुःशालाभिधानमाक्रान्तं साध्वसेन हृदयं
जीर्णमन्योः । यतः सोऽविरलनिवासः शाक्तविभागोऽभवत् प्रधानः ।
संप्रति च समंततस्तत्र मुहुर्मुहुर्बहवोऽभ्यहन्यन्त बौद्धाः शाक्तैः ।

जी०—सहचारिणि, श्रूयतां वचो मे । न त्वयैकाकिन्या
प्रवेष्टव्यं तत् स्थलम् । अतीव भयानकं तत् स्थानम् । अहं तु तत्र
पदमपि प्रक्षेप्तुं नोसहे ।

सृ०—अहो ते भीरुता जीर्णमन्यो । कस्तत्र तिष्ठति यस्त्वामागतं
भक्षयिष्यति ? ।

जी०—आसीत् पूर्वं मया सह स शमधनः पुरुषः । अथ
त्वमबला किं करिष्यसि ? । तस्मिन्नहनि मयैकेन सोढाः प्रशराः
शाक्तस्य । अथ पुनरुभावप्यावां सहेवहि । अथवा कश्चिच्छाक्त एव
नौ देव्युपहारं करिष्यति ।

सृ०—ज्ञातं ते धाष्ट्यं जीर्णमन्यो । प्रियमनागमनं ते सह मया ।
संकल्पितं कार्यमेकयैव मयाऽनुष्ठेयम् ।

कालभैरवालयप्रवेशादबिभेद् हृदि जीर्णमन्युः । परमवज्रमावेऽ
पि पर्णमानां मृणाळिनीं प्रविशन्तीं प्रेक्ष्य पुरुषमात्मानं सम्यं दर्श-
यितुमञ्जत सः । मृणाळिनीं धीरप्रवृत्तिर्वर्तने सहायना । क्षमा सा
प्रतिकर्तुमशक्तीति शाक्तभिभूतिमिति मन्यानः ॥ बाह्याः सधीरो जातः ।

पर मृणालिनीपरिरक्षणायैव तथा सह गमनमावश्यकमिति दर्शयन्
 केनचिन्मिषेण तदङ्गश्लिष्टकायो हृदयेन प्रकाम युवतिस्पर्शसुखमनु-
 बभूव । निष्पापतया चेतसो न मृणालिन्याऽलक्ष्यत प्रतिस्पर्शवर्धि-
 ष्युर्मनोविकृतिर्जीर्णमन्यो । तद्रक्षणतत्परमात्मान दर्शयितु स ताम-
 वादीत्—“मृणालिनि, मा शृणोतु भक्ती मद्बच । पर परिरक्षणाय ते
 मया सहचरेण भवितव्यमेव । अन्यथैते शाक्ता एकाकिनीमिह वीक्ष्य
 भवती कदाचिदवमन्तुमप्युसहेरन् । मयि स्थिते सह भवत्या नैते तया
 कर्तुं धृष्युयु ” इति ।

निजपरिरक्षणमधिकृत्य जीर्णमन्युकृतमेतदामश्लाघन नारोचत
 मृणालिन्यै । साङ्गसैन सतिरस्कारमुदगिरत्—“परिचिता मे भवतो भीरुता ।
 तदल्मनेन वृथा विकल्पनेन । आगत एवासीति नयाम्यह त्वा सह
 मया । अहमिव त्वमपि त्रिलोक्य व्यग्रहरण शाक्तानामात्मान विनो-
 दयिष्यसि । पर तत्र गत प्रकटीकृत्य कातरतामात्मीयां मा मामनमान-
 पथे स्थापय । केवभीषणा अप्येते शाक्ता अररा । निर्मलीकृतशिर-
 कच, सिंदूरलोहितभालदेशा, पुञ्जीकृतमधुकूर्चान् दधाना रक्तवासस
 एते शाक्ता भ्रान्तमेवानुकुप्ते भीरुतायाम् ।

‘आ कथ मा भीरु भणसि’ इत्युक्त्वा जप्राह जीर्णमन्यु
 भार्णि पाणिः । मनो मृणालिन्या । स्नेहभूमिता नेतु तामेतदनेन
 निमित्तीकृतम् । पर सा सोवेग दूरीकृत्य तत्कर पुरो जगाम । सक्तोप-
 कटाक्षप्रेक्षणस्यापि त पात्र न मेने । किञ्चिदन्तर गतायास्तस्या
 नयनलक्ष्यतामयाहर्म्यमेकम् । अतितरामासीन्मलिनतामुपगतो वाय-
 मागोऽस्य भित्ते । गोमयमृत्तिकादिद्वैपासीदिय विलिप्ता तत इत ।
 रुधिराङ्गा अपि कचिदलक्ष्यन्त शुष्कीभूता । पुरतो हर्म्यस्य कथंचित्
 पाषाणचपनिर्मितो व्यलसदेक कालिकाटयो जीर्ण । पुर कालिकाया
 बलिदानहेतोर्हेतवर्णां पञ्चनामाधारतां गतया भाव्यमनया भित्तेत्यन्वमीयत ।

स्वयमेवोत्प्रेक्ष्य विचिन्वाना मृणालिनी हर्षान्तिकमुपायात् ।
आलोक्यैनां द्वारस्थितः शाक्तः ससन्नममुत्थितः सविनयमप्राक्षीत् 'अपि
मृणालिनीमेषावगच्छाम्यत्रभवतीम् ?' इति । शिरःकर्णैर्नैव तथा तथेति
कथिते बद्धाङ्गलिरेव स मार्गदर्शको भूत्वा प्रोवाच--' इत इतोऽत्रभवती ।
अत्रभवतीमेवान्तर्भाग उपविष्टाः प्रतिपालयन्ति जना अखिलाः ' इति ।

मृणालिनीप्रविष्टो वेदमभागो विस्तीर्णोऽवर्तत । महाधनतया
वेदमस्वामिनो नयनहराण्यभूयस्तत्र सुरचितान्यासनान्यनेकानि । प्राये-
णाजिनमयान्यासनासनानि, कतिचिदेव कचिदवर्तन्त वेदमयाणि । महार्ह-
मेकमासीत्, कुपासनमास्तीर्णं मध्यभागे । तल्लगोलकाश्लिष्टपृष्ठं तत्रोप-
विष्टं शाक्तयुगलेमेकं वृद्धसदृशमदृश्यत । अनतिदूर एवैतस्य युगल-
स्यासन्नुपविष्टा अष्ट शाक्ता युवानः । वृद्धानामाननानि दीर्घैः परं
यूनामपि मुखान्यदीर्घैर्व्यराजन्त एव कूर्चैः । अनतिदूरगतशैशोरेऽस्मिन्
व्यसि कथं प्रकृतं कचैः कूर्चैरित्येव शङ्कितं स्यात् प्रेक्षकैः । सर्वेऽपि
सिन्दूरतिलकभूषितभालभागास्तत्र बभुः । दृष्टिपथमुपगतायां मृणा-
लिन्यां सह तेन वृद्धयुगलेनोत्तस्थुः शाक्ताः सर्वे तत्र संगताः । अथ
पृथक् स्थापितं महार्हमेकमासनमलङ्ककर्तुं ते तां सविनये व्यज्ञापयामासुः ।

ऊर्गमुपचारवचनात् प्रकटितमन्दहासस्तेषां वर्षिष्ठः शाक्तो
जगद--" सत्यमथ वयं धन्या आगमनेनात्र मरत्याः । नूनस्यात्रमरत्या
धर्मकार्यस्यानेकशो यशः श्रुतिपथमापतति संप्रति नः । प्ररित्य मठ-
निदारान् मरदीयान् प्रत्यक्षतां नेयानि भिक्षुणां धर्मकार्याणीति
भूयधित्तपन्तोऽपि वयमशरणास्तैश्श्रण्याद् धर्मवन्धनानां शाक्तानाम् ।
मरदिदारयिनो यदि कश्चिच्छाक्तोऽप्येषां नयनगोचरतां यास्यति तत्
परेषुरेव ॥ जानिदिष्टो भविष्यति । अनो न वयमुदगन्तुं शृणुमो
निदारान् मरदीयान् । एतदर्धमेवास्माभिरयासित्वाऽत्रमरतीदानयनेन " ।

मृ०—न मनागपि खेदो मनसि मे यद् भवद्विरहमेवमाया-
सितेति । यद्यपि नादृताऽहं शाक्तधर्मं तथापि बौद्धधर्मोपदेशाय संचरणं
भिक्षूणामस्माकं धर्म एव । अन्यच्चैतमुपदेशं वितरन्त्या मे शाक्तान्तः-
स्थितिदर्शनेन ज्ञानवृद्धिर्लाभायैव ।

बृद्धः शाक्तः—जीर्णतां गतस्यास्य नो धर्मस्य समाजस्य वा
दर्शनेन कीदृशी ज्ञानवृद्धिरत्रभवत्याः ? । परं महापदप्रदानेन लघूनां
साधुतादर्शनेन चासाधूनामुन्नमनमसंशयं भूषणाग्रहं महताम् । मनसा
शाक्तधर्मद्वेषिणो भवामो वयं कतिपये शाक्ताः । परं न वयं तथा
प्रकाशतां नेतुं शक्ताः । तथा च भवतां तं दीप्तं नूतनधर्ममपि
न वयं स्फुटं परिचेतुं प्रभवामः । तत् कथं शक्नुयाम वयं
धर्मान्तरं स्वीकर्तुम् ? । परं भाग्यतो भवद्विमानुकूलवृत्तिर्भरवपुराधिपो
महाराजः । यदि भवद्विहारविनेष्यवलोकिता भगवती सविशेषं पति-
ष्यते ततो महाराजः कदाचित् स्वयमङ्गीकृतबुद्धदीक्षोऽपि भविष्यति ।
अथवा धर्मविषये स्वातन्त्र्यमुद्घोष्यास्मादृशानां मार्गान् निष्कण्ठकान्
करिष्यति ।

मृ०—तथैव चिकीर्षति भगवत्स्यवलोकिता । परं शाक्तधर्म-
रहस्यज्ञानमधिकतरमेव साहाय्यकत्वं स्यात् कार्यकरणेऽङ्गीकृते
तस्याः ।

शाक्तबृद्धः—‘धर्मरहस्यं नामास्माकं नान्यत् किमपि हीना-
दृग्वावेक्षणाद्धर्मस्य । लज्जामहे वयं मुखेन तत् स्फुटीकर्तुम् । परमस्म-
त्समाजकल्याणोदार्कोऽयं स्वधर्मद्रोहः सानन्दमद्य स्वीक्रियतेऽस्माभिः’
इत्यभिधाय रक्तवसनावेष्टितं ग्रन्थमेकं पुरो निधाय स तद्गतानि वच-
नानि पठन् शाक्तधर्मसंस्कृतान् दुराचारान् ससंवर्धने वर्णयामास ।

गीर्वाणब्राह्मणमित्रा मृणालिनी ग्रन्थान्तर्गतानां वाक्यानां वर्णि-
तस्यार्थस्य यथार्थतामयथार्थतां वा स्वयं विनिर्णेतुमंशतोऽपि न शक्ताक ।

परं ऋजुमनस्का परप्रत्ययनेयबुद्धिः सा वृद्धशाक्तकथितं सर्वं तदच्छलं यथायं मेने ।

ग्रन्थविलिखितानां वाक्यानामर्थमाकर्ण्य निषेधद्योतके भ्रूमङ्गे स्फुटीभवति मुख एतस्याः, 'व्यमपि निषेधपक्षपातिन एव' इति दिदर्शयिष्योऽन्येऽन्तिकोपविष्टाः शाक्ता अंतरान्तरा समुद्रेगगिर-मुदगिरन् ।

अयाल्पीयसा कालेनैकतः स्थापितपुस्तकः स शाक्तजरठः प्रोवाच—“आर्ये मृणालिनि, यदि शाक्तधर्मदुराचाराणां यथार्थरूपदर्शन एवं स्पृहावती भवती तदबहुभिरेव दिवसैः स्वधर्म इति शाक्तै-राचरितानां दुराचाराणां दर्शनसमयः समेष्यति । यदि भवती स्पृहयिष्यति तद्दर्शनाय ततो वयं तथा घटयितुं यतिष्यामहे ।

एकः शाक्तपुत्रा—अल्पैरेव दिवसैः करिष्यमाणं श्रीचक्रो-त्सवमधिकृत्य ब्रवीत्यायं इति मन्ये ।

वृद्धशाक्तः—अयं किम् ।

शाक्तपुत्रा—द्विनिधः प्रत्यूहो दर्शन एतस्य । एकस्ताव-दनधिकृता अशाक्ताः प्रवेशे तत्र । अपरं च वेषपरिवर्तनेन तत्र वर्त-मानामत्रभवती यदि कश्चिदभिज्ञास्यति ततो महाननयोपनिपातो भवि-ष्यति । श्रीचक्रोत्सवनिहवे हि यावच्छक्यं प्रयत्नते शाक्तैः ।

अन्यः शाक्तः—युक्तमेतत् । तत्र समाचरितानि हि कृत्या-न्पनन्यप्रेक्षणार्हाणि सुतरां ज्ञेयणीयानि ।

मृ०—यद्यपि तदवश्यं मया तानि द्रष्टव्यानि । तेन हि शाक्त-धर्मदीनतामधिकृत्य समुत्पन्नग्रन्थेषुऽहमनलोकिता च सत्संशोधनाय समुत्पन्नद्विगुणबले भवेत् ।

वृद्धशाक्तः—एतादृशे समाजे परिगृहीतान्यवेयो यदि कश्चि-द्वितीय एवोपतिष्ठेत् ततो न स येनापि ज्ञायेत् । परमनेकागमनेन,

ज्जसा स्फुटीभव्यति कपट सर्वेषाम् । अतो यदि श्रीचक्रोत्सव दिद-
क्षुर्भवती तत परिगृहीतान्यत्रेपयेऋत्रोपस्थातव्यं भवत्या । धर्मसा-
धनाय यथा यूय भिक्षुः सघशः पर्यटय तथाऽऽगमनं न स्यात् क्षेम-
करम् । तत् किं धृष्ययादत्रमयती तत्रागन्तुमेकाकिनी ? ।

मृणालिनी सोऽसाहमवदत्—“ प्रसादाद् भगवतो बुद्धस्य नैव
अयाह्यं वस्तु मे विदितम् । अनिर्भक्तिं भाव्यमेव येन केनापि नवधर्म-
प्रचारकेण ” ।

तच्छ्रुत्वाऽन्यो बृद्धशक्तो जगाद “ असंशयं प्रसादाद्भवत्या
धृष्टताऽत्र निषेधे । परमूरीकृत्य चेवान्तरं प्रतिपिद्धप्रवेशे परमेलापधे न
किं पापाय प्रापणं प्रवेशस्य ? ” ।

श्रुत्वा तत् क्षणं कुण्ठितमपि सा द्रष्टेन सुनिश्चयमवोचत्—
“ सत्यमेतन्मनाग् दोषानहं कपटाश्रयात् । परं भूयसे श्रेयसेऽल्पदोष-
समाश्रयणमपरिहार्यम् । श्रीचक्रोत्सवसमाचरितं यद् वर्ण्यते भवद्भिः
पापं तेन तुलितं मदीयमिदमन्येनपस्त्रीकरणपापमपापमेव । सद्यस्तुसाध-
नाय साधनानां साधूनामसाधूनां वा स्वीकरणं न दोषाय ” ।

एतदाकर्ण्य प्रथमो बृद्धशक्तोऽब्रवीत्—“ साधु साधु । अमुक्त-
बालभावेऽस्मिन् वयस्यप्येव प्रगल्भनिवारपाटनपटुर्नो भवदीयो धर्मो
धर्मगुरुश्चेत्प्रसादफलमियेन वयं तर्कयाम । प्रतिकारहेतोरङ्गीकृतोऽ-
धर्म्योऽप्याचारो धर्म्य एवेति यदत्रमवया प्रतिपादितं तेन निःशङ्कता
यातानि नो मानमानि । प्राप्ते समये वयमवृतत्वदुपदेशोपयोगा नैव
स्थास्याम ।

तत कदा कुत्र च प्रवर्त्यति श्रीचक्रमहोत्सव इति ज्ञाते न
चिरात् शाक्तधर्मद्वयमेव तस्माद् भविष्यति, तौलनिकं ज्ञानमाभीष-
वर्त्यति, नवधर्मप्रसारकार्यं चामनं सुलभना प्राप्स्यतीत्यादिभिर्विचार-

मालिकाभिः साल्हादमदृश्यते मुखं मृणालिन्याः । “ मयि विश्वस्य निवेदितानि मे स्वधर्मरहस्यानीति सत्यमहमनुगृहीतास्मि । प्रवर्तितव्यं पूतेन नूतनधर्मेणेति परमेश्वर एव वाञ्छतीति मतिर्मे । अत एव वो द्रष्टुमिष्टाहमागन्तुमभ्यलयम् । भवन्तश्च सर्वं निःशङ्कं निवेदयितुमुद्यता अभवन् । विपक्षीया अपि सत्कर्मणि कथं सहायतायान्तीति मयाऽद्यान्तुभूतम् । श्रेयः प्रयच्छतु वो भगवान् बुद्धः ” ।

इत्यभिधापोत्तस्थौ मृणालिनी । तदाऽन्येऽपि शाक्ता उत्तस्थुः । अयं हर्म्यान्तरगता दृष्टिविषयं प्रापिता एतस्यास्ते ते विभागाः । तत्रापि च शाक्तानां विनिन्द्या अवलोक्यन्तानेक आचाराः । यत्र कुत्रापि गतायास्तस्याः शाक्तपथस्थितानां पञ्चानामकाराणामेकतमोऽभवद् गोचरश्चक्षुषोः । तद्दर्शनविषण्णमुखी तामालोक्य ते बृद्धशाक्ता अपि सुतरां विषण्णानियात्मानं दर्शयन्तो दीर्घं निश्चस्योचुः—“ आर्ये मृणालिनि, सत्यमेवं वयमास्पदं लज्जाया आचारेण । न विद्मः कदाऽस्मान्मोक्षो नः ” इति ।

महाद्वारं हर्म्यस्य पुनरुपगता मृणालिनी तानुद्दिश्य बभाषे— “ यत्नसाध्यमिह सर्वम् । कुरुत बुद्धं भगवन्तं चेतसि येन स न चिरात् परिहरिष्यतीमामापदं वः ” । इत्युक्त्वा सह जीर्णमन्युना सा हर्म्यान्तरगात् ।

तां सुदूरं प्रस्थापयितुं प्रेषितो दूतो यावन्निवर्तते तावद् विद्वन्तपूर्वरूपमन्यादृशमदृश्यत तच्छाक्तामण्डलं हर्म्यगतम् । मुक्तगांभीर्यास्तेऽधुना स्वेच्छालापचुञ्चवोऽजायन्त । आननस्थितं विपादस्थानं विजयश्रियाऽगृह्यत । मितभाषितामपसार्य बहुभाषिता ननर्त । किमधिकम् । आननवर्तीनि कूर्चान्यपि पूर्वाणि कचिदासंस्तिरो भूतानि । वराकीं मृणालिनीं कपटजालजिघृक्षुभिस्तैरङ्गीकृताः परित्यज्य तास्ता भूमिका अधुना दरीमृतयुवगद्गमेदैरन्योन्यं व्यभज्यन्त पानपा-

त्राणि समदिराणि । अपगतरहस्यरक्षणप्रयोजनास्तेऽधुना निःशङ्कमु-
चैर्मियो जगदुः ।

“ किमपि भणन्तु भवन्तः । प्राप्तयौवनेयं कन्यका सुतरां
साहसिकी वाक्पटुश्च ” ।

“ एतादृशि तिरश्चीने पथि स्थितमेतत्तमोवहुलं हर्म्यमेलैकाकी
शाक्तमेलापक उपवेष्टुं पुरुषोऽपि न सहसा धृष्ययात् । परमियं
विंशतिवर्षदेशीया विश्वस्य वचसि भवतां निःशङ्कमेकाकिनीहोपनता ” ।

“ विपक्षोऽपि वेत्ति छलयुक्तिमिति न जानाति सा । यदा मया
तत्कपटमधिकृत्य बोधिता सा तदा प्रथमं संभ्रान्तचित्तया तूष्णीमस्थी-
यत तया । अहमपि तदा निर्मलमानसां तां मन्यमानः क्षणं तस्या-
मादृतोऽभवम् । परं यदा तया, कपटमपि कार्यहेतोः स्वीकृतमपापमेवेति
प्रतिपादितं तदा मयाऽज्ञायि यन्नाहं त्येपा मदहंणामिति । कपटे कपटं
प्रयुज्यास्माभिरेतस्यां पराभूतायामस्माभिरवलम्बितोऽपि मार्गं नैव स्यात्
सपापः ” ।

“ नवधर्मप्रसारं सत्कार्यं कलयति सा वयमपि च जीर्णधर्मोद्ध-
रणं सत्कार्यमाकलयामः ” ।

“ आरभ्यतां तर्हि श्रीचक्रसमारंभेण जीर्णधर्मोद्धरणं शाक्ता-
नाम् ” ।

“ श्रीचक्रोत्सवार्हणायै कचिदेव लाभः कुमारिकाया एवं-
विधायाः ” ।

“ अहो मूढता ते । इयन्तं कालमक्षतकौमार्या मृणालिनीति
कथमयं मन्यते भन्दमतिरिति न जाने ” ।

“ एतद् यौवनम्, एतादृशं रूपम्, अहर्निशमभितो भिक्षूणां
गणो यूनाम्, प्रक्रामं स्वातन्त्र्यं निहोषु योषिताम् । किंवहुना । अन-

प्रतिष्ठितस्य मे विभवः कथं महतीं भूमिं यास्यतीति मनोरथशतैरनिशम-
वर्तत तस्य हृदयं समाक्रान्तम् । राज्यतन्त्रपराङ्मुखप्रवृत्तिः सर्वदा तत्त्व-
विचारनिमग्नमना महाराजः । संसारसुखविद्वेषिणी तस्य वृत्तिः । नैन-
मपुत्रताऽखेदयत् परममोदयत् । तेन राजान्वयवर्तिनो जनाः सर्वे
कोऽस्मात् परं वहेद् राज्यधुरामिति विचारेण दिवानिशं व्याकुलितहृदया
बभूवुः । राजान्वयसंभवत्वादेव चण्डमतेरमास्यस्य, नरपतायप्राप्तपुत्र एव
पञ्चत्वं प्रयाते चण्डमतिरेव राज्यपदमलङ्कुरिष्यतीति मन्यमानाः सर्वे तं
सादरमीक्षितुमारभन्त । तेन च बाह्यतोऽपि तस्य राज्यसृष्ट्या संप्राप्त-
समुत्तेजना प्रतिदिनमवर्धत ।

राज्यपदसंप्रापणविचारैः स संप्रत्यनयन्निशा अखिलाः ।
अद्यापि स राज्यगतविचारव्यग्रमना एव शय्यायधिशयानोऽवर्तत ।

अत्रान्तरे “ नमो बुद्धाय, नमो बुद्धाय ” इति वदतः
कस्यापि शब्दस्तस्य श्रुतिपथमापेदे । आकर्ष्यैव चकितवृत्तिः स
द्वाःस्थमारमनः समाहूय यावद् बहिरागतं नरं दृष्टुमादिशति तावद्
रुद्रभटः स्वयमेवोपेत्य विरपरिचित इवान्तिकवर्तिन्यासन एकस्मिन्नुपा-
विशत् । एवमभूत् तदा संलाप उभयोः ।

“ हन्त भोः धर्मगुरुः । । कति दिनानि गृहीतबुद्धधर्मदीक्षस्य
धर्मगुरोः ? ” ।

“ किमुप्यते कदा गृहीतबुद्धधर्मदीक्षोऽयं रुद्रभट इति ? । नाद्यापि
ममा मही महार्णवे, न चन्द्रसूर्यौ स्वस्थानमुपनतौ । प्रथमं द्विधा भवेन्मे
जिह्वा पश्चादवतरेयुस्तत्र परधर्मसंगतानीमानि दुरक्षराणि ” ।

“ तत् केनोद्घोषितं ‘नमो बुद्धाय’ इति ? ” ।

“ मन्ये प्राप्तविकृति श्रुतियुगलममात्यस्य । अथवा राजाधिकार-
वर्तिभिरपि भवद्विर्येयममंगला घोषणाऽनुमन्यते बुद्धानां तस्या एव भाव्यं
प्रतिबन्दिना श्रुतिपथं भवतामापतितेन ” ।

“तत् किमुक्तं प्रविशता धर्मगुरुणा !” ।

“किं मपोक्तं ‘नमो बुद्धाय’ इति ? पूर्वमेव मयाऽयं ‘उ’कारो नगरादस्मान्निष्कृतिः स्यात् । परं क्वास्ति राजाधिकारो मदधीनः ? । ये राजाधिकारधारिणस्ते पुनः शान्तिसार्ग एव । ‘नमो बुद्धाय’ इत्येव केवलं मया मणितम्” ।

“अहम् । परमेयाऽपि नूनैव प्रणामपद्धतिरथ किमर्थं प्रवर्तिताऽऽर्येण ? । व्याकरणशुद्धमेतद् वाक्यम् । परं ‘बद्धः’ नाम कः ? कथं चाहं बद्धः” ।

हृद्रमटो भूपो विहस्योवाच—“सत्यमेवेदम् । अदूर्ववर्तिनी मुक्तिर्ज्ञातस्वरूपस्य । परमेतदेव लक्षणं बद्धस्य यत् सर्वदाऽ-सावविज्ञातस्वरूप एव” ।

“पुनरपि तत्स्वज्ञानव्याख्यानमारब्धमार्षेण । नास्ति धर्म-मार्तण्डानां भयतामकालो नाम पाण्डित्यदर्शनाय । पाण्डित्यदर्शन-प्रकृतय एव प्रायेण सर्वदा भवन्तो धर्मगुरवः । परं रूढं राज्यतन्त्रमन्तेरेण नान्यत् किमपि मया ज्ञायते । अतः प्राञ्जलिहं पृच्छामि ‘कथमहं बद्ध’ इति । अनुगृह्णातु मामार्योऽहं विशदीकरणेनार्यस्यास्य पदस्य” ।

हृद्रमटः—अहिफेनसेवनेनैव राजभक्त्यतिशयेन मोहमुपगता मति-रमाप्तराजस्य । स केवलं राजभक्तिमीक्षते । परं कथमेवमदत्तावकाश-मस्य हृदयं स्वपरजनहितविचारस्येति विस्मयन्ते जनाः सर्वे ।

“गरीयसी राजनिष्ठा व्यक्तिहितादिति नानुचितं यदधिकतरं पक्षपाति मे मनोऽस्यामिति । परं प्रजाहितोदासीना वृत्तिर्भदीयेति यदु-च्यते तदतिशया पीडयति मानसं मे । नृपस्येव सत्सेहं हृदयं मे प्रजा-स्त्विति साभिमानोऽहम्” ।

“अधिष्ठातृसदृशं कर्म समाचरन्तमेव मूढयत्यभिमानो नासदृश-कर्मिणम्” ।

यैव नियन्त्रिताः सर्वे तत्र भिक्षवः । अवलोकिताया एषा मृणाडिनी
- किल दक्षिणः पाणिः । परमविमनोहरोऽयं पाणिः कतिभिर्मिक्षु-
- सुवभिर्गृहीतः स्यात् स्वहस्त इति किं दुर्ज्ञेयम् ? ” ।

“यथा तथा भवान् मन्यतां ताम् । परमनूढेत्यर्थेन न किं सा कुमारिकैव ! पर्याप्तमेतावत् । एवंविधायाः कुमारिकायाः श्रीचक्रो-
त्सेवेऽस्माकमुपयोगो न स्यादनुचितः । अथवा मन्येऽर्हतीयं नः श्रीचक्रो-
त्सवस्य गुणैरात्मीयैः ।” ।

“ के ते गुणाः ? ” ।

“एकं तावत् सा सुन्दरी । अन्यच्च नो विपक्षधुरीणा ।
अस्याः पावित्र्यनाशनात् कोऽन्योऽस्ति शोभनतरोऽपकारो रिपूणां
बौद्धानाम् । यथा नासिकाच्छेदनादखिलमासनं विरूपतामेति तथैतस्यां
भिक्षुकुमारिकायां श्रीचक्रोत्सवायासादितायां सर्वे भिक्षुगणा अपकृता
एव ॥”

“ परं सर्वमेतच्चिरसाध्यम् । आदौ नः श्रीचक्रोत्तरारम्भः ।
ततस्तस्यास्तत्रागमनम् । ततो यथानिश्चयं तदर्हणानुष्ठानम् । सर्वमेतद्
कदा संपत्स्यते न विद्यः । सात्त्विकहा चेद् भगवती तदेवैतदखिलं
घटेत् ” ।

एतादृशाः संकल्पाः । देवीप्रीणनाय चेत्प्रभवंश्चिन्तिता अन्ततो
धर्मे इति । बहो विचित्रं लीलायितं धर्मस्य ।।

— इति त्रयोदशः परिच्छेदः । —

- अथ चतुर्दशः परिच्छेदः ।-

मन्त्रिवरश्चण्डमतिः ।

बौद्धपक्षपातिनं स्वशाक्तधर्मधातिनं
महीपतिं जना द्विपन्त्यमात्पराजरागिणः ।
चिरं चिकीर्षन् नृपं भवन्तमेव ते ध्रुवं
तदादिश त्वमद्य येन दर्शयेम तं दिवम् ॥१॥

आसीदात्मनो हर्म्ये सुखशय्याधिष्ठितोऽमात्यश्चण्डमतिः ।

गार्हस्थ्यसौख्यवितरणप्रतिकूलोऽभूद् विधिरमात्मस्य चण्डमतेः ।

आर्या द्वास्य प्रथमा प्राणप्रिया सह सुतेन सरित्पूरपतिता पञ्चत्वं
प्रायात् । अचिरादेवानेन द्वितीया काचित् कन्यकोढा । साऽपि केन-
चिदपघातेन सहसैव मृत्युनाऽनीयत । अयाजसैव तृतीयो विहितस्तेन
विवाहः । परमनभिमतमर्तुचरिता सा नाम्यल्पद् व्यवहर्तुं सहानेन ।
मदिरामदप्रमेतनानेनाचरितानालोक्य दुराचारान् समुपजातविद्वेषा
सा सकृन् पितृभजनं गत्वा वाराणसीमधिवसन्ती भूयो नैव कर्हिचित्
पतिगृहमागन्तुमिष्य । एवं विवाहत्रितयेऽपि विहतमनोरयोऽसौ निय-
श्ननतुकूलतां मनसि भावयन् न पुनः परिण्याभिमुखं मनश्चकार ।

शुष्यतां गतायां शाखिशाखाय मेकस्यां तद्गतो जीवनरसोऽ-
न्तिकस्थिता यथाऽन्यां पुष्टिं प्रापयति तथैवामकद् भावनाङ्कुरस्य चण्ड-
मतेः । कुटुम्बसौख्यनैराद्यादुच्चपदवाञ्छयाऽस्य हृदि पदमकारि । अल्पे-
नैव कालेनास्य राज्यलोमस्तथा तीव्रतामयाद् यथाऽसौ 'किमिति मयि
राज्यपदप्रतिष्ठितेन न भाव्यं' इति विचारमन्तरेण संततं नान्यत् किमपि
चेतस्यकारीत् । तेन न नगरनरपतिं मनस्यभिद्रोग्धुमोरेमे । राज्यपद-

“ किमभिमानदूषकं मया कर्म समाचरितम् ” ।

“ सचिव एव राजकृतानां शुभाशुमानां कर्मणां फलविषये प्रष्टव्यतामेति शास्त्रवचनात् ’ ।

“ कथमिव ? ”

“ ईशांशभूतो वर्तते नरपतिः । न चेशः कर्हिचिच्छुभमशुभं वा वितरति प्राणिषु । परं राजोपदेशे, सत्कर्मनुष्ठापने, असत्कर्म-नियमने च राज्ञः सचिव एवाधिक्रियत ईश्वरेण । स्वाधिकारानुरूप-व्यवहरणार्थमेव प्रतिमासमस्मै दीयते येतनमनल्पं, बहुमन्यते च स सर्वैः सर्वत्र । अन्यथा किं प्रयोजनं महाव्ययेनैतेन । अतः स्वकर्तव्यक्षमेणैव स्थातव्यं सचिवपदे सचिवेनान्येन च तत् दूरतो वर्जनीयम् । अथवा —

“ किमन्यदपि भवति किंचिदनुष्ठेयम् ? ”

“ भवति । दूरीकृत्य राजानं राज्यपदात् स्वयं राज्यतन्त्र-स्वीकरणम् । अन्यथा कथं प्रजाहितमतिरमात्यस्य ज्ञायेत प्रजाभिः ? । मन्त्रिपदपरित्यागे दुर्बलैः स्वीकृतोऽध्या, बलाद् राज्ञः कर्तव्ये स्थापनं बलिनां मार्गः, अननुष्ठानतत्परस्य च राज्ञो राज्याद् भ्रंशं बलिष्ठानां पन्थाः । तदैतेषु यस्य कस्याप्याश्रयणे पथः प्रभक्त्यमात्यः ” इति ।

राजनीतिमीमांसामेतामाकर्ण्य प्रस्फुरितमना जज्ञेऽमात्यवरः । अनुकूलाऽननुकूला वा मनोवृत्तिः प्रजानां निजराज्यपदस्वीकरण इति त्वं प्रागेव जिज्ञासुरासीत् । अतः स्वयमेव रुद्रभटेनोदीरितामेतां बाधमा-कर्ण्य समुत्पन्नमोदः स पुनरपि तद्बुद्धयगतान् विचारान् विज्ञातुमभिलष-क्ताबभाषे—“ वयस्यवर, सचिवधर्मप्रकारा भवत्कथिताः सनातना एव । परं केन पथा प्रयातव्यं मयेति नाद्यापि सनिश्चयं मनो मे । अधिकार-न्यासो मदधीन एव । तदनुष्ठानेन कर्तव्यपरतां दर्शयितुमहं सर्वदोषत एव । परमुपापदयस्थानुसरणे कियदानुकूल्यं दर्शयेत् प्रजाजन इत्यावश्यकं ज्ञानं प्रथमम् । प्रजाक्षोभदर्शनमपि कदाचिदलं स्यात् सन्मार्गस्थापनाय

राज्ञः । परं राज्यत्याजनायावस्यको युद्धसंभारः । यदि जनाः सज्जाः कर्तुं साहाय्यं मे तदहं क्रमेणोभावपि मार्गावनुसर्तुमुद्यतो भवेयम् ” ।

“ सज्जं क्रान्किरणायैतन्नगरमखिलम् । तत् कियन्तं कालं स्वबलोपेक्षणाय स्पृहयत्यमात्यः ? । नगरसिंहासनसमासक्तं धर्मद्रोह-कलङ्कमेतं कियच्चिरं परिरक्ष्येत ? । कियन्तं चावधि नवेध्वनुभूयमानेषु शाक्तोपद्रवेषु शयानेन स्पीयेत ? ” ।

“ को नु नूनः समुत्पन्न उपद्रवोऽत्र नगरे ? । नाद्यापि स कर्णपथमुपगतो मे ” ।

“ आसीत् देव्याज्ञया समुद्यतः स्वाल्पस्यं कुमारं बलीकर्तुं नगरश्रेष्ठपद्मिणीं नाम । शाक्तधर्मद्रोहिणा स केनचिदपवाहितः । मन्ये बौद्धभिक्षुणैश्च भाव्यमेतत् कृतवता केनापि । एकमप्येतद् बलिदानं यदि पूर्णतामयास्यत् तर्हि संप्रति मलिनतां गतोऽस्मदीयो धर्मोऽ-भूतूर्वामुज्ज्वलतामगमिष्यत् । देव्याज्ञानुष्ठानगुणाच्च शतगुणफलम-भविष्यद् बलिदानमस्मदीयम् ” ।

“ किमुभ्यते ‘अग्निवर्णस्तद्ग्रायां च निजपुत्रं बलीकर्तुमुद्यता-विति’ ? ” ।

“ आम् । न स एतयोरौरसः पुत्रः । परिवर्धितोऽसावेनाभ्याम् । परं सुतनिर्विशेषमज्ञायत स ताभ्याम् । महापूरप्रवाहवाहितः किलासौ संप्राप्त एताभ्याम् । ”

“ अपि देव्यैराज्ञप्तं तस्य बलीकरणम् ? ” ।

“ अथ किम् । नात्र संदेहलवोऽपि ” ।

“ देव्यैव बलीकर्तुमाज्ञापिते न केवलं परिपालितं परं स्वाह्न-संभूतमपि पुत्रं समर्पयितुं न तौ दंपती संदिदेयातामिति विश्वसिति मे हृदयम् । सुष्टिरपि धारयति शिरसाऽऽज्ञां देव्याः किं पुनर्मर्नयः ।

महाप्रवाहे नद्या बाहिता गेहिनी मे देव्या आज्ञयैवेत्यपि विश्वासो मे ।
एवमेव शिपिलीभूतधर्माचारान् मानवान् केनचिदतिमानुषेण हेतुना
मुहुर्मुहुः स्मारयन्ति कर्तव्यं देवा देवता वा ” ।

“एषोऽपि व्यतिकरोऽद्यैको हेतुरमात्यदर्शने मे । आवश्यकमस्माकं
साहाय्यं राजपुरुषाणामन्वेषणाय तस्य बालस्य । यदि स केनचिद्
बौद्धेनापबाहितः स्यात् तर्हि राजाज्ञामप्युल्लङ्घ्य वलिदानहेतुरार्षेण
सोऽस्माकं हस्तं प्रापणीयः ” ।

“ इमामवस्थां गते तस्मिन् व्यतिकरे भवन्मनोरथपूरणायामास्यो
भवेदेव समुद्यतः । परं राज्यक्रान्तिसमुद्यताः संप्रति प्रजा इति
यदत्रभवता प्रोक्तं तन्न मया सम्यग् ज्ञातम् । अतः प्रसीदतु भवांस्तत्
स्पृष्टीकर्तुम् ” ।

“ बौद्धधर्मनिर्मूलनगृहीतदीक्षमेनं रुद्रमटं कथमत्रविषयेऽद्य याव-
च्छयानमवधारयति मन्त्रिणः ? । तथैवामास्यादपि वयमुत्सुकतरा राजपद-
प्रतिष्ठितं द्रष्टुं मन्त्रिणवरमिति नार्हति विस्मर्तुर्मायः ” ।

“ तत् कथं बाह्यचिन्हहीनोऽद्यापि वः समुद्यमः ? ” ।

“ केवलमनुज्ञाऽमात्यस्य प्रत्यूहोऽत्र विषये । न सन्ति सैनिकाः
संग्रहे मे । परं कृतनिश्चयोऽहं येन केनचिन्मे शिष्येणापि तस्मिन्सासनं
लीलयैव रिक्ततां भेष्यामि ” ।

“ कथमित्र ? ”

“ विदितमेशमाल्यस्य यदकृतस्वशरीरचिन्तो महाराजः सदा
निःशङ्कं चरत्यकिङ्करः । मन्ये बुद्धसंघं प्रवेष्टुकामोऽयं वैराग्यव्रतम-
भ्यस्यति । वलिदाननिपुणपाणिर्मे छात्रः कश्चिदसिप्रहारेणैकेनास्मान्मृ-
त्युलोकाद् दिवं प्रापयिष्यति ” ।

“ममैवं वाचाऽपि वक्तव्यमर्थेण । उभयपार्श्वनिशितधारः
खलु खड्गो राजहस्ताख्यः । अपकृष्टस्यापिहि राज्ञो न सहन्ते वध
प्रजाः । राज्यक्रान्तिः पुनर्नैवमनर्थकरी ” ।

“भवतु । यदि न संमतोऽमाल्यस्य वधो राज्ञस्तत् कथ्यतां
कथं प्रजाप्रकोपपात्रक प्रदीपितं दिदृक्षुस्तार्य इति । सकलमपि नगरं
वर्तते मया सज्जीकृतम् । आवश्यकं क्रान्तिकरणे न कोऽपि शाक्तो
मनागपि संदिहेत । गूढसंमेलनेऽनुयायिना मयैतदनेकशोऽस्ति परीक्षितं
सम्यक् ” ।

एवमाश्वासितोऽमाल्योऽपि प्रकृत्यैव हृदयमात्मीयमात्रिकर्तुमुद्यतोऽ-
भूदिति नैव निस्मयावहमत्र । सोऽनादीत् —

“अन्ये गुणाः समाना रहोगतानामन्ये च प्रकाशं सगताना
महासमानाम् । गूढसभायां यथेष्ट भाषमाणा वक्तारः प्रभवन्ति दर्श-
यितुं धैर्यं निरवधिकम् । परं न तथा कर्तुं पार्यते महासभायाम् । तत्र
हि प्रोक्तं सकृद् वज्रलेपायते वचो वक्तुः । न तद् भूयोऽन्यथा कर्तुं
शक्यते । हेपयति जनास्तथाकरणम् । अत एव ते महाममास्तु साव-
धाना मितभाषिणो भवन्ति । तथैव संश्लिष्टपरिमितजनहितं गूढसभा-
सगतं सम्पानाम् । अतः कैतविनो जनाः शक्नुयन्ति वञ्चयितुं
कतिनयान् कैतमेन । महासभायां सत्त्वात् कैतरोदिनां जनानां न
चिरात् स्फुटीभवति कण्ठमेतेषाम् । मैत्रमस्या यदहमस्मिदितमयद्गूढ-
समाव्यापार इति । न भवतोऽप्यमितश्चरन्त्येव मम चाराः । अतोऽहं
कथयामि ते यद् गूढसमायामतिक्रान्तमर्यादमाभाषमाणा मानवाः समये
समर्थीरितप्रतिज्ञां भविष्यन्ति । तद् यथा वद्वः शाक्यवर्मानुयायिनः
प्रकाशं मगस्यन्ते तथा विधाय समाया परधर्मानुरक्तता राज्ञोऽधिकूल
स्फुटं निषेधो दर्शनीयः । ततश्च शिष्टमंडलमेकं राज्ञोऽन्तिकं प्रेषणीयम् ।

स्थिरमेवासनं मे सर्वदा समीपे राज्ञः । यथाकथितं विधाय
 गतेषु युष्मासु परस्तात् करणीयमहं सुखेन साधयिष्ये । अतो भूयः
 कथयामि भवन्नायक्त्वाधिष्ठितां कारयत शाक्तानां महासभामेकाम् ।
 महत् ते तेजः प्रतिदन्ति संप्रत्यपि चक्षुंषि जनानाम् । एषा च महासभा
 तदुज्ज्वलतरतां जेष्यति । एतावानेवात्र मे हेतुर्यद् येन केनापि विधिना
 प्रत्यक्षीकृत्य प्रक्षुब्धं मतं सामाजिकं परित्यक्तस्वाग्रहे महाराजे संप्राप्त-
 समीहिता एव वयम् । विपरीते त्वस्य राज्यक्रान्तेरध्वनौऽनुसरणाय
 न्याय्यं निदानमस्माकं करगतं भविष्यति ” इति ।

— इति चतुर्दशः परिच्छेदः —

— पंचदशः परिच्छेदः —

(शक्तपरिपत्समुद्यमः)

बौद्धद्विपो येऽत्र भवन्ति सर्वे
तान् वैदिकान् ब्रूत मर्खीश्च विच ।
प्रशस्य देवान् सुचिरं तदीयान्
महासभां कारयत दुर्तं स्वाम् ॥ १ ॥

वर्यं वैदिका आगता वैदिकानां
यथामन्त्रणं संसदं, नो परेषाम् ।
यदीयं समा शक्तमर्थकहेतो-
र्न कार्यं ततो नोऽनया, द्राक् प्रयामः ॥ २ ॥

“ बौद्धसंघसमयेन भवतामपि महापरिपदा यथाभिधानमति-
महत्या भाष्यम् ” इति यदुपदिष्टमनालेन तत् ममतमभूद् रुद्रभट्टस्य ।
व्यग्रहोरे हि सर्वदा संख्याबलमतितरां प्राप्सुख्यमावहति । अपि चासन्न-
पंचविंशतियस्काऽपि बौद्धपरिपद् यदि विदूरतोऽपि सहस्रशः समागतै-
रत्र समलंकृता भवति बौद्धभिक्षुभिस्तर्हि तत्रैव सगताऽप्यजनसमाकुला
शाक्तधर्मपरिपत् स्पुटं प्रकटयेन्न्यूनतां वैदिकधर्मस्येति निचौर रुद्रभट्टः
पर्याकुलमना जज्ञे । नास्या त्रिपदः परिहारः सुखसाध्योऽभूद् रुद्रभट्टस्य ।
बौद्धधर्मो हि सघटितस्वरूपः समार्थितरुमार्गः । परं वैदिकधर्मोऽ-
सघटितोऽनेकाङ्गः । सर्वत्र लब्धराजाश्रयो बौद्धधर्मः प्रतिकूल-
पार्थिवश्च शाक्तधर्मः । अतः “ कथमेतत् संस्थाबलं भवेत् समासा-
दितमस्माभिः ” इति पृष्ठोऽमात्यराजो जगाद—“ सखे, संप्रति शाक्त-

हितैकदृष्टयः सर्वे यूयम् । सुमहानय प्रत्यूहः संख्याबलसमासादनस्य ।
अतो भाव्यं सुविशालदृष्टिभिर्मग्नं ॥

“ कथमिव ? ”

“ एकीकरणेन सर्वेषां बौद्धधर्मविपक्षाणाम् । सर्वेऽपि बौद्धधर्म-
विपक्षाः सुहृद्बुद्ध्या भवद्भिर्दृष्टव्याः । प्रमुखेऽपीह शाक्तधर्मेऽन्यपथा-
नुपायिनो नरा अपि न सन्त्यबहवः ॥

“ परं कथमेतेषामेकीकरणं शक्यमेतस्यां परिपदि ? । भिन्नान्ये-
तेषामुपास्यदेवतानि, असमानाश्च धर्माचाराः । अन्यच्च सर्वेऽप्यन्योन्य-
विद्वेषिणः । तत् कथं शक्यमामलकानामिवैतेषां पिण्डीकरणम् ? ” ।

“ एतदेव तावद् घटनाचातुर्यसाध्यम् । कामं सन्त्येतेऽन्योन्य-
विद्वेषिणः । परं न किमखिलंष्वप्येतेषु प्रस्फुरति बौद्धधर्मद्वेषः ? । तत्
स्वीक्रियतां प्रथमेन बलमेतत् तेषां पिण्डीकरणाय ॥

“ परं सर्वेषामेकीकरणे संपादिते सर्वानुरूपमभिधानमप्यन्यत्र
किमावश्यकम् ? । यद्यपि सर्वे वयं द्वेष्टारो बौद्धानां तथापि तथा
नामकरणे लघिमानमुपेक्षिष्यन्ते बहवः । अतो विद्वेषिणामप्यस्माकं
यथा हृदयगतो द्वेषो न स्फुटीभवेत् यथा च स लीलया सहृतः स्यात्
तथाविधमेकं सर्वानुरूपमन्वर्थकमभिधानं किमपि चिन्तयत्वमात्यराजः ॥

“ चिन्तितपूर्वमेतैतादृशं नयाऽभिधानम् । कथं किमर्थं त्रिद्वि-
प्पदे वयं सह तेषां बौद्धधर्मम् ? ” ।

“ नूनमेतानेन धर्मेण प्रतेऽस्माकं वैदिके धर्मे सर्वतः प्रहृतमिति ॥

“ तत् स्फुटमेवैतत् । वैदिकधर्मद्वेष्टृभिरपि तर्कया ‘ बौद्ध ’
इति स्वीकृतमभिधानं तथैव बौद्धधर्मद्वेषिभिरप्यस्माभिः ‘ वैदिक ’ इति
स्वीकरणीयमभिधानम् । अतो भाविनी परिपद् ‘ वैदिक-परिपद् ’
इत्येवमभिधातव्या । महत्त्वस्मिन्नेकस्मिन्नाभिधानेऽन्यानि सर्वाणि तानि
तानि लघून्यमिधानानि विना निरोधः संप्रविष्टानि भवेयुः ॥

“सम्यङ्मन्त्रितममात्यराजेन । केनलमेव कुर्यतामस्माक
शाक्ताभिधानभीषद् गौणता यास्यति—”

“महाकार्यकरणसमुद्यत स्वाभिधानाभिमान कचित् कालं
दूरीकरणीय एव । काऽन्या गतिः ? । पर वयमेव सर्वथा नेतार इति
शाक्तानुकूलमेव प्रायेण सर्वमिह सपत्स्यते । माऽत्र विषये भाव्य भवता
ससदेहेन । यद्येषा परिषद् राज्यक्रान्तेर्मातृता यास्यति तद् राज्याखण्डो
नूनो नरपतिर्विहायान्यान् क्षोदीयसो धर्मपथान् समाश्रितशाक्तपथ एव
भविष्यति । तेन च शाक्ता एव लब्धराजाश्रया भविष्यन्ति ” ।

“पर तथा जातेऽन्ये समुपजातविषादा भोग्युरित्यत्र किं
प्रतिविधानम् ? । अस्मल्लब्धसाहाय्यै सपत्नकल्पेरेभि शाक्तै साधित
स्वीय एवोत्कर्ष इति न किमन्ये मन्येरन् ? ” ।

“मन्येरस्तथा ते । पर किं तेन ? । महद्भिर्बलवद्भि सह कार्यं
कुर्वाणैरबलैरेतत् करणीयमेव स्पष्टदये यद् विना द्वेषनुद्वेगपशमाद् न
कोऽप्यन्यं संप्राप्येत लाभोऽस्माभिरिति । द्वेषोपशमोऽपि च नाल्पो
लाभः । न हि स्पर्शमुखलिप्तया समाचरति कण्डूयन माननं किन्तु
कण्डूपनिनीषयेन । न शोणितस्पृहया दशति ददशूक्तो जनान्
कृतस्पर्शान् किन्तु निर्यातनकाङ्क्षयेन स्वापकारस्य प्रत्यपकारेण ” ।

“पर कथमन्त्रेपणीया एते वैदिकधर्मानुयायिनो निखिन्ना
नगरेऽस्मिन् ? ” ।

“यन्नाद्याप्यङ्गीकृताऽनुयायिता वौद्धानां ते सर्वेऽप्यात्मीया
इति द्रष्टव्या, तेषां पन्थानं स्तोतव्या, आत्मीयतामुत्पादयितुं तेषु
'भिन्ना अपि धर्ममार्गा अस्मदीयास्ते सर्वे वेदप्रभवा इत्यखिला वयं
वैदिका अभिन्ना एव' इति ते सामेश पुन पुनरभिप्रातव्या, तदु-
पास्यदेवतानर्णयित्री वैदिकी काचिद् शब्द पुरस्तेषां सादर पठनीया,

यदि न भवेत् स्मृत्युपस्थिता ऋक् तयाग्निधा तत् स्वयं रचयितव्या ।
वेदनिषेये हि तेऽस्मादृशा अज्ञानिन एव । यदि कश्चित् वेदविद् वदेत्
'न वेदान्तर्गतेषा ऋक्' इति तद् अटिलेन कथयितव्यम्
—'अनन्ता वेदा । को गतः पारं वेदानाम्' । परं न
किमेवा ऋग् वर्णयति वैदिकीं देवता भगदीयाम् । वर्णनमेवैतद्
घोतयति सत्यता देवताया । अनन्यप्रमाणा वेदाः । यूयं वयं च
सर्वे समदुःखा सप्रति । अत आरभ्यक्रमैरुमत्सेनागैदिकधर्मस्य
नि सारणं नः' । एवमभिहिते ते सर्वे परिपत्समुद्यता भविष्यन्ति" ।

“अथ 'लब्धनृपाश्रया भगवतु परिपदस्मदीया' इति रुद्रमतेन
भाषितेऽमात्येनाभाणि—सूचयिष्याम्यहं तया । परं कीदृशं प्राप्येताश्रयो
युष्माकी राज्ञः । केवलं न भवत्वसौ परिव्रततिकूलः । अपरं च वयं
कथमपि राजक्षोभाभिलाषिण एव । स च क्षोभोऽस्या परिपदि स्यात्
सुलभः । नैकहस्तप्रभया तालिका । हस्तान्तराहतिः साक्षिणी सा ।
कथं घटनीयं तदित्यहं चिन्तयिष्यामि । यूयं तावत् स्वोद्योगपरा भवतः" ।

एवममात्येनोपदिष्टो रुद्रमटः सवर्धितोऽसाहं स्वस्थानमेत्यं न
चिरात् स्वसमीपवर्तिभिर्द्वारात्रयलपैर्जनैर्नगरनिवासिनः शाक्तेतरा-
नखिलानन्वेपयितुमारेभे ।

*

*

*

“अलब्धनृपाश्रयायै परिपदेऽस्यै श्रेष्ठिर एवार्हति दातुमाश्रयं
स्वीयम्” इति रुद्रमटोक्तं वचनमनुग्रहधियेवाङ्गीकृतमप्रिवर्णेन ।

अस्या हि परिपदि शाक्तधर्मोद्धृतो पूर्णता प्रयाताया बलिदान-
सतर्पितशक्तिरहं प्रसादाद् भगवत्याः प्राप्य पुत्रपौरस सह भार्यया
भगवत्याऽऽनन्दसंगरनिमज्जनसुखमनुभविष्यामीति निचारे न भूयो भूयो
मोदपरवशीभूतचेता अवर्तत ।

स्वार्थ-परार्थ-परमार्थकरीयं स्यान्मे परिपदिति मन्यमानोऽ
 मित्रिणो विघटितात्मवित्तग्रन्थिर्धनवितरणाज्ञाप्रतिपालनपरस्तस्थौ ।
 “आवश्यकं निष्कसहस्रद्वयं परिपदमिमां पूर्णतां प्रापयितुम्” इत्युक्त-
 मात्र एव रुद्रभटेन श्रुत्यग्निमर्णेन तदधीनतामनायि तावान् धनचयः ।
 अयं निनिश्चितो महाकालीमन्दिराभिमुखो विस्तीर्णो भूविभागः
 संमेलनाय परिपदः । सर्वतो निर्मलीकृतेऽस्मिन् स्थले निर्मितो
 न चिराद् विशालो मण्डप एकः । अनतिदूर एवास्य मण्डपस्य
 परिपत्संप्राप्तप्रतिनिधिनिवासहेतोर्विरचितानि निवासनिकेतनानि लघूनि
 सारामस्थलान्यनेकानि । ग्रामान्तरप्राप्तेषु शाक्तेषु यदि केचिन्महा
 नैवेद्यदित्सया बलिदानसमुत्सुका भजेयुस्तदकालहीन ते परिपूरितमनोरथा
 भवेयुरिति धिया स्थिरीकृत्य वधस्तम्भद्वितयं प्राङ्गणगतं पुरातनं
 बहिर्विभागेऽन्यदपि निष्ठातं वधस्तम्भयुगलं नूतनम् । एवं सज्जीक्रिय-
 माणेष्वखिलेषु परिपत्समारेषु ‘यथा यथा वयं परिपत्समुद्योगव्यापृतास्तथा
 तथा वर्धतेतरा कालिकाननकान्तिरनुक्षणमिति मेनिरे बह्वः
 शाक्तभक्ताः ।

आगामिदिनद्वयान्तरिते परिपत्संमेलने महाकाल्यालयमंगनानां
 बहूनां वैदिकानां देव्यभिधाननिमग्नैः पुत्र्यमधिकृत्य मुहुर्मुहुर्भजननेके
 त्रिषादाः । निजजिह्वाप्रगस्तानि देवीनामन्याधिकानीनि दिदृर्गविययो-
 ऽहमहमिक्कया प्रोचैः पठन्तो बहवः परप्रोक्तानां देवीनाम्नामुच्चारणाच्छुधि-
 मानमुपेक्षमाणाः स्वकपोलकल्पितानि बहून्यश्रुतपूर्वाणि नरानिनामानि
 साभिनयं पठन्तोऽतिमहान्तं कोलाहलं चक्रुः ।

देवीनामोच्चारतत्परतया बहूनामन्यदेवतानामानि नाशङ्केन
 मनसाऽन्यजनसमुदीर्यमाणानि न कस्यापि श्रुतिपथमारुरुहः । शाक्त-
 शासितन्याद् परिपत्कार्यजातस्य विविधदेवतोपासका अपि ते परिपत्स-
 मागता वैदिका देव्यालयाभिमुखस्यिता देवीमन्दिरमभितो देव्यादेव

प्रभवतीति मन्वानाः, शाक्तानां च पुरोऽन्यदेवतास्तुतेः शाक्त-
कोपमुत्प्रेक्षमाणाः सहान्यैः केवलं कालीनामघोषणपरास्तस्थुः ।

अथ महामण्डपान्तिकवर्तिनि लघुमण्डप एकस्मिन् परिपद-
भिधानमधिकृत्य सुचिरं प्रावर्तत महान् विवादः । बहून्यश्रूयन्त तदोप-
दिश्यमानानि निजदेवताभिधानानि तत्र संगतैः सम्यैरनैकैः । “वैदिक-
परिपत्समामन्त्रिता वयं सर्वे । अतो ‘वैदिक-परिपत्’ इत्येवाभिधातव्या
परिपदेया ” इति विदूरागतः कश्चित् प्रतिनिधिरसूचत् । परमाकर्ण्य-
तत् स्फुटवाक् कोपनप्रकृतिः कश्चिच्छाक्तयुवा बभाषे—“शाक्ता निम-
न्त्रका अस्याः परिपदः, शाक्ता अत्र धूर्वोदारः, शाक्तैर्व्ययीकृतान्यत्र
धनानि स्वीयानि, शाक्तोऽन्नयो नरपतिः, शाक्तानामयमखिलो भूविभागः,
किंबहुना, कयापि दृष्ट्वा विचारिते सर्वथा शाक्तप्राप्त्ययात् “शाक्त
परिपत्” इत्येवैषा परिपदहस्यभिधानम् ” इति । शाक्तप्रशंसामेता-
माकर्ण्य परां सुत्रमुपागमन्मन्युवेगोऽन्येषां प्रतिनिधीनाम् । परिकरं
बध्नन्तस्ते पृथुतरीकृतलोचनाः कोपकम्पिताङ्गयष्टयः सांवशं जगदुः—

“नेयं तदभिधानं परिपदः सत्यतां यदुपयुज्य वयमाहूताः ।
केनचिन्निर्दिष्टाद्वय कार्यान्तरसाधनमन्याय्यमेव । अपि च यैर्यमाहूतास्तैस्तु
स्यस्यैव कार्यसाधनं नाम परा कोटिरधमतायाः ” ।

“सामान्यमेवोपयुज्यतेऽभिधानं निमन्त्रणे प्रायेण । परं प्राणा-
रंभात् परिपदस्तदभिधानं सूक्ष्मेक्षिकया चिन्तनीयमेव । सामान्योऽयं
नियमः परिपदः प्रायः सर्वत्रामेव विदितः । अस्यापि योऽनभिज्ञास्ते-
दूरस्थितैरेवामा रक्षणीयः परिहासात् ” ।

“विदितमस्माकं साहाय्यं शास्त्रानाम् । संप्रति ॥ सृनि-
शेषकृतं तदावाताद् बौद्धानाम् । अत्र एवैवेऽपेक्षन्ते साहाय्यमगमत् ।
साध्यैः तत्रैवशुभिरपान्त एव ग्रामस्य भक्षणीयानि वृणानि निस्तर्ग-

निर्मितानि । न प्रवेष्टव्यानि ते क्षेत्राणि परेषा सस्त्यानि । स्वनिभ-
दिदर्शयिषया किमिति वयं विदूरस्थिता समाहूताः २ । अस्माभिरपि
कारिता अनेकाः परिपद एवविधाः । अभिज्ञा वयमेतासामखिलस्य
व्यवहरणस्य १ ।

अथ वर्धनोन्मुख वीक्ष्य त्रिगद सौम्यप्रकृतिः कश्चित् समसूचत्—
“ सविशेषणद्वय त्रिधायाभिधान साधनीयमुद्दिष्टमभीष्ट परिपदः ” इति ।
बहूना समताऽभूत् कल्पनैषा । परमन्ये जगज्जु — “ वैदिक ” इत्येक
विशेषण युक्त समत च । पर ‘ शाक्त ’ इति विशेषणेन भूयो
योजितेऽभिधाने शाक्तपथ एव केवल प्रामुख्य याति । तत् किमेव
मन्यन्ते भवन्तो यदन्येषामस्माक वैदिकानां पन्थानोऽपन्थान एवेति ? ।
यदि ‘ शाक्त ’ इति स्वीक्रियते विशेषण भवद्विस्तदन्येषामपि पथ
कतिचिदन्यान्यपि विशेषणानि योजनीयानि ।

“ अहो, निखिलपथाभिधानविशेषणसंयोजिते नामनि परिपदः
परिपन्नामोच्चारणमप्यशक्य स्यादन्येषाम् । किमेतादृशेन नाम्ना प्राप्ये-
तास्माभिः ? ” इत्यभिधाय भूयो विचारिते “ शाक्त-वैदिक ” इति
विशेषणद्वितयेनैवान्ततो बहुमतत्रिनिश्चितेनाभावि ।

अथ शाक्त वैदिक पदयोः केन विशेषणपदेन भाव्य प्रथमेन
केन च द्वितीयेनेत्यधिकृत्य भूमौ बहव कल्पाय बद्धपरिकरा बभूवुः ।
ततश्चार्थनिर्णयदेतो समाहूता अधीतव्याकरणशास्त्रा अपरक्षपातिनः
पण्डिता महान्त । ‘ शाक्त-वैदिक परिपत् ’ इति वाच्यमिति
केचिदूचुः । पर तथाऽनुष्ठानपरिपन्थिनोऽन्ये निषिध्य जगदु —
वैदिकपदं प्रथमं योजयित्वा तत् शाक्त पदे योजिते च
वयमन्तरा प्रतिबन्धीम । सर्ववैदिकममतामिमामान्येक्य सूचना धूर्त
कश्चित् वैदिक सदास तानुदित्याग्रमापे—“ अये चूर्णाकृताना-
मिदं व समर्पणं गोघृमानाम् । वैदिकशाक्तपरिपदित्यभिहिते वैदिका

ये शाक्तास्तेषामेवेय परिपदिति न किं स्पृष्टीभवेदर्थः ? । अतो वेदिक-
परिपदित्वेनाभिधातव्यम् । तथा कृते केचिदस्मात् कदाचिद्विहित
शाक्तत्वारोपोऽपि सुख्य सहेतास्माभिः ” इति । अथ मध्यस्याग्भासिना-
केनचिद् गभीराकृतिना प्रतिनिधिनाऽभाणि—“ विनाऽव्यय योजित-
मेतदभिधानं नोभावपि युवा कृतार्थता प्रापयति । अतो वेदिष्वाणा
शाक्तानां च परिपदिति पृथक् प्रवक्तव्यमिति मतं मे ” इति ।

“ हन्त भो साधीयसीय युक्ति । इत्यनेके सशिर कम्प-
मुदगिरन् । परमज्जसेप्रेकेनाभाणि—न मनागपि साध्यते यथार्थमभीष्ट
शुक्त्यैतया । तथा कृते हि भिन्ना शाक्ता वेदिकेभ्य इति न
भिमन्यैर्ज्ञायेत ? । न भवन्ति वेदिका शाक्ता शाक्ता वा वेदिषा
इति । नानास्येय । तत् किमर्थमुभाष्येतां भिभज्येते पृथङ्निर्देशेन
नान्नो ? । किमैक्यसाधनायेत मिथो विषटनाय समलोऽव
परिपदायासो व ? । ”

एवमष्टौ यामान् यावत् परिपदमिधानमधिकृत्य प्रवृत्ते प्रति
निधीनानुवागतानां विवादः । शुष्कत्रयं गता सामेश परिवादकरणा
वृण्वा अनेकेषाम् । असकृद् वभूवुर्योन्यप्रहारसमुद्यता बहवः । त्रिषेदु
केचिद् भिन्नमस्तका । अन्ततोऽमात्यविनिर्णाय “ समस्तवेदिपरि-
पत् ” इत्यभिधानमिति कथिते परित्यज्यन्त्युद्वै संमरैकमस्येन तदङ्गी-
कृत्य कथमपि विनिश्चित क्रम कार्याणां सह समयेन ससदः ।

इति पञ्चदशः परिच्छेदः ।

— षोडशः परिच्छेदः —

(समस्त वैदिक परिपत्)

श्रेष्ठः सुरेषु गणराडिति गाणपत्याः

प्रोचुर्निषिध्य शिष्य एव तथेति श्रेवाः ।

आद्याञ्च शक्तिरिति शक्तगणा जगर्जु-

रादित्यमूलमगदन्नखिलं च सौराः ॥ १ ॥

प्रागेन समयात् परिपदो त्रिभिधैवैदिकपयानुयायिनामनेके
नायका नानासमनेष्टिताङ्गा त्रिभिधलक्ष्मधरा समुपाजग्मु । ताना-
लोक्य सुतरा तुतोपाग्निरर्ण । “परिपदमिमामधिकृत्य सर्वेऽप्येतेऽत्र
बुद्धयैव सगच्छन्ते । वैदिकधर्मसंस्थापन हेतुरस्या परिपद । यास्यत्यत्र
श्रेष्ठता पन्थाः शाक्तानाम् । तथाऽत्र गते शाक्तपथे भविष्य यपरिहार्यो
विधिर्वलिदानस्य । तथाभूते तु न नृपोऽपि प्रभविष्यति परिपन्थिता-
मुपगतु बलिदाने मुरारे । विना निग्रमनुष्ठिते बलिनिधा प्राप्तबहुपुत्रा
मे भार्या जीनपुत्रका भविष्यति । ततश्चाह सह भार्यया स्वय सुख-
भाजन भूत्वा कृतसकलधर्मकार्यं सर्वथा प्रशसास्पद भविष्यामि ।
सर्वस्यास्य मेऽभ्युदयस्य निदानता गतेन व्यवहारकुशलेन धर्मनिष्ठेन मे
प्रियसुहृदा रुद्रभटेन सर्वथाऽहमतितरमुपकृतोऽस्मि ” । एव चिन्तयतोऽ-
ग्निरर्णस्य चेतसि भूय उदमनन् निचार — “श्रीमानपि वश्यकुल-
समुपजोऽहं हीन एव धर्मकार्यनिरतेभ्यो ब्राह्मणेभ्य । ब्राह्मणा एव
तत्ततोऽधिकृता धर्मकार्ये । त एव सर्वेऽत्र श्रेष्ठा कर्मणि तस्मिन् ” ।
एभिर्विचारेर्मनाक् पर्याकुलमना ऊरीकृतनम्रभागोऽग्निरर्ण सभागृहद्वार-
विभागे प्रवद्वाञ्छितरधोमुखोऽतिष्ठत् ।

अनेन प्रसङ्गेनाग्निवर्णं विनीततर चिकीर्षु रुद्रभटस्तमोचत्—
“ अग्निवर्ण, चिरमभवस्त्व द्रष्टुकामो वैदिकधर्मानुयायिना नायकान् ।
मदाज्ञासंप्राप्तानेतास्त्वमधुना शनैः शनैरा मदृष्टिगोचरान् करिष्यसि ।
भवन्कन्याणचिकीर्षव एते धर्मगुरव समुद्यता स्वपथाभिमानमपि परि-
त्यक्तुम् । मन्ये सर्वथा भविष्यति भगवानचिरादग्रणीर्भाग्यभाजाम् ” ।

महोपकारभाषनाभरनिनन्नीभूतोऽग्निवर्णो गद्गदस्वर स्वैर-
मभाषीत्—वयस्य, मयदनुग्रहैकमूला सर्वा मे भाग्यसपद् आगामिनी ।
कियदिव कथं वच्यह ता मुखेन ? ।

प्रमुखासनलिप्तया प्रथममुपगत. कश्चिन्महाङ्गो महाशेव सभा-
गृह प्रविवेश । सहानेनाभूवन्ननेके स्वस्वपक्षनायका अन्ये शैवा ।
तथया—(१) आघशेया—उभयोरपि हस्तयोरेतेया तप्तमुद्राचिन्हानि
बभु । (२) रुद्रशैवा—त्रिशूललाट्टितमभूद्दलाटमेतेयाम् । (३) अप्र-
शैवा—ढकालकृतमभूत् करयुगमेतेयान् । (४) गद्गदशैवा—सलिङ्ग-
प्रतिममासीद्दलाटमेतेयाम् । (५) जगमशैवा—कण्ठाग्रस्थितलिङ्गप्रतिमा
एतेऽभूवन् । (६) पाशुपतशैवा—भाटपक्षोनाभिषाणिष्येतेया लिङ्गमुद्रा
अदृश्यन्त । (७) दशनामिना—दश दण्डानेते दधु । नालीयसीमपि
भीतिमज्जनयन् पूर्वरणिता दशत्रिधाः शैवा । परमेतेऽन्या कदाचित्
कोपात् प्रहरेयुरित्युत्प्रेक्ष्य जना दर्शनादेतेयामभिभूयु ।

ऊर्ध्वाङ्गनामान केचिदभयन् । सर्वदोषीशृतभुजानामेतेषां
शुष्कीभूता भुजा सततमूर्च्छस्थापिना नाकादण्डा इव विरेजु । आकाश-
मुखा केचिदभयन्—प्ते सर्वदा सूर्याभिमुत्तास्तस्थु । पूर्वस्यां दिशि
मप्रवर्तमानायां मभाया यदि सतिना पश्चिमदिशात्कारभूत स्यात्
तेदेते पश्चिनाभिमुखा सभामधिष्ठस्य जगदु । अयं गोगर्धं निशया
प्रतिशलादिल इदजानाना एते पुरा मेनिरे यद् निशयानदृश्येना मनो

रूपेणाय भूयः पूर्वा दिशमेव प्रातः प्रकटीभवतीति । अतस्ते निशाया
सूर्यगतिप्रमाण स्वयमेवोपेक्ष्योपेक्ष्य सर्वदा सूर्याभिमुखास्तस्थु ।

परमतेषु महाशैवानुयायिषु केचिदघोरपथा. कापालिकाश्च
दर्शनादेव सर्वान् भाषयामासु । ‘शक्नेरेव यय परमार्यतोऽनुचराः’
इति मन्यमानेरेभिरेषभूपणादिप्यामनो देव्या एवानुकरणमतितरामक्रियत ।
मुक्तकेशा सिन्दूरचर्चितमान्देशाः कपालमालाधारिण एते मभागृह-
समुपविष्टा अपि मुहुर्मुहु कन्याया आत्मन समाकृष्य नरमामशकलं
निःशङ्क चर्चुः । केचित् विन्म्रफलनिहितमादाय चिताभस्म मुहुर्मुहु
साभिनय एवाङ्गानि लिलिपु । केचिद् रुद्राक्षमालाजपमभिनिन्दु ।
केचिद् करकलितविन्म्रशाखा मुखमभितधामरगद् धूनयाबभूवुः ।
कश्चिदर्धचन्द्रनिमूषितशिरा गृहीतार्धनारीनटवेपोऽलक्षयत ।

शैवान् अनु सहा मनोऽनुयायिभिः प्रविशेशान् महावैष्णव ।
शैवशाक्तानामितेषामनुयायिना वसनेषु नाभाद्विचित्र्यमतितरान् । केवल
त्रिणोरयतारदर्शकानि धनुर्गणपरशुगदादीन्यनेकानि चिन्हाभ्यासन्
धृतानि । कश्चिदात्मान चतुर्भुजमदर्शयत् केचित् । शखचक्रगदामुद्राङ्कैः
श्वाङ्गानि भूषयामासु ।

अथ सौरा गणपत्या अन्ये च त्रिनिधपथानुयायिनो निज-
देवताद्योतकानि तानि चिन्हानि धारयन्तः क्रमेणोपाजग्मु । अग्निग्याला,
चन्द्रकला, अश्वथशाखा, शुण्डादण्ड, नक्षत्रपुञ्ज, आम्रमजरी, सूर्य-
विन्म्रम्, सर्पत्रयम्, इत्यादीनि तदानीं प्रवर्तमानाना सर्वेषां वेदिक-
धर्माणां प्रतीकानि परिपचेतस्यामालक्ष्यन्त । शाक्तगुह्यान्नागराणां
शाक्ता एव बहवोऽत्र बभूवुः । परममात्यचोदितेन रुद्रभट्टेनान्येऽपि
बौद्धिकधर्माणो बहवो विचित्र्य विचित्र्य समाहूयन्त । अनपेक्षित-
मेतदामन्त्रणमाकर्ण्य स्वगणेष्वेपरिचरने त्वरमाणा अपि स्वल्पतया कालस्य
कथं कथमपि सपाद्य यथासमयमासन्नेते सप्राप्ता ।

सौरः—धर्मकार्ये साहाय्यं कर्तुमुद्यता वयमिति किमेतद् तृतीयते भवद्भिः पारितोषिकमस्मासु ? ।

शैवः—यदि गरीयसी शक्तिः शिवात् तच्छाक्तैरेव संगम्य सा स्वव्यसनवारणार्थं प्रार्थनीया । किमर्थमस्मानाहूय पुरोऽस्माकमेवं प्रतिपाद्यते श्रेष्ठतरता शिवाच्छक्तेः ? ।

तच्छ्रुत्वाऽमात्यः प्रोचैरुवाच—“ सुहृदः, प्रोक्तमिमं खोपात्य-देवताभिमानं भग्द्दृढयवर्तिनमालोक्य सत्त्वं मोदतेतमां मानसं मे । परमेतावदेव खेदयति मां यत् कलहकालानभिज्ञाः सर्वे यूयम् । सखायः, भिन्नाः सन्ति सर्वेषां धर्ममार्गाः ” ।

गाणपत्यः—एवमेतत् कोऽत्र दोषः ? ।

अमात्यः—भिन्नाः सर्वेषां वो देवता उपास्याः ।

सौरः—अत एवायमेतावान् कलहः ।

अमात्यः—अपि च परंपरापुनीतानि भगव्यधनामान्यपि भिन्नान्येव ? ।

शैवः—ब्राह्म । स्वपथनाम्नोऽप्यभिमानोऽस्माकमत्याज्य एव ।

अमात्यकृतां त्रिभिधपथप्रशंसामिमांमाकर्ष्य समुत्पन्नमी रुद्रभट्टः किमपि विप्रधुरमात्यश्रयणसंसक्तमुखो जज्ञे । निशाय तदाशयं “ स्मर्यते गया मयम् । अलं चिन्तया ” इति सूचयताऽमात्येन मन्नागिण प्रपी-
ट्यास्य पाणिं पुनरभाणि—“ भिन्नाः सर्वे यूयमेतत् संगमं मे । परं भिन्नैव-
पि भगवन्ततो निरसलैर्यगेति न साकन्वेन विजानन्ति भगन्त-
इति मन्ये ” ।

अन्त्येनानिनामात्यवचनेन यथेष्टमाधामितो रुद्रभट्टो यत्नाज-
“ तथ्यगे समः सभः पितृन् । सर्वे यं मित्राः । भिन्नाभिमानोऽप्यस्यदीपः

समुचित एव । परमभिन्नमूलाऽस्माकं भिन्नतेत्यजानद्विरस्माभिरथ यावद् वरात् समाकृष्याङ्गाराभ्यङ्गरूपता नीतो धर्मो वैदिकः ” ।

अमात्यरत्रोधिरोधाभासमजानन् मन्दधी. शैवः प्रोवाच—“ भिन्ना अपि वयमभिन्ना एवेति कथं ज्ञायते भवद्विरिति न हमवगच्छामि ” ।

अमात्यः—नैतद् दुर्बोधमतितराम् । श्रूयताम् ।

अमात्यमुखनिर्गतमन्थ वचनमारुर्ष्य रुद्रमटः सोऽसाह सर्गानु-
दिश्य वमापे—“ शृणुत सारधान सभ्याः । अतीवोपकारकोऽयं कलहोऽ-
द्यतनः । एतस्मादेव भाग्येनाद्य ज्ञास्यन्ति भवन्तोऽमात्यमुखनिर्गतानि
कतिचिन्नूतानि धर्मतरंगानि । तदेकाग्रैः मनसाऽकृतकोलाहल श्रोतुं
प्रसीदन्तु भवन्तः ” ।

अमात्यः—सत्यमेतद् यद् युष्मासु सन्ति केचित् सौराः,
अपरे गाणपत्याः, अन्ये शैवाः, इतरे वैष्णवाः, परे च शाक्ताः ।
तथापि ययार्थतया विचारिते न किमभिन्ना एव सर्वे भवन्तः ।

स्वानुमूलमेव देयमेभि प्रत्युत्तरमिति सामिनयममात्येन पृष्ट्वा
अपि ते जडतया बुद्धे, प्रोत्कटतया वाऽहंकारस्य नाशतोऽपि
त्रिदिशुराशयममात्यस्य । किमेतदुच्यते इति दर्शयन्तस्ते शून्यदृष्टयोऽन्यो-
न्यमुखनीक्षमाणा जडा इमाविदितवाक्यार्था मुहुर्मुहुर्मात्याननमवलोकया-
मासु ।

अयं भूयो भाषितुमारभतामात्य । संभ्रान्तो विपक्षो नाम
सुखसंप्राप्त्यो मृगयापशुरेव । गण्यते वाग्दूकेन । अतः स्वमतानुयायिनो
निधातुं सभ्यानभिलषन्नगदत् “ सुहृदः, सन्तु काम भवन्तो भिन्नपथा-
नुयायिनः सर्वे । परं न किमेकाग्रयसमुत्पन्नाः सर्वेऽप्येते पन्थानः ।
शिवत्रिपुण्ड्रशक्तिसूर्यगणपत्यादयः सर्वा अपि न किं वैदिका एव देवताः ।
समानाऽदुराज्जाताः कलहायमाना आतरो भवन्तु प्रकाम मिथो रिपवः ।

अनंतरं प्रविशेत् लंबोदरमहामागः । ‘गणराजो जयति जयति गणराजः’ एतावन्मात्रमेवाविरतमुद्गिरञ्चसौ शनैर्गणपत्याकृतीनक्षान् गणयति स्म ।

रुद्रभटो बभाण—“अपि स्वास्थ्यं सर्वत्र ?”

लंबोदरः—अथ किम् ? । गणराजकृपया स्वास्थ्यं सर्वत्र ।

पूर्वागतत्वादसौ गत्वा निःशङ्कमुच्चैरासनमधितष्ठौ । तदालोक्य मनागस्वास्थ्यमुपगतोऽप्यगतिकतया स्वस्थान एव तं वृष्णीमासीत् किं केनासनं स्वीकरणीयमिति नासीदेव व्ययस्थापितपूर्वमनेन ।

आसनमधितिष्ठत्येव लंबोदरमहामागे सौरपथानुगो धर्मगुरु-
रागस्थान्यदुच्चैरासनमलंचकार । चित्रित-प्राभातिरू-सूर्यकिरणकलापां
कन्यामुद्रहताऽनेन सह परिचयं शिष्टाचारानुमतं जनयितुं रुद्रभटो लंबो-
दरमहामागमुद्दिश्य जगाद—“एते सौरपथानुयायिनो धर्मगुरवः । कृतार्था
वयमागमनेनैतेषाम्” । धर्मगुरुवाच—“साधु । सर्वेषां हितं साधयति
देवः सतिता । सर्वेषां तेजसां चैतन्यस्य चासावधिष्ठानम्” ।

अग्निवर्णः—सःयमेनैतत् । अत एव सविनारमाद्यं दैवतं
मम्यन्ते जनाः ।

एतदाकर्ष्य संजातमन्युर्गणपत्पो लंबोदरमहामागः साधिक्षेप-
मथोचत्—“नैतत् स्यात् कर्हिचित् संमनं मे । नास्ति कोऽपि देवगणे
गणपतेः श्रेष्ठतरो देवः । पतिरसी सर्वेषां देवगणानामित्येव गणपति-
रित्यभिधानमेतन्मय । केवलमेव सूनुः श्रीमहादेवस्येति वयं शंकरं गणपतेः
श्रेष्ठतरं गणयेम” ।

मौरः—नैतत् संमनं मे । सूर्यस्य पुरतः स्वयं शंकरोऽपि यदि
लगीपांस्तत् का मात्रा गणपतेः ? । प्रदास्यते मन्त्रिण वेदेन न महादेवो
गणपतिर्वा । उपवेदे पुराणे येनपो. संग्रहति निर्देष्टाः । उदयाभिमुखः

सवितेव ब्रह्माऽस्तामित्यपी च स एव त्रिष्णु । दिनमध्यगतः सवितेव शिवः । मरुतु वेणवः शेरः शो वा । उभयोरपि गायत्रीमन्त्रेण सूर्यो-
पस्थानमावश्यकमेव ।

अत्रान्तरे श्रुतपूर्वोक्तभाषणं समुपजातमन्युः कोऽप्यपरं शैव-
धर्मगुरुत्वेत्य साभिनयमुवाच—“ किमिह शिवगर्हणपरा यूयम् ? । इमा
ममोपास्यदेवता निन्दतो जनस्य ह्येत्ये जिह्वामेगामूलात् । त्रिना प्रामु-
ख्यात् कथमसौ प्रोच्येत ‘महादेव’ इति ? ” ।

नौर—दिनमध्यगतो भानुरेव चण्डित्याच्छिन्न इत्युच्यत एतच्च
सत्यमेव । तत् काऽन सभरति निन्दैतस्य ? ।

शैवः—मेमम् । निरूपयन्तु भवन्तः पुराणानि निपुणम् । सूर्यो
नामाष्टमूर्तेः शिष्यैका केवलं तनुः । अगाधिभावस्याप्यनभिज्ञा
भवन्ति भवन्तः ।

अत्रान्तरे समीप एव वर्तमानो वदिकपरिषद्व्यवस्थापकः कोऽपि
रुद्रभटनियुक्तस्त्वष्णीं स्थातुमपारयन् सूर्यशिवमहादेवगणपत्यादिषु देवेषु
कोऽपि प्रामुख्यं यास्यत्यस्मिन् विवाद इति भिया स्वयमुपसृत्य मध्य
एवोवाच—“ त्रयोऽपि यूयमयथार्थं यादिनः । परिपत्सेवकोऽप्यहं नात्म-
देवताभिमानपराङ्मुखः । महीयान् महादेवो गणपतेरित्येकमस्यैव
विनिश्चितं भवद्भिः । तथैव शिवः सूर्यात् सूर्यो वा शिवाद् स्याद्
गरीयान् । परमाद्यैषा दुर्गा माता मूलशक्तिरात्सर्गासा देवताना श्रेष्ठ-
तमा । अत एवास्माकं शाक्तानामयं पन्था वैदिकविभागेऽस्मिन् राज्येऽ-
प्यद्य यावदविनष्टोऽनर्तत ” ।

एतदाकर्ण्योच्चैर्हसन् शैवगुरुरभिदधे—“ त्वयैवात्ममुखेन स्फुटीकृतो
न्यायः । देवीय शक्तिरप्यर्थमहं शिवस्य । तदपि च वाममङ्गमवलम्बम् ।
अतो यदुच्यते भवद्भिस्तदज्ञानादङ्गादिगभावस्य ” ।

श्रुत्वैतच्छाक्तः प्रत्युवाच—“ अहो कीदृशोऽवाङ्माहिगभावः ? !
-मन्येऽनेन शैवबहुना न कदाचिदपि ध्याता शक्तिदेवी । नैपाऽध्यास्ते
वाममङ्गं भर्तुः परमविरतमस्य वक्षसि नृत्ततीयम् । तद् ब्रूत को महीयान्
शिवशक्त्योः ? ! एवं शिवेऽपि हीनतां गते का मात्रा सूर्यगणपत्योः ? ” ।

अत्रान्तरे शुभ्रवसनधरः कोऽप्युपेत्य बभाषे—“ अहो तिष्ठतैकतः
सर्वे यूयम् । अधीत्य वेदान् भवन्तो ज्ञास्यन्ति यद् धैरेव वैदिको देवः
सर्वेषां महिष्ठ इति । पिताऽयमन्येषां निर्जरसाम् ” ।

“ अहो प्रभावस्ते देवस्य । । तस्य पत्नी मेदिनी परित्यज्य
तनूरीकृतस्यातन्याऽधो न्यवसत् । उपा तद्दुहिता नर्तकी जाता ।
मरुदप्रिसूर्यादिस्त्र्यादिभिः पुत्रैः पृथक् पृथक् स्थापितानि राज्यान्यामीयानि ।
अतोऽसौ संप्रति वृषभ इव यूद्धो न्याक्रोशपरस्तिष्ठति । राज्यभरसङ्केष्टु
सुतेष्टु स्यातन्यं तूष्णीमेव पितृभिः । न तैरायासपितव्यो राज्यचिन्तयात्मा
स्वीयः । तद् यथा तथा भवतु । नायं देवः शान्तुषात् पुरस्कारमस्मत्तः ।

अधारुणवसनवासाः कश्चिदाप्यौ पुरतः । तारकानुकारिणा
सतेजसैकेन लम्बाकृतिना विभूषितममृन्मणिना ललाटेतस्य । स आह—
“ किं वृथा कलहेन ? ! अहमेतन्निर्णयामि । शिवशक्त्यादित्यादीनि
सर्वाण्युपदैयतानि । कानिचिन्नेतेष्वनार्याण्यवैदिकानि । परमन्तु भवन्तो
यदूर्ध्वमुदयादरुणस्य प्रभवन्त्युदेतुं सविता । तत एव चारभ्यन्ते पूजनानि
देवतानाम् । अतो मन्येऽरुण एवात्र पुरस्कार्यः । जलपथीनामरुणोऽ-
धिपतिः । रुचिररम्बनादिरुदोऽसौ प्रेक्षते हिताहितानि मानवाना-
मपिलानाम् ” ।

“ परं येनक्षणा प्रेक्ष्यन्तेऽनेन तेऽरुणेन सर्वेषां हिताहितानि म
सूयं एव, महाराज । दूरीकृतेऽस्मिन् सूर्ये कथमरुणराजो भवतां प्रम-
त्रिष्यति ज्ञासितुं राज्यमासीयमिति स्पृष्टमेव । तद् भवत्येवम् । सूर्य
एवार्हत्यप्रमानम् ” ।

“ परमरुणो राजा सम्राडित्युच्यते ” ।

“ अग्निरिन्द्रोऽपि चेमा पदनीं धारयत । मित्रसाहाय्यादेव प्राप्यते बहुमानोऽरुणेन ” ।

“ परमनन्यलब्धया मायाशक्त्याऽयमुपेत ” ।

“ एतदेनासुरीं सपद द्योतयति न दवीम् । अत एवापहतमरु-
णस्याधिपत्यमर्थप्रेदेन । केचल ‘ स्वर्गे मे निवास ’ इति कपनेन का-
स्यात् भुवि वरुणे सादर ? । किं तथा स्तूयते पुराणेषु वरुणो यथा
महेन्द्र ? । तिष्ठत्वय तत्र सुख सौवर्णे स्वरथे ” ।

लब्धासरो रुद्रभटो दूरीवृत्सोच्चैरासनानि शनैः शने सर्वाणि
समतामनेपीत् । अथ यथाकथितमाययुर्निधिपयानुसारिणोऽनेवे-
क्रमेण धर्मगुरव । तेरपि समारम्भो धर्मकलह । पूरित कर्ण-
परुषेण कोलाहलेन समागृहमखिलम् । परस्परवधोद्यता इवालक्ष्यत
बहव । अत्रान्तरे सम्राप्तोऽमात्यराज । तद्दर्शनेन कलहाद् विरता-
सर्वेऽपि राजप्रतिनिधिरय राजवद् देवतारूप एवेति धियाऽहमहमिकया
दर्शितादरास्तस्थु । अथ कर्णान्तिकसमानीतेनानेन रुद्रभटकथित
किमपि समाकर्ण्योन्नतममासनमासीनोऽखिलानुदिश्य जगाद—“ अहो
किमेतत् ? । किंनिमित्तकोऽय कलहो मुष्माकम् ? ” ।

रुद्रभटः—“ काम समये सम्राप्तोऽमात्यराज । अन्यथा नासमह
समर्थं शमयितुमिम कलहम् ” ।

अमात्यः—किमिहान्योन्यमलहायागमन भवतामुत विपक्ष-
समुन्मूलनायात्रिचारितान्योन्यपथभेदमायोधनोपकरणसभारसमाहरणाय ? ।

गाणपत्य—येन केनापि हेतुना सम्राप्ता अपि न वय
वर्हिचित् समुद्यता श्रोतु गर्हणमुपास्येदेस्ताया अस्माकम् ।

सौरः—धर्मकार्ये साहाय्य कर्तुमुद्यता वयमिति किमेतद् वितीयते भवद्भि पारितोषिकमस्मासु ॥ ।

शैवः—यदि गरीयसी शक्ति शिवात् तच्छाकैरेव सगम्य सा स्वव्यसनवारणार्थं प्रार्थनीया । किमर्थमस्मानाहूय पुरोऽस्माकमेव प्रतिपाद्यते श्रेष्ठतरता शिवाच्छ्रवते ? ।

तच्छ्रुत्वाऽमात्य प्रोचैरुवाच—“ सुहृद , प्रोक्तमिमं श्लोपास्य-देवताभिमानं भयद्दुःखवर्तिनमालोक्य सख्य मोदतेतमा मानसं मे । परमेतावदेव खेदयति मा यत् कल्हकालानभिज्ञा सर्वे यूयम् । सखाय , भिन्नाः सन्ति सर्वेषां धर्ममार्गाः ” ।

शाणपत्यः—एवमेतत् कोऽत्र दोषः ? ।

अमात्यः—भिन्ना सर्वेषां वो देवता उपास्याः ।

सौर—अत एवायमेतावान् कल्हः ।

अमात्यः—अपि च परपरापुनीतानि भयत्पथनामायपि भिन्नान्येव ? ।

शैवः—बाढम् । ह्यपथनाम्नोऽप्यभिमानोऽस्माकमत्याज्य एव ।

अमात्यकृता निविधपथप्रशसामिमांशकर्मण्य समुत्पन्नभी रुद्रभट किमपि निरञ्जुरमात्यश्रवणससक्तमुखो जेशः । निज्ञाय तदाशय “ स्मर्यते मया सर्वम् । अलं चितया ” इति सूचयताऽमालेन मनागिप्र प्रपी उद्यास्य पाणिं पुनरभाणि—“ भिन्ना सर्वे यूयमेतत् समत मे । पर भिन्नैष्वपि भयत्स्वततो निरसलैक्यमेवेति न साकल्येन विज्ञानन्ति भवन्त-इति मन्ये ” ।

अलेनानेनामाल्यवचनेन यथेष्टमाश्वासितो रुद्रभटो यमाण—
“ तथ्यमेनामाल्यमायिनन् । मर्ये यथ भिन्ना । भिन्नताभिमानोऽप्यस्मदीय-

समुचित एव । परमभिन्नमूलाऽस्माकं भिन्नतेत्यजानद्विरस्माभिरथ यावद्
वरात् समाकृष्याङ्गारान्नष्टकल्पता नीतो धर्मो वैदिकः ॥ ।

अमात्यश्चोबिरोधाभासमजानन् मन्दधी शैव प्रोवाच—“ भिन्ना
अपि वयमभिन्ना एवेति कथं ज्ञायते भवद्विरिति नाहमगच्छामि ॥ ।

अमात्यः—नेतद् दुर्गावमतितराम् । श्रूयताम् ।

अमात्यमुखनिर्गतमन्त्र्य वचनमाकर्ण्य रुद्रभटः सोत्साह सर्वानु-
दिश्य वमापे—“ शृणुत सागधानं सम्भा । अतीवोपकारकोऽयं कलहोऽ-
घतनः । एतस्मादेव भाग्येनाद्य ज्ञास्यन्ति भवन्तोऽमात्यमुखनिर्गतानि
कतिचिन्नूतानि धर्मतत्त्वानि । तदेकाप्रेण मनसाऽकृतकोलाहलं श्रोतुं
प्रसीदन्तु भवन्तः ॥ ।

अमात्यः—सत्यमेतद् यद् युष्मासु सन्ति केचित् सोरा ,
अपरे गाणपत्या , अन्ये शेताः , इतरे वैष्णवाः , परे च शाक्ताः ।
तथापि यथार्थतया विचारिते न किमभिन्ना एव सर्वे भवन्तः ॥ ।

स्वानुनूल्येन देयमेभिः प्रत्युत्तरमिति सामिनयममात्येन पृष्ट्वा
अपि ते जडतया बुद्धेः , प्रोक्ततया वाऽहंकारस्य नाशतोऽपि
विनिदुराशयममात्यस्य । किमेतदुच्यते इति दर्शयन्तस्ते शून्यदृष्टयोऽन्यो-
न्यमुखमीक्षमाणा जडा इमादिदित्यक्त्यार्या मुहुर्मुहुर्मात्याननमनलोक्या-
मासु ।

अथ भूयो भाषितुमारभतामात्यः । सध्वान्तो विपक्षो नाम
सुखसंप्राप्त्यो मृगयापशुरेव । गण्यते वाग्दूकेन । अतः स्वमतानुयायिनो
विधातुं सम्मानमिलयन्नगदत् “ सुहृदः , सन्तु कामं भवन्तो भिन्नपथा-
नुयायिनः सर्वे । परं न किमेकाग्र्यसमुत्पन्ना सर्वेऽप्येते पन्थानाः ॥ ।
शिखिष्णुशक्तिसूर्यगणपत्यादयः सर्वा अपि न किं वदिका एव देवताः ॥ ।
समानाऽनुदराज्जाताः कलहायमाना भ्रातरो भवन्तु प्रकामं मिथो रिपवः ।

किन्तु परमायसाधने तावत् भवितव्यमुदारमनोभिरखिलैः । अदत्तान्तराः
पादपशाखा यदि सर्वदाऽन्योन्यवर्षणपरा जायेरंस्तत्समुत्पादितवैश्वानरास्ता
न चिरात् सहात्मना त सकलमपि पादपं भस्मतां नयेयुरिति, न वेद्मि,
कथं विस्मर्यते भवद्भिः । अवर्तमानेषु रिपुषु स्वपक्षमाहात्म्यप्रतिपादन-
प्रयत्ना मिथः कलहा वा भवतां भवेयुः क्षम्याः । परं कथमेतदविदितं
वो यद् वैदिकधर्मनिर्मूलनाय बह्वपरिकरा बौद्धाः सर्वत इति । वेदनिन्दका
एते बौद्धा इति प्रथितमेव । वेदनिन्दा नाम न किं गर्हणं सर्वेषामप्य-
स्माकं वैदिकानां पथां विविधानाम् ? ।

लंबोदरः—अहो सत्यम् । नासीदितत् समुत्पन्नं मतौ मे ।

सौरः—सत्यमेतत् । बौद्धा एव यथार्था नो रिपवः ।

अमात्यः—अत एकस्यापि विपद् सर्वेषामेवेति चिन्तनं न
किमावश्यकं व० ? ।

शैवः—सत्यं सर्वेषामेव सा । काऽत्र सशीतिः ? ।

सौरः—परं कीदृशी विपदुपनताऽद्य ? । कश्च परिगतोऽ-
नयाऽत्र ? ।

रुद्रभटः—यम् । शाक्तेष्वस्माद्यु स्वधर्मपरेषु बौद्धा एते
समुद्यता निर्मूलयितुमाचारानस्मदीयान् ।

लंबोदरः—कथमिदं ? ।

रुद्रभटः—देव्या बलिदान वितर्तितमुपदिशति नः शाक्तपथः ।
परं तथा विधातुमुद्यतेष्वस्माद्यु बौद्धा एते स्वीकृतमिपक्षभावा राज्ञ
निषेधान्यानस्माकमनुयायिनः प्रतिकूलमतान् निदधति ।

सौरः—कीदृशं बलिं वितर्तितमास्त यूयमुद्यताः ? ।

रुद्रभटः—क्रमेनत् पृच्छयते ? । बलिर्नाम बलिः । धर्मगुरु-
पदिष्टो बलिः । देवीनार्थिनो बलिः । नरबलिदानचिकीर्षयोऽपि किमर्थं

वय परैर्दूषणीया २ । न मेवशीर्षमालाधारिणी देव्यस्मदीया । नरकपाल-
माला विभर्त्सया ।

नरबलिदानकयामाकर्ण्य सौरशैम्भाणपत्यादयो धर्मगुरवः
सभ्रान्तचित्ताः परस्परमुखाग्रलोकनपरास्तस्युः ।

सौरः—हिंस्यन्ते मानुषेतरा प्राणिन पुरो देवताना बलि-
हेतोरिति निदित न । पर... ..

शैवः—स्यात् कदाचित् समत नरबलिदान वेदिके काले
पूर्वस्मिन् । किन्तु

रुद्रभटः—अहो नि शङ्क समाचर्यत नरबलिदान सर्वं पूर्वम् ।
प्रधितैवैतरेयब्राह्मणवर्णिता नरबलिदानकया सर्वत्र । उदरव्यथामात्मीया
शमयितुं स्वकीयमेव पुत्रमाहुतीर्कृतुमासीत् समुद्यत पिता तत्र । अने-
नास्म सुहृदाऽग्निवर्णेन बलिदानहेतोः सज्जीकृतो नासीत्तदीयोऽपि सन्तु ।

सौरः—पूर्वकालसमतास्त आचारा किं सप्रत्यपि समाचरणीया
एव २ ।

रुद्रभटः—पूर्वकालसमाचरितानामाचाराणां यथाविधि पुन समा-
चरणमेव म्लानिमुपगत धर्मं पुनर्नवीकुर्यात् । शाक्तधर्मोऽजीवनसमुद्य-
ताना नराणां न किमानश्यकं पुनरुज्जीवनं विधेर्नरबलिदानस्य २ ।

रुद्रभटसंप्रयुक्तोऽयं युक्तिवादो न सम्यन् प्रीणयति सम्यानिति
वीक्ष्य परिहृतनरबलिदानवादोऽमाल्य सय वक्त्रुमारेभे । स उवाच—
“ सम्या समाचरतु परिहरतु वा कोऽपि स्वेच्छया बलिदानम् । त्रिभिन्ते-
ऽस्मिन् दण्ड्येत विघ्नकर्ता बलिदानसाधकेन । परमन्ये प्रकोरेर्न किं
बोद्धगणेनानेकविधं बाधितोऽस्मदीयो वैदिको धर्मः २ । कवलितसकल-
दानद्रविणेनानेन बौद्धधर्मेण न किं सप्रति सौरशैम्भाणपत्यादयो देवता
निर्धनता प्रापिता २ । के लभन्ते राजप्रतिग्रहमधुना—बोद्धा वैदिका वा २ ।

धनलाभकयामेतामाकर्ण्य समुद्भूतलोभाः सर्वेऽपि वैदिकाः सम-
मृचुः—“सत्यमेतदमात्यराज । अन्यैरपह्रियमाणोऽस्मदीयो प्रासः कथम-
स्माभिः सहेतः ?” ।

अमात्यः—परं यदि सर्वे यूयमैकमत्नेन बद्धपरिकरा दर्शित-
निजविरोधाः स्थानान्तरगामिनमिमं धनसंचयं निरुध्य भूयः पूर्वपथं
स्वापयिष्यथ तर्ह्येन यथापूर्वं सुखमाजो भविष्यथ । जीर्णतां गतान्यपि
भवतां देष्टतानिरेतनानि न कोऽप्युद्धरति राजपुरुषः । किन्तु नवनवां
सुपमां प्राप्यन्ते विहारो बौद्धानामिति न किमनुदिनं प्रत्यक्षं वः ? ।

सर्वेः—सत्यमेतत् । प्रत्यक्षमिदमनुदिनं नः ।

अमात्यः—तिष्ठत्वेषा धर्मोच्छेदकया । परं दृश्यते भवद्विर्यनीति-
बन्धनान्यपि सह धर्मेण समुन्मूल्यन्ते सर्वत्रेति ? ।

प्रत्युत्तरमजानन्तः सर्वेऽपि वैदिकाः सम्भ्याः संभ्रान्ता इति
वीक्ष्य रुद्रभटोऽभ्येयावादीत् “अनतिदूर एव भैरवपुरस्य वर्तते नुमहान्
विहारो बौद्धानाम् । सन्ति तत्र यावन्तो नरा भिक्षवस्तावन्तो नार्योऽपि ।
वर्तितैवैकाऽऽवहति प्रामुख्यपदं विहारे । तच्छिष्यतामुपगता भवन्ति
यौवनवयोऽनुद्धा अङ्गना एव बहवः । अप्युपदिष्टं क्वचित् संन्यास-
स्वीकरणं नारीणां वैदिकधर्मेऽस्मदीये ! । एतावता यूनां स्त्रीपुरुषाणामेकत्र
प्रासः कियतीमनीतिमाचरिष्यतीति किं कथयितव्यं भवताम् ? ।

श्लाघ्यन्ते सर्वेऽपि प्रश्नाः श्रोतृभिरात्मीयाः संभतीति विज्ञाय
रुद्रभटः प्राप्तक्लृप्तं मन्यमानो वभाण—“अपि भात्येतदुचितं वो यत्
संस्थां महत्यप्यनीतिर्भैरवपुराधिपतिना महाराजेनाश्रयदानेन स्वयं
संवर्ष्यन् इति ? ।

श्रुतमक्षराजाभिधानोऽमात्यः सरभसमुपायोवाच—“शान्तम् ।
नास्यां परिपदि महाराजप्रतिकूलं किमपि प्रोच्यमानं मयाऽनुमन्येन ।

अभिधानमपि महाराजस्य केनापि प्रोच्यमान न स्यात् समत मे । राजद्रोहो भवेत् तथा करणे । कथममात्येन मया सोऽनुमन्तव्यः ? । सर्वज्ञो महाराजः । सर्वज्ञा एव भवन्ति सर्वे राजानः । न कर्हिचित् कोऽपि प्रमाद्यति नृप । तत् किमर्थं दूषयय महाराजम् ? । वेदिक-धर्माभिमानिभिः सर्वे स्वधर्मविरोधका बौद्धा यदि निन्दिता भवद्विस्तन्नऽकोपि युष्मान् स्थापयेद् दोषपक्षे । यथेच्छ निन्दन्तु भवन्त स्वधर्मप्रतिकूलान् बौद्धान् । अहमपि तथा करणे भवत्सहायतामेत्य भवद्भीष्टसाधनाय यतेय । तत् सप्रेष्य महाराजाय शिष्टमङ्गलमेक यदि भवन्त सगिनयमस्य पुरो वर्णयिष्यन्ति स्वपञ्च तनोऽहमपि महाराजादिष्टो भवत्पक्षानुकूलं स्तोकमभिधास्यामि । स्वतन्त्रो महाराजो धर्मानुसृतौ । परमहमद्याप्यमुक्तेऽपि वेदिकधर्मः । सेवावृत्तिमपि स्वधर्मविनाशकान् निरुन्धन्त मा न कोऽपि प्रतिबद्धुं शक्नुयात् । महाराजोऽपि सहिष्णुप्रवृत्तिः । यत् स्वातन्त्र्य धर्मेतिष्ये स्वयमुपभुज्यते तदेवान्येष्वपि तेन सपरितोषं नितीर्यते”

अमात्यान् न निर्गतैरेभिर्बोभिर्मुमुदिरे सर्वे वेदिका सभ्या । सचिरोपदेशमनुसृत्य च विनिश्चित सर्वे शिष्टमण्डलमप्रेषणं महाराजाय । परमेष्टमक्षोभमवसानं परिपदो न यथापेक्षं जनयेदुत्साहं वैदिकेष्विति मन्यमानो रुद्रभट्टः समुत्थाय स्वयं समारम्भचरमभाषणं प्रोच्यैर्या-वच्छक्य विगर्हितबौद्धधर्मं स्मृत्युपस्थितैर्बोभिर्बौद्धिकं धर्मं चिरप्रशशस । ततश्च वैदिकधर्मपथभेदे ऋषमपकृता वेदिकधर्मानुयायिनस्तत् स्फुटीकृत्य भूय प्राप्तनरबलिदानाधिकारा वयमुपयुक्तैर्बौद्धिकास्तद् विशदीकृतवान् । अततश्च बौद्धधर्माच्छेदाय भाव्य सर्वेन्द्रपरिकरैर्बौद्धैरिति सप्रार्थ्य “स्वयमागमनेनोपवृत्ता वयमतिनराममात्यरात्रेण” इति सङ्गनज्ञता-भिनयमाभाष्याघोषितम् “असितं परिषकायं अचतनम्” इति ।

‘असितं समाचार्यम्’ इत्याख्यं लघोदरं उवाच—जयति गणराज । शीघ्रं जगर्तुं—शयति शम्भुः, जयति शम्भुः । सौरगुरु-

रुजगार—विजयेतरां सविता सूर्यनारायणः । अयं शैवा मुखेनोच्चैर्दक्कानादं
चक्रुः । तेन च भूयः समुत्पन्नस्त्रपयाभिगाना अहमहमिकया चिरं
स्वदेवताविजयशब्दं ते घोषयामासुः । तद् दृष्ट्वाऽमात्यः स्वकरमूर्खीकृत्य
सर्वानुद्दिश्य बभाषे—“अपि भो वैदिकबांधवाः, भिन्ना अपि धर्मपथदेवता
अस्मदीया न किं वेदान्तर्गता निखिलाः ? । तद्ब्रूतैकमत्येन ‘विजयते
वैदिकधर्मः’ इति । अयं स्वाविचाराचारलज्जितास्ते सर्वे ‘विजयते
वैदिकधर्मः’ इति भाषमाणाः सभागृहं तत्पुत्रः ।

—सप्तदशः परिच्छेदः—

(राजसभावृत्तान्तः)

शाक्तो वाऽन्यो नृशंसः प्रभवति न यथा बाधितुं बालमेतं
पूर्णाः नर्वा भवेयुर्क्षिति च विविधा। अस्य काङ्क्षा यथैवम् ।
न्यासं मत्वा मदीयं कतिपयदिवसान् पालयेदक्षचेता
अन्विष्याहं प्रकुर्यां, सचिव, करयुगेऽस्यैव तातस्य यावत् ॥१॥

ऊर्ध्वं सभासंमेलनात् राजान्तिकं जिगमिषू रुद्रभटः सह
कतिपर्यन्तनुयायिभिरेकतो गूढं संमन्त्रयमाणोऽतिष्ठत् ।

रुद्रभट उवाच—सभायाममात्यमुखविनिर्गतं राजद्रोहसंबद्ध-
मालापमाकर्ण्य तु सुतरां साध्यसाक्रान्तहृदयोऽहमभूवम् । स्वयं बौद्ध-
धर्मपक्षपातिनि महाराजे तत्संबन्धिनं प्रजाकोपमदर्शयन्तो वयं कथं
पारयेम सोऽसाहान् विधातुमस्मदीयाननुयायिनः ? । राजद्रोहमधिकृत्या-
मात्यकृता सूचनामाकर्ण्य पुनर्महासभासने चिरमह साशङ्क
एवासम् ।

एतदाकर्ण्य प्रकटिताद्दहासः सचिवोऽवादीत्—‘ यद्येव तन्मन्ये
फलितं न समुद्देशेन ’ इति ।

रुद्रभटः—कथमिदं ? तत् किं ममावैफन्यकामोऽभूदमात्यः ?

अमात्यः—सत्यं नासीन्मे तथा संकल्पः । पर यावदहं
साचिव्यकामस्तावत् कथमहं राजापथ्यकारिभिः सह स्फुटमेवैककार्यो
भवेयम् ? ।

रुद्रभट्टः—(सहासम्) तद् नासमतमन्यकृत राजापथ्य-
ममात्यस्य १ ।

अमात्यः—अन्यकृते राजापथ्ये क प्रतिकारो मदधीन १ । किमर्थ-
महमेष्यामि परिपन्थिता तेषां ये स्वपीडापरिजिहीर्षयैः भवन्ति समुद्यता
अनुग्राह्यमपथ्य राज्ञ १ । न निष्कारण राजापथ्यचिकीर्षा करोति पद
जनानां हृदयेष्विति जानन्नहं किमर्थमुपदेक्ष्यामि जनान् 'मेवमाचरत'
इति १ । मन्त्रिपदाधिष्ठितत्वाद् भृशोऽहं महाराजस्य । यावत् साचिव्य-
सस्पृहं मे मनस्तापन्तु एव मयाऽनुवर्तनीय । यथा स्वतन्त्रा प्रजाऽ-
धिकारिणी निषेधमनभीष्टमाचारं नरपतेस्तथा नाहं परतन्त्र । नावश्यक
प्रजानां स्वतन्त्रतयाऽनुवर्तनमनभीष्टस्य राज्ञ । अन्योन्यावलम्बित्वाद्
राजप्रजार्धर्मयो राजधर्मशैथिल्यं न चिराच्छियिलयति हृद्गता राजभक्तिं
प्रजानाम् । अतो न कोऽपि दूषयेत् सचेता राज्ञ प्रतिकूलतां गतां
प्रजा एतादृशी ।

रुद्रभट्ट —ज्ञात मया राजप्रजार्धर्मयोस्तत्र सामान्यम् । परमस्म
प्रार्थनापराङ्मुखे महीभुजि किमस्माभिः प्रतिग्रिधातव्यं तद् विशदी-
कृत्यास्माननुग्रहीतुमर्हस्यमान्य ।

भूयो त्रिहस्योगाचामात्य —कथितपूर्वेण वचनैः मे स्फुटीकृत
भयदभीष्टमुत्तरमित्यासीन्मे तर्कः । भूय श्रूयतां सावधानम् राजसभा
सप्रोक्षेण भयसु युष्मदनुकूलं शत्रुमात्रमपि प्रकाशं प्रकटयितुमहं न स्या
समर्थः । महाराजपरिपृष्टोऽहं भयप्रतिकूलमेवाभिभोषयामिप्रायम् ।
शाक्तप्रतिकूलं हि सप्रति स्फुटमेव बौद्धपक्षपाति मनो महाराजस्य ।
परं प्रतिकूलभाषिण्यपि मयि भयद्विनिर्भीकैरेव रोपपरुषाक्षरदूषणीयो
महाराजः । सौम्यप्रकृतितया परुषाक्षरानपि वो न कोपिष्यति सः ।
परमनुपयुक्तपरुषाक्षरेष्वेव निवृत्तेषु भयसु नेयं व्यतिकारोऽभीष्टमासा-
देयद् रूपं न च भयदनुयायिनः शाक्ता यथेप्सितं प्रजोपसमुत्तुका भयेषु ।

रुद्रभटः—स्फुटीभूतमेनदधुना न । परमपरागपरेषु शाक्तेषु सचिरपदवर्तिनममात्यमेव योजयिष्यति प्रकोपकारिणा समुन्मूलनकर्मणि महाराज । अमात्यश्चास्मान् दण्डयितुं प्रेषयिष्यति सैनिकान् शस्त्रपाणीन् । अथ यथादेश युद्धपरेषु सैनिकेषु कथमा माऽस्माभी रक्षणीयः ? । कथममात्यः प्रभवेत् सभागार इव समरेऽपि यथार्थेऽर्थमहमदीय संपादयितुम् ? ।

अमात्यः—अलमत्र निपये चिन्तया । विश्वासघातसमुद्यते स्वयं सेनापतौ किमिति विभ्यति भयन्तः सैनिकेभ्यः ? । न स्थास्यति स्वयमाहवे महाराजो वीक्षितुं कृतरुमकृतकं वा चेष्टितं मामकीनम् । अतो राजसभाया अपि समरभुवि सुकरतरं व साहाय्यकरणं मे । परमेव साहाय्यदानसमुत्सुकेऽपि मयि न भाव्यं मनागपि भवद्विराडनोपकरणे शिथिलादरैः । यतो न मादृशः समोऽपि राजाश्रितः सेनानीगणः शाक्तमक्तः । केपाचित् तु हृदये निरतिशया राजभक्तिः । अतोऽनुकूलेऽपि मयि सहान्वेयोऽप्यु भाव्यमेव क्षमैर्भवद्भिः । तथा बौद्धधर्मनिमोहितमना सप्रति महाराजो यथा प्रजाप्रनोपसत्रस्तः स कदाचित् परित्यज्य राज्यं बौद्धभिक्षुदीक्षां स्वीकुरिष्यति । परं तथा भविष्यतीति त्रिभुवनस्य शिथिलितप्रजाप्रकोपसमुद्यमनं स्वेयं भवद्भिः ।

अमात्यमुखनिर्गताः वाकर्ण्यतानि वाक्यानि सुतरां तुष्टचेता रुद्रभटोऽग्निवर्णमनुयायिनश्चान्यान् अभिगीक्ष्योवाच—

“प्रेक्षतां प्रेक्षन्तां भयतः सर्वेऽपि सप्रति केन्द्रस्यानवर्तिनो नो ग्रहाः शाक्तानाम् । सत्यमुज्जीवेत् पुनः शाक्तधर्मः । अपिचाग्निवर्णः, भवः सुतसंप्राप्तिदिनमेप्यति प्रारम्भमुद्भूततामेतस्योजीवनस्य ” इति ।

“एवरूपमेव प्रेम परमार्थं सुहृदः ” वृन्नुतामभिनयन्नग्निवर्णो चक्षुःश्रुतिं प्रणम्य प्रोवाच ।

आवश्यकमत्र सुटीकरण स्वरूपस्वान्येषामनुयायिना रुद्रभटस्य ।
एतेषु प्रायः सर्वे एवाद्य यावदविदितरुद्रभटाभिप्राया अर्तन्त । अतो
निर्वन्धादेव रुद्रभटस्यासन्नेतेऽनिच्छन्त एव संप्राप्ता परिपद वैदकीम् ।
बलीवर्द इव पुच्छपीडनाद् यद्यपि बलादेवाभूद् क्षणिकजागृतिमुपनीतो
वैदिकधर्माभिमान एतेषा तथापि परप्रत्ययनेयधीभिरेमिवैदिकधर्माभिमान-
विडम्बिमेवाभारि । अतो न कोऽप्येतेषु परिपदि शाक्त-
धर्मानुकूलमुदगिरिच्छन्दमात्रम् । “ अपि वैदिकधर्मानुयायिनो यूयः ? ”
इत्यनुयुक्तेऽमात्येन विनिधपटपरिवेष्टिताङ्ग प्रकटितघण्टारवैर्नन्दिकैरिव
क्रीडासु चिरप्रकम्पितशिरोभिरेमिरस्थीयत । परिपदि पुनः स्वस्वोपास्य-
देवतार्चनवैशिष्ट्यमधिकृत्य केवलं सहान्वरयथातथ मुहुः कल्हं चक्रुः ।

स्वस्वगृहेष्वात्मनोऽभीष्टदेवतार्चनमेव मोक्षयेति मन्यमानास्ते कथं
शाक्तधर्मपक्षपातिनो राजद्रोहसमुत्तुका वा भवेयुः ? । परमात्मस्मृति-
निकलेषु ब्रोगव पदं करोत्यनुयायितागुणो दृढीयान् । आस्थादिताहि-
फेनसंप्राप्तद्रो यथा मानवोऽन्यमाभाषणपरं हुकारेणैव केवलं दर्शयति
समतिमात्मीया तथेकेतेऽपि धर्मकार्याय रुद्रभटं काङ्क्षते किमपि साहाय्यं
तच्च करणं कर्तव्यं स्वीयमिति मन्यमानास्ते यद् यद् रुद्रभटोऽदर्शयत् तत्तत्
सर्वमात्मनः समतमिति शिरःकम्पेन दर्शयामासुः । अत एव ते
रुद्रभटोपदेशात् परिपदं प्राप्ताः, शिष्टमण्डलं प्रविष्टाः, राजदर्शनायापि
प्रकृत्यैव समुद्यता जाताः । परं राजद्रोहे प्रजाक्षोभे वा समारभ्यमाणे किमा-
त्मनोऽनुयायिनः कुर्युरिति नासीन्न विदितरुद्रभटस्य । तथापि प्रकृति-
प्रियत्राद् व्यापाराणां तथाविधानां, यथा वनं दिधक्षन् मानवो वह्निपाणि-
रुभाभ्यामपि हस्ताभ्यामुभयपार्श्ववर्तिनो निमग्नान् दहन् यावत् दहेत्
तावत्तत्र तुष्यति तथाऽमात्रपि सर्वेषु विद्वेषजनयन् यावच्छब्देनानुगूल्येन
तोषयमात् ।

यथा तथा भवतु । नेनदावश्यक कथन यत् उपाशुसवृत्तेनानेन
रुद्रभटामात्ममन्त्रेण, स्वकार्यमधिकृत्य द्विगुणीभूतसमुत्साहो जज्ञे रुद्रभटः ।

*

*

*

अनुदितपूर्वेणाघोदित दिनेन भैरवपुरे । मेरुनिध कर्हिंचित्
समपद्यत प्राक् व्यतिकरोऽत्र नगरे । अद्य हि राजाचारमधिकृत्य
मनोव्यथामा मीया राज एव पुरो विशदयितु सञ्जीभूत शिष्टमण्डलम् ।
राजदर्शननिनिश्चिता घटिका प्रतिपालयन्तः सर्वेऽपि नागरा प्रातरारभ्य
राजसभाप्रेक्षणसमुत्सुकमानसाश्चेरु । नैतेषु कोऽपि ज्ञातवान् किं
याचिष्यते राजान मण्डल शिष्टानाम् । पर बह्वः स्वकपोलकल्पितैः
समुत्तेजनपरैर्वाक्यै किमपि सावेश भाषमाणा अन्यान् राजसभा-
विलोकनसमुत्सुकान् विदधु । तेऽपि च पुनस्ताननुचक्रुः । एव
सर्वेऽपि नागरा मिलिता सद्यः समुज्झितस्त्रनिगता प्रासादपथ-
समुखा भ्रेमु । त्रिदितसौम्यप्रकृतितया महाराजस्य गर्भरेऽप्यस्मिन्नसरे
निर्मिकान्येवावर्तन्त सर्वेषा समागताना मानसानि नागराणाम् । न मना-
गपि शाक्तधर्मप्रीतिपूरितान्यासन् मानसानि नराणा सप्राप्तानाम् । केचित्
तु बौद्धधर्मानुरागिण एवाभूवन् काल्प्येन । पर सावेशमारभ्यमाणेषु
व्यापारेष्वेवनिधेषु प्रकृत्यैव बुतुकिनो जना सिद्धिमसिद्धिमुद्दिश्य तेषा
सन्निपाद मतान्यात्मनो दर्शयन्तोऽतितरा सर्वदा त्रिनोदमनुभवन्ति । नासन्
भैरवपुरवासिनो जना सादरा रुद्रभटे । किन्तु सनिश्चय दृढनिषेध-
वाक्यानि प्रयुज्जानो जनश्चेष्टापटु प्रायो विस्मारितनिजचारित्रदोषोऽन्यान्
निजत्रिक्रमसमाकृष्टमानसान् विधातु प्रभवन्ति । तेन चान्यदा रुद्रभट-
निन्दानिपुणा अपि नरा अद्य तेन शाक्तधर्मोद्भूतिसमाचरितान् प्रय-
त्नानेतावत् फलोन्मुखानीक्षमाणा त्रिस्मृततत्त्वाचरित्र्यदोषाः ॥ अमशय-

मसा उपकरिष्यति बहंशेन शाक्तधर्मे न चिराद् विक्रमेणात्मनः ।
इत्यहमहमिकया तत्प्रशंसापरा बभूवुः ।

*

*

*

जयशब्दपरेषु बन्दिषु सभागृहमागत्य सिंहासनमारुह्य महाराज
इति वीक्ष्यैव सर्वेषां विस्मितान्यभूवन् मानसानि । अदृष्टपूर्वेण हि वेपेण
परीतमूर्तिरासीदद्य सः । न व्यलसदेकमपि समोचितं राजचिह्नं शरीर-
एतस्य । सौवर्णतन्तुवसनस्थाने कन्यासदृशं कार्पासवसनमेव केवलम-
लक्ष्यतास्याच्छादकं देहस्य । न मस्तके मुकुटो न वोष्णीपं सार्वकालिकम् ।
यतिरिवानुष्णीपशिरा एवासीदद्य स सभागृहं संप्रविष्टः । रोप्यसुवर्ण-
दण्डपाणयो महाह्वाससो जयघोषमुखराः कञ्चुकिनोऽप्यद्यतनं महाराज-
मीक्षमाणा मनागिधात्मनो मनसि स्वीयेन वेपेण लज्जिता इवालक्ष्यन्त ।
बौद्धभिक्षुदीक्षां स्वीकर्तुमीक्षते महाराज इति प्रागेव प्रकटीभूता
वार्ताऽद्यतनेन महाराजव्यवहरणेन सत्यतामुपगतेत्यमन्यन्त बहवः ।

न महाराजोऽद्य यावद् कमपि स्फुटं कथितवान् बौद्धभिक्षुदीक्षा-
स्वीकरणस्पृहामात्मीयाम् । परं संप्रति महाराजेनान्तरान्तरा बौद्धविहार-
वितीर्णानि महान्त्युपायनानि बौद्धधर्मप्रसारत्वात्तन्त्र्यं चानुभूयमानं भिक्षु-
भिरालोक्यालोक्य जनैरेवासीदनुमिता बौद्धधर्मस्पृहा महाराजस्य ।
अन्यदप्यवर्तत जनानामनुमानहेतुतामुपगतं निदानम् । शाखिशाला-
वलम्बिनी समुज्जितपूर्वकोटिरान्दोलिकाऽसंशयमासादयेत् परां कोटिमिति
यथा प्राकृतेनाप्यनुमीयते विनाऽऽयासं जनेन तथैव मानुषस्वभावविज्ञा-
निमिरज्ञायत नागैरराचारपरिवर्तनाद् राज्ञः । यौवने हि महाराजो दुराचार-
निरतः सुतरां क्रूरचेताः पितरं घातयित्वा प्राप्तवान् राज्यपदमात्मीयम् ।
समासादितराज्योऽपि पूर्वं कंचित् कालं क्षुद्रस्याप्यपराधस्य कृते कामं
व्ययोजयत्, क्रूरतया, प्राणेश्चो जनानामितान् । मृगयायै काननं गतश्च तथा
जघान पशुपक्षिणो यथा रुधिरपूरपरिषिक्तमभादखिलं काननं सर्वतः ।

परमेय क्रूरचेतसो महाराजस्य हृदये स्वयमेव समुत्पन्नो विद्वेष उपरि दुरा-
 चाराणामात्मन । गच्छता कालेन तु तयाऽवर्धत स विद्विषो यया निरतर
 ध्याननिरत समुद्भिन्नमनाः सभ्रान्त इत्यदृश्यत । अथ परित्यज्य शस्त्र समा-
 रब्धदानधर्मादिविधिनाऽनेन निर्मितान्यनाथनिवासहेतोर्मन्दिराण्यनेकानि ।
 स्थापितानि स्थाने स्थानेऽन्नसत्राणि बहूनि । सप्रेष्य रुग्णगृहाणि राज-
 यक्षान् धीमतो यया गदिनो विना त्रास लब्धोपचारा अगद । भवेयुस्तथा
 यतितवान् । प्रासादस्थापिताया देव्या पुरो दिने दिने समार्चयमाणा
 प्रतिपिद्धा पद्भति पशुबले । अविरत धर्मचिन्तनरत एव कालमति-
 वाहयन् पुराणपापप्रशमहेतोर्देहदण्डनधिया "प्रारभतोपवासादिविधीन्
 दुष्करान् । दूरीकृत्य मुखमस्तकवर्तिन कचकलापमखिलमस्पृष्टभूषण-
 मपुष्यच्छरीरमात्मन ।

अस्मिन्नेवावसरेऽनलोकिताड्ययाऽङ्गनया पुरस्कृतो बौद्धधर्म-
 प्रसारकार्याय पर्यटन् भिक्षुगणो भैरवपुरमवाप । मनसा प्रतिपन्न
 यतिव्रतस्य महाराजस्य परिवर्तित मत स्थिरीकर्तुमेतन्निदानता यातम् ।
 ' दया, शान्ति , अहिंसा ' एव मूल धर्मस्य यथार्थस्येति स्फुटमुपदिशत
 आरुण्य तान् बौद्धभिक्षून् समानतया धर्मनिचाराणां बौद्धकृतै कर्म
 भिस्तुष्टमना अजायत महाराज इति नात्र किमपि निस्मयावह ज्ञानिनाम् ।

*

*

*

अनतिक्रान्तेल्मुपायाद् रुद्रभटो राजसभा सहात्मनोऽन्येरनु-
 यायिभि ।

" अदृशितस्वपरपक्षाधिक्यन्यूने रुद्रभट नायक परिकल्प्य
 ' यद्यत् स वदेत् तत् तत् साकल्येन न समत ' इत्यभिनयद्विरेव
 भाव्य भयङ्गि पुरो राज्ञ , न तत्र मनागप्याविष्करणीया अन्योन्यगता पक्ष
 भेदा " इत्यादिभिरमात्योपदेशनाग्नि प्रागेव दत्तसंकेततया न कोऽपि
 शिष्टमण्डले वैदिकपरिपदीवात्र किं माय किं वा मान्यतर स्थान केन-

‘कथं स्वीकरणीयमित्यधिकृत्य कलहपरो बभूव । सर्वेऽपि राजपुरुष-
दर्शितं यथालब्धमासनं संतुष्टेन मनसा स्वीचक्रुः ।’

सौजन्यसमुद्भासमानां मुदामावहता नरपतिना स्वाशयनिवेदनाय सूचितो रुद्रभटोऽवादीत्—“ सुतरां खेदकरोऽघतनोऽयमुपन्यासः । आसन्नावसान इवालक्ष्यतेऽनादिरस्मदीयः पितृपितामहिकः शाक्तधर्मः । तन्नाशनिदानतामुपगतोऽवैदिकश्चान्यधर्मो न केवलं रक्षणं परमातिथ्य-
लक्षणं भक्षणमपि स्वाभीष्टमखिलमविरतमत्राप्नोति । ‘सद्धर्मप्रतिपालकः’ इति धारयति पदवीं महाराजः । सद्धर्मो नाम पूर्वपरंपरया शक्तिधर्म एव ज्ञातव्यः । परं प्राक् शाक्तक्षेत्रवाहिनो महाराजराज्यवर्तिनो दानधर्म-
स्वरूपाः सर्वेऽपि निर्धराः शुष्कतामेत्य संप्रति बौद्धक्षेत्रेषु प्रकटिताः सावेगमावहन्ति । केवलं न्यायार्थिभिरस्माभिरेतत् प्रार्थ्यते यत् शाक्तधर्मो-
जीवनकामा वयं महाराजेन साहाय्यदानेनानुप्रदीतव्याः, अवैदिक-
बौद्धधर्मातिक्रमणात् च रक्षणीयाः । अचिरसंगतायां समस्तवैदिकसभायां सर्वसंमतमिमामेव प्रार्थनां निवेदयितुं महाराजाय सह परिपन्नियुक्तैः
प्रतिनिधिभिरद्याहमत्र संप्राप्तः ” इति ।

अवसितवचने रुद्रभटे महाराजः शान्तचेतास्तत्प्रार्थनामधिकृत्य गभीरमुदगिरत्—“ मामम्येत्य प्रजापीडां श्रुतौ मे पातयद्भिः सत्यमहं भवद्भिरतितरामुपकृतोऽस्मि । शाक्तधर्मग्लानिविषये पुनः कोऽन्यः प्रष्टव्यः शाक्तगणात् ? । धर्मतत्त्वं हि न कर्हिचिद् विनश्यति न वा मलिनतामुपयाति ” ।

रुद्रभटः—सत्यमाह महाराजः । मलिनतामुपगततयाऽऽचारस्या-
स्मदीयस्य प्रणाशोन्मुखः संप्रति शाक्तधर्मः । अत एव पुनरुज्जीव-
यितुमाचाराजो वयं सक्त्याः । न यथापूर्वमाप्नोति राजाश्रयमयमिदानी-
माचारः । न तत्कृते महाराजमभियोक्तुं वयमथ संप्राप्ताः किन्तु भाव्यं
तीर्णाश्रयेणातः परमिति महाराजचरणयोः केवलं प्रार्थयितुमेव ।

महाराजः—कानाचारान् मूय उज्जीवयितुं यूयं सयत्नाः ? ।

रुद्रभटो बद्धाङ्गलिरवोचत्—“सुप्रयिता एवाचाराः शाक्तधर्मस्य” ।

महाराजः—परं मतद्वयानुयायिनः शाक्ताञ् शृणुमः । तत्रैके दक्षिणमार्गा अन्ये च वाममार्गाः । न समानानाचरन्त्याचारानुभौ । अतः पृच्छयेते कानाचारान् पुनरुज्जीवयितुं यूयं समुद्यता इति । किं दक्षिणमार्गपक्षपातिनो यूयं वाममार्गानुरागिणो वा ? ।

ऋजुमनसैव महाराजेन परिपृष्टं प्रश्नमेनं, मार्मिकमाकर्ण्य मनाक् संभ्रान्तमना अपि रुद्रभटो द्राग् व्यवस्थापितवृत्तिरवादीत्—“सत्यं वाम-दक्षिणमार्गमिन्ना आचाराः शाक्तानाम् । तथापि तेषु ये येषामभिमता ग्राह्या वा ते तैः स्वेच्छयानुसरणीयाः । न केवलं वाममार्गाणामेव शाक्तानामाचारदुश्चरतां निवेदयितुमागतोऽहम् । सन्ति सह मया शिष्टमंडल-संप्रविष्टा दक्षिणमार्गाः शाक्ता अशाक्ता अपि च वैदिकधर्मानुयायिनो बहवः प्रतिनिधयः ।

महाराजः—तद् अनुसरन्तु भवन्तः स्वान् स्यानाचारानभीष्टान् । को यः प्रतिबध्नाति ? ।

रुद्रभटः—न कोऽपि प्रत्यक्षतयाऽप्यपि प्रतिबध्नाति नः । परं रुग्धराजाश्रयं वीक्ष्य तर्मेवैदिकं धर्ममत्रत्याः प्रजा अपि वैदिक धर्मपराद्मुखा एव ।

महाराजः—यदि प्रजाभिरनुभवनीयं स्वातन्त्र्यं धर्मविषये तत् किमर्थमसेव्यं तद् राज्ञः ? ।

रुद्रभटः—प्रजा इव न स्वतन्त्रो राजा । राजा नाम प्रजानां प्रतिनिधिः । वैदिकधर्मानुयायिन्यश्चात्रत्याः प्रजा अखिलाः ।

महाराजः—मनागतिव्याप्तिदूषितं माति भाषितमत्रभवतः । सन्ति मे राज्ये वैदिकधर्मानुयायिनो भवादृशा आर्या इव पुरातनधर्म-

सेवितोऽनार्या अपि प्रभूता । तथैव दूरीकृतनैदिकधर्मदोषा नूनधर्म-
स्थापका अधुनातना बौद्धा अपि मे प्रजाभूता एव । अत एक-
स्मिन्नेव मयाऽनुगृहीते धर्मे न किं स्याद् दूषितो मया राजधर्मः ।
शुभाशुभप्रकृतीनि सर्वाण्यप्यपत्यानि मातु समेनैव प्रेम्णा द्रष्टव्यानि ।
अत सर्वधर्मस्वीकरणं ममावश्यं कमेव । राजाश्रयरूपेण सन्ति पुरा
शाक्तैराप्तान्यग्रहारादीनि महान्ति परितोपिष्ठाण्यनेकानि । अस्यान्येव
भवन्ति मया प्रितिर्यमाणानि दानानि बौद्धेषु । यथा तान् विपरीताचा-
रान् वैदिकान् मन्यन्ते भ्रन्तस्तथैव तेऽपि भवताम् । अतोऽदूषितपरा-
चारैः सर्वैरपि स्वाभीष्टं समाचारणीय आचार । न कस्यापि भाव्य
परिपन्थिना महीपतिनेत्येतावदेव कर्तव्यं राज्ञः ।

एव ब्रुवाणं भव नरपतिमभ्युपेत्य द्वा स्यो जगाद—‘स्त्रीपुरुष-
मिश्रितो बहिः संप्राप्तो बौद्धभिक्षुगणो महाराज द्रष्टुमिच्छति’ इति ।
‘प्रवेशयन्ताम्’ इति प्रोक्ते महाराजेनाज्ञसैवावलोकित्वा—मृणालिनी—
शमधनादयो बौद्धा सह मुरारिणा बालेन राजसभा निविशु । श्रुति-
प्रत्युत्पाय महाराजेनाभिगदिताऽऽलोकित्वा । अथ सहसैवाराजपीठ-
मुपगतयाऽऽलोकितया स्थापितो मुरारिश्चरणयोर्महाराजस्य । तिलोक्यैव
व्यतिकरं विस्मयविकसिताक्षा सर्वेऽपि सम्या “कोऽयं बालः,
किमर्थं च स्थापितश्चरणपुटे महाराजस्य” इति चिरं चिन्तयन्तोऽपि न
किञ्चिदज्ञासिधुः ।

न पुनस्त्वाततत्तेनास्थापि चिरं रुद्रभटेन । अचिरादेव विदि-
तार्थं सजातमभ्यु स रुधिरबिन्दुपाटल्या दृष्ट्वाऽऽलोकित्वा मुरारिं च
गुह्यरीक्षमाणं समीपगतान् शक्तानुद्दिश्य सैरमुञ्जगार—“पश्यत
पश्यत कथमेनं बालदूतकमपहस्यं मिश्रितो वलिदानविधिरस्माकं नृश-
सैरेभिः” इति । एवमनेन निशदीकृतेऽपि न किञ्चिदवुच्यतान्यैर्जनैः
सामान्यैः ।

महाराजोऽपि स्वयमजानन्नप्राक्षीत्—“भगवत्प्रवृत्तौ, कोऽयं शिशुः ? । न पाल्यन्ते प्रायेण शिशवो युष्मन्निर्निहारमठेष्वामनः । अपि च मच्चरणस्यापनेऽस्य को हेतुः ? ” इति ।

कृताञ्जलिखलोकिताऽनुपविष्टेवागदीत्—“सत्यं नास्माभिः परिपाल्यन्ते बालका विहारमठेष्वस्माकम् । परं सदय जीवरक्षणार्थमशरणः कदाचित् केनचिदर्पितो बालकोऽपि परिरक्ष्यत एवास्माभिराल्मीयत्वेन ” इति ।

महाराजः—युज्यते । परिरक्षन्त्वेन विहार आत्मनः । परं प्राणरक्षणार्थमिति किमुच्यते ? । कस्माद् भीतिः प्राणानामेतस्य ? ।

अवलोकित्वा—शाक्तगणात्, आसुरात् तेषां धर्माचारात् । प्राज्ञासरेभ्यः कतिपयेभ्यः जननयनेभ्यः आत्मानं रक्षन्ती काचिदङ्गना प्रविश्य विहारमठस्मदीयमेनकुमारमस्माकं पुरो निक्षिप्याभापत—“देव्या-अग्रे बलीकर्तुमेनमुद्यताः शाक्ता । यदि भगद्विरयं रक्षियेत तर्हे-वानेन जीवियेत ” इति । परं यस्मात् सा वराकी न क्षमा रक्षितुमेन तस्मादेव हेतोर्नयमपि । अहिंसाव्रतां शातिप्रिया हि वयमशक्ता भिक्षवः । तद् बालमेन भूय स्वाधीनता नेतुं विहारमभिपतत्सूचतशस्त्रेषु शाक्तेषु कथमस्माभिरयं रक्षणीयः । अतो जीवदयामस्मदीया सफलीकर्तुं राजा-श्रय एवावश्यकोऽत्र त्रिपय इति मन्वाना वयं महाराजचरणं शरणमुपा-गताः स्म । सहामुना बालजीवेनास्मानभयप्रदानेनाधुनानुग्रहीतुमर्हति महाराज ।

आकर्ष्यैतदुद्बाष्पनयना बभूवुरखिला समागता सभ्याः । शिष्टमण्डलवर्तिनामपि प्रतिनिधीना कतिपयानां वदनानि विवर्णतां भेजु ।

महाराज उवाच—“प्रदत्तं मयाऽभयमभ्यर्थितं भगद्वि । स्त्रीकु-रुत बालकमात्मनः । बालेनैव विधेन बलिकर्म कारयन् धर्मोऽधर्म एव ।

दयामेव हि वदन्ति मूलं धर्माणा सर्वेषाम् । अधुनैव शिष्टमण्डलप्रधान-
भूतेरैतैः शाक्तगुरुभिराश्रितमनन्यत्रिभिरेन भाव्य शाक्तधर्माचारेणेति ।
मयापि प्रत्यभाणि—सर्वैः स्वातन्त्र्येणाचरणीयाः स्वीया आचारा धार्मिका
इति । तत् किमेते चिकीर्षन्ति नरबलेराचार विना त्रिघ्नम् ? ” इति ।

परं धृष्टेनेनागणिततिरस्कारेणाभावि हृदयेन रद्रभटस्य । स
उवाच—मिशदयाम्याशय मदीयमिति क्षाम्यतु महाराजः । दत्ते सकृदा-
चारस्वातन्त्र्ये क आचार , कीदृश आचार इति प्रश्न एव निष्प्रयोजनः ।
य. कोऽपि धर्माचारमाचरन् धर्मनिष्ठः स्वधर्मनिहितमेव कर्मबुद्ध्या
समाचरति स एव भवेद् मोक्ता तज्जनितस्य पापस्य पुण्यस्य वा ।
न कोऽप्यर्हति शुभानशुभान् वा प्रतिपादयितुमाचाराननादीन् ।
अनाप्तपराचारचिक्रिस्तास्वातन्त्र्येषु सर्वेषु कियदवशिष्टमाचारस्वातन्त्र्यं
जनानाम् । शाक्तप्रजापतिर्महाराजः । रक्षणीया एव तेन स्वप्रजा-
नामाचाराः । दयाकञ्चुकप्रवेशिनोऽपि स्फुटमत्रैदिकाचारनिरता एते नैव
मनागप्यर्हन्त्यर्हणाम् । अपि चाहिंसा मयैवेत्या धर्माचारस्तथैव ।

महाराजो मय्य एनागादीत्

—किं हिंसाऽप्यन्येषा धर्मचार इत्येव त्रिशक्ति भवान्—? ।

रुद्रभट—नाह स्वीकरोम्यमुं हिंसाशब्दमिति मा क्षन्तुमर्हति
महाराजः । परमेतदपि मयोच्यते यद् धर्मनिहिते बलिदाने हिंसाशब्दोऽ-
प्रयोग्य एव ।

महाराजः सनिश्चयमनादीत्—“ भैरम् । शब्दच्छलोऽयं केरलः ।
न मे प्रयोजनमेव शब्दच्छलेन । धिक्ता यषह मघरणसगर्भितममुं
सुदुगार बालक वधाय समर्पयेयम् ” इति ।

रुद्रभटः—प्राक् समाप्रवेशान्नो धर्मश्रवणामेतेषां न विमासी-
दुक्त महाराजेन यत् सर्वं स्वातन्त्र्येण स्वाचारा आचरणीया न केनापि
ते पारणीया इति ।

महाराजः—“आम् । उक्तमेव मया तत् । परं न तच्छ्रुते
वालेऽस्मिन् त्रितोर्णममयत्रचो मया भङ्क्तव्यम्” इति । एवमाभाष्य
मन्त्रिमुखतलितद्वन्द्वो महाराजोऽप्राक्षीत्—कथमत्र त्रिपये मन्यते मन्त्रि-
वर ? इति ।

वदनत्रिरस्यापितपटेनामात्येनाभाषि—“महाराजस्यैव पचन
ययार्थमत्र । अपि च स्वधर्माभिमानपूरितचेतसोऽप्येते शिष्टमण्डलधुरीणा
नार्हन्त्येवमुत्तरोत्तरेण फलहायितुं सह स्वयं महाराजेन । राजद्रोहमेवा-
मुग्रं गणयेयम् । न केनापि विचारणीय आचार इति कथमिनायहे-
दौचित्यम् । यदि स्नातन्व्याधिकार आचारे महाराजादेव प्रापणीयोऽ-
न्येस्तत् अधिकारदाने धर्माचारस्य साधुताया असाधुताया वा विचारणे
महाराजोऽधिकृत एव” अमात्यपचनमाकर्ण्य प्रीतमना महाराजोऽभाषीत्—
“अक्षमा भगवत्स्वलोकिता स्वविहारमठे बालमेव परिरक्षितुमिति सप्रत्य-
मात्यस्येव समीपे स्थापयामि । पश्चात् पितरास्यान्विष्य तदधीन
करिष्यामि । शाक्तमिया स्त्रीकरणपराङ्मुखोऽस्तयोस्तयोरेह कथमपि स्वेच्छयाऽ-
न्यथा व्यसथापयिष्यामि । तद् आ तीर्थयात्रानिर्वर्तनान्मे दिनद्वयं न्यासी-
कृतमेव कुमारं परिक्षिप्तमात्य इत्यादेशो मे” ।

अमात्यद्वेष्टे निक्षिप्य मुरारिं समुञ्जितासनोऽन्तर्गृहं प्रविशे
महाराज । पर्यस्ता राजसभा । सह मृणालिन्या सानन्देन मनसा विहार
प्रति प्रस्थिताः भगवत्स्वलोकिता । विपण्णानना अयो-यमुखा-यस्त्रिलो-
काचक्रुरितरे शिष्टमण्डलगता धुरीणा । समुपजातमन्युरिवालक्ष्यत तत्र
केनलो रुद्रभट । अमात्यद्वेष्टेन्यस्ततया बालस्य मनाङ्गमन्दीभूतकोपे-
वाप्यभादाननाकृतिरेतस्य । अमात्यनयननिहितदृष्टिरसौ चिरमतिष्ठ-
निश्चल । अततोऽमात्य मुरारिचेक्षमाणो वृश्चिरुपुच्छानुरारिणीं श्वश्रु-
राजिमात्मीयामुल्लासयन् स समागृहात् सोपग निरगात् ।

राजसभासद्वृत्त सप्रत्यन्यमेक व्यतिकर निवृणुम'-राजसभादि-
दक्षया सगतेषु प्रेक्षकगणेषु सर्वजननयनगोचरीभूते स्थले तिष्ठन्त्य-
भूदङ्गनैका । अमात्यकरसमर्पिते मुरारौ महाराजेन तथा सुचिर तथा
प्रकटितो हासो यथा निस्मिताः सर्वेऽपि प्रेक्षकास्तदानीं तन्मुखदत्तदृष्टयो
बभूवुः । तूष्णीमुपविष्टेषु सर्वेष्वेकैव विकृत विहस्य सतिष्ठमानया तथा
सकलजनसुलभदर्शनयैवाभावि । परिहितानेकजीर्णचीररा, श्वेतकुसुम-
मञ्जरीविभूषितशिरोरुहा, करकलितासिधेनुका सा विचित्रैरात्मनो
दृष्टिनिक्षेपे सभामखिला महाराज विशेषेणच रुद्रभट मुहुर्निपुण-
मीक्षमाणा सहान्यैस्तूष्णीमेव पूर्वं सम्यैरुच्यमानानि भाषणानि सावधान-
माकर्णयन्त्यासीत् । परमन्ततो महाराजसमर्पितममात्यकरपरिगृहीतं च
मुरारिमालोक्यैवानन्दवशीभूतया तथा सहसैव प्रकटितपिरुटहासयाऽ-
स्थापि । मौनपरेष्ठितेषु सभायामेक एव विचित्र किमप्याचरन् आकृष्य
परेषां मानसानि तान् समुत्पन्नैधेयशङ्कान् निदधाति । निवृत्तनेपा
चैपाऽङ्गना दृष्टमात्रेण विकृतमतिरित्यैकमत्येनाज्ञायि सर्वे । झटित्येव
राजपुरुषः कश्चित् सरभस तामुपेत्य-"अपेहि द्रुत स्थानादस्मात् ।
किमत्र प्रयोजन भ्रान्तमया " इत्युच्चैर्निर्मत्स्य यावतां निष्कासयति ताव-
देव दत्तदृष्टिर्महाराजस्त निविध्य गभीरमुवाच-"मा तावत् । भ्रान्त-
मतिरपि प्रजाभूता सा मे । अपि न हास्य नाम नातितरामक्षम्योऽ-
पराधः । यदाचित् सहेतुकोऽपि स्यादस्या हासः । तदत्र निषेधेन
तस्याः " इति । राजमुखविनिर्गतामाकर्ण्य घाणीमेनां द्राङ् निरगृते
राजपुरुष । परमनेन व्यतिरेकेण सर्वेऽपि सभ्या अधिकतरमेष तन्मुख-
दत्तदृष्टयो बभूवुः । किन्त्वचिरादेयान्तर्गृहप्रविष्टतया महाराजस्य
परिसमाप्तसमाव्यापाराः सर्वेऽपि सभ्या स्व स्व स्थान जिगमिषयः
समाश्रित्य दृष्टिं तद्गतां स्वाभीष्ट पन्थान भेजुः । तेन न येनापि सा
भूयः पीडिताऽभूत् ।

सभागृहानिर्गच्छन्तु सर्वेऽपि सम्येऽपि सा विकृतमतिरङ्गना प्रथमं
रुद्रभटमनुससार । आलोकयेत् ता विरतञ्चा रुद्रभटो मनाग् भीतः
सकोप इगानेरुश ईक्षमाण आसीत् । सापि च मत्तेऽत्र तन्मुखदत्तदृष्टिः
कदाचिद्वसन्ती, कदाचिच्च वक्ष स्थललम्बिन त्रिमलमासि
पाणिना समादाय जिघासुमितात्मानं दर्शयन्ती तस्यौ । सर्वमपीम
मतिविकृतिपरिणाममुपेक्षमाणाः प्रेक्षकाः केवलमीपद् त्रिहस्योपेक्षया
पुरं प्रययुः । मतिविकृतिसमुद्भूत तद्वयापारमीक्षमाणो रुद्रभटस्तु सकृ-
दपि न जहास । मुहुर्मुहुस्न्येभ्योऽप्यधिकं तामीक्षमाणोऽपि । सोऽ-
नाहतवद्दर्शनमात्मानं दर्शयति स्म ।

सदानुपायिर्भगते रुद्रभटे कमपि प्रतिपालयन्तीत्र नीला राज-
पथेऽस्थात् कचित् कालम् । अत्रान्तरे प्रासादात् प्रतिनिवर्तमानोऽ-
माल्यस्ता भुवमुपायात् । एकतस्तस्य करकलितामाल्यपाणिर्मुखारिः शनैः
पदानि प्रक्षिपन् सानन्दमवलत् । अन्तिरुमुपगत मुरारिमालोक्य
श्रुतिरिति पुरोगता त्रिनिमितपूर्वकाया सा “ वत्स मुरारे ” इत्युक्त्वा त
कपोले चुचुम्ब । तद् दृष्ट्वा सामात्याः सर्वेऽपि परिजनाः वि-
स्मितास्तस्थुः । राजसभाया खड्गपाणिमेनामालोकितावन्तो राजपुरुषाः
केचित् सप्रति विनमिताङ्गीं पुरं स्थितामालोक्य ता मुरारिजिघासयै-
वोपस्थिता मन्यमाना सविगमप्रतो बभूवु । पर चुम्बितमुरारिं तामालोक्य
सर्वेऽपि त्रिगतसाव्यसा कौतुकोन्फुल्ललोचना यावदन्योन्यमुखामीक्षन्ते
तानदेव त्रिहायामाल्यपाणिमञ्जसा मुरारिमपि ता प्रति धावन्तमीक्ष-
माणास्ते परा काष्ठा विस्मयस्याधिरुरुहु । अमालो विस्मय कीलित इव
तस्यौ । “ धात्रि, परित्यज्य मा कासीस्त्र गता कालमेतावन्तम् ” । एवेहि ।
नय मा समीपं मातुः ” इति मुरारेर्नचनमाकर्ण्य तु स्तम्भित इयमात् ।
स नीलामग्राक्षीत्—मुग्धे, कथं ते परिचयोऽनेन सह बालेन । किमभि-
धानं ते ! । का त्वम् । कुत्र तत्र निवासः ” इति ।

विश्वसनीयतां परिरक्ष्यास्माकमसंशयमस्तौ भविष्यति कर्ता कार्यस्य ।
अमात्येन खगृहे परिरक्ष्यमाण एव बालेऽस्माभिरपहरणीयः । ततश्चसह
महाराजेनास्मासु दर्शितकोपेन भवितव्यममात्येन । न तथाकरणे वयं
परिपन्थियोऽमात्यस्य । जनितप्रजाक्षोभेषु पुरःस्थितेष्वस्मादृशेषु प्रबलेषु
विपक्षेषु सचिवविहितं विश्वासघातं त्रिवारयितुं लब्धावसर एव न
स्यान्महाराजः ।

परमेवं व्यप्रचित्तोऽभूत् संप्रत्यमात्यो यत् किमुत्तरं स्यात्
समुचितं रुद्रभटस्यैतावदपि स ज्ञातुं न शशाक । अतः स प्रत्युवाच—
मदधीनत्वादेव कुमारस्य नातिदूरं यशो वः कार्यस्येत्युक्तपूर्वमेव भयङ्गिः ।
तदधुना गत्या भवद्भिरन्यानि कार्यसाधनानि कथं यथाकालं सफलानि
भवेदुस्तच्चिन्तनीयम् । अहमद्य विश्रम्य कुमारार्पणमधिकृत्य मदीयमुत्तरं
श्वः श्वो निवेदयितास्मि ” इत्युक्त्वाऽमात्यो रुद्रभटं विसर्जयामास ।

इति सप्तदशः परिच्छेदः ।

— अष्टादशः परिच्छेदः —

(गतं सरितं सरित्सलिलम्)

नहि नहि बिन्दू एतौ पयसो
चन्धू खल्वेतौ ।

परस्पराभ्यां निष्ठुरमनमा
विधिना च वियोजितौ ॥१॥

उभयोरेको भुवि निजभाग्याद्
मौक्तिकतां यातः ।

परमपरोऽस्मिन् कविजगति खलु
पङ्के संपतितः ॥२॥

श्रीमान् कश्चिन्मौक्तिकहारेऽ-
ग्रश्रात्तन्मौक्तिकम् ।

स पङ्कविन्दुः कमलं यातो
यदभूजलभूषकम् ॥३॥

जघास कश्चिद्द्वंसः कमलं
तदेव स च बिन्दुः ।

हंसकुक्षिगो दुःखमुवास हि
दूरे यद्वन्धुः ॥४॥

अथ तां मालां स एव हंसोऽ-
गिलत् कदाचिद् यदा ।

परस्पराभ्यां मिलितौ चन्धू
नृत्यमकुरुतां मुदा ॥५॥

परं प्रत्युत्तरं दातुमनिच्छतीव सा द्रोगेव मुरारिमपसार्य मति-
विकृतिमभिनयन्ती मनाग् विदूरस्थिता क्षणं हसन्ती, क्षणमुत्फुल्लिता-
चरन्ती । क्षणं स्वशिरोरुहगुम्फिताः श्वेतपुष्पमञ्जरीराकृष्य नर्तयन्ती,
“ गच्छ वस गच्छ । कस्तं हन्ति यं देवो रक्षति ” इति प्रोच्चैराल-
पन्ती विरम्य ह्यास्यात् तारस्त्रेण रोदितुमारेभे । रोदने पुनरेतस्या मोद-
एव दुःखादधिकतरः स्फुटमभूद् गोचरः प्रेक्षकाणाम् । अचिरादेव
बलितवदनोत्फुल्लितिमिव समाचरन्ती सा सरमसं दूरं पलायचक्रे । अमा-
त्योऽपि सकुतुकं तामीश्रमाणो भूयः परिगृह्य पाणी मुरारेः स्वहर्म्याभि-
मुखः प्रपद्यौ ।

महाराजेनामात्महस्तविन्यस्तः सत्यमतितरामनर्होऽभून्व्यासः ।
केन क्षुप्यमानेन मूल्यं प्राणानाम् । एष च बालजीवः पितृहीनः प्राण-
संशये पतितः । राज्यलोभाच्छान्तानुकूलेनाप्यमात्येन नाथाप्यासीद्
स्फुटं दूरीकृतं राजद्रोहावरणमात्मीयम् । अपि च शन्यऽपि प्रासाद-
परिरक्षणे सचिवसाद् विधाय बालं विश्वासविशेषं दर्शयता राजा
बह्वंशतो निर्वापित एगभूद् हृदयगतो राजद्रोहपायकोऽमात्यस्य ।
“ परिणतयाः प्रसूतिविकलश्च संप्रति महाराजः । अत्र ऊर्ध्वमेतस्य निध-
नात् सुखलभ्ये राज्यपदे किमिलष राजद्रोहदोषेणात्मा दूषणीयः । राज-
विश्रम्भभाजनसंभरोऽपि गरीयानेन गौरवा जनकृतः । किमिष्यतामर्थं
न स्पेयं मयाऽद्य तुष्टेन ! । निजचरणसमर्पितमिमं कुमारं मन्त्रे न्यासी-
कुरुता महाराजेन स्वामनोऽप्यधिकतर आविष्टो नपि विश्वास इति
प्राङ्निर्णयादस्य बालस्य नानः परमनिरां प्रोमादयितव्यो रुद्रमन्त्रः ”
इत्यदिभिर्विचारैः शनैः शनैः कृतं पदं दृश्येऽमात्यस्य ।

संलक्ष्यमाणो रुद्रभट्ट एव पुरस्तिष्ठन्नगदोत्—“ स्वसमीप एव स्थापयेत् कुमारं महाराज इति क्षणमासीत् ससाध्वसं दृश्यं मे सभायाम् । परं महाराजेन कुमारममात्यमात् कारयन्त्या देव्या दर्शितैः साध्विन्याध-
सानता नः प्रयनानामिति मे तर्कः । महाराजसमीपगतस्य न स्यात् सुलभमासादनं नः कुमारस्य । किन्त्वमात्यभूतसमर्पितवर्धनैतस्य धर्म-
शतः । समीपगतासिद्धय एव । तथैव किमस्माभिरत ऊर्ध्वमनुष्ठातव्य-
मित्यत्र त्रिषेयऽस्मान् पन्थानं दर्शयितुममात्य एगाधिकृतो गुरुः । तत्
कतमं पन्थानमनुसर्तुमस्मानुपदिशति संप्रत्यमात्यः ? ” इति ।

एवं स्फुटमप्यनुयुञ्जान रुद्रभट्टं दोलपमानचेताः खलित-
धागमात्योऽगदीत्—या भूमिका मयादगीकृता ससदि पुरो महाराजस्य
सैन्यं कंचित् कालमतः परमपि मयाऽखलं गनीया । अतो मनसा स्वीकृत
भयव्यक्षस्यापि मम बाह्यतो राजनिष्ठाप्रदर्शनमतितरामावश्यकं कंचित्
कालम् । अपि च कुमारग्रहणादग्रहणमेव महीयसे वो लाभाय । न
शृणोति कुमारार्पणप्रार्थना महाराज इति प्रजाप्रक्षोभसाधकममोघं यदि
समासाचते भवद्भिः साधनं तन्न किं कुमारग्रहणादग्रहणमेव लाभवत्तर वः?।

“ परं न किं ततोऽपि शोभनतरं कुमारग्रहणं बलिदानं च ? ।
बलिदानतोपिता हि देवी सर्वेष्वस्मासु स्वाशियं नितरिष्यति । आशीर्वा-
लचैतस्यामः अनभिमतबलिदाने प्रवृद्धमन्यौ महीभुजि न विराद् राज्य-
क्रान्तिं कारयिष्यामः ” ।

अमात्यः—परं भयदधीनता नीतिं कुमारे महाराजनिष्ठासघात-
दोषो मात्रभिपतेत् । न तथा करणमुचितमशतोऽप्यदृष्टफले भवन्ते
क्रान्तिकार्ये ।

रुद्रभट्टः सन्निभयोऽभाषीत्—तत् किं अधुना मन्त्रिमहाराजा-
नुभावपि न कुमारप्राप्तेः परिपन्थितमेव्यथः ? । अनवाप्तविश्वासघातदोषं
यदि कार्यं चिदीर्षुरस्माकममात्यस्तावमुपयुज्यतामुपायः । अमात्यस्य

सह मुरारिणा स्वहृदिमुपगतोऽमात्यश्चण्डमतिः स्वसमीपस्था-
 पितकुमारः क्षणमपि तं चक्षुषो न विभोजितवान् । ऊढभार्यात्रितय-
 स्यापि दूरीभूतपत्नीसहवासस्यास्थालयो हि नासीदल्पकिङ्करपरि-
 वृतः । विविधकार्यनियुक्तास्तत इतो भ्रमन्तो बहवो बभूवुराज्ञाप्रतीक्षा-
 स्तत्र दासा दास्यश्च । परं “ राज्ञा स्वयमात्महस्ते न्यासीकृतोऽसौ
 मृत्वाधीनतां नीतः कदाचिद् बलिदानसमुत्सुकमानसैः शाकतैर्धन-
 दानेनान्येन वा केनापि व्याजेन तेभ्योऽपहृतः स्यात् । तथा जाते चैवं
 नयि विश्वस्त्येतसो महाराजस्याहं वृथा रोपपानं भवेयम् ” इति चिन्त-
 यताऽमात्येन नायं कस्यापि दासस्य दास्या वा हस्ते समर्पितः । अपि च
 हस्तस्पर्शादारभ्यैव मुरारेः स तथा समाकृष्टचेता बभूव यथा परित्यक्त-
 सकलकर्मा स तन्मुखनिहितदृष्टिरेव स्यादुमियेष । मुरारिरपि प्रकृ-
 त्तैर्गुणैरासीदुपेतो ये न चिराद् यस्य कस्यापि चेतः सुतरा-
 माचकृपुः । नीलाम्बान्यवलोकितादीनामङ्गनानां कथमनेनाकृष्टपूर्वाणि
 मानसानीति विदितमेव याचकराणामखिन्नानाम् । त्रिचतुराण्येन
 दिनानि प्राप्य परिचयमेतस्यावलोकित्वा मृणालिन्यपि च तथाऽस्मिन्
 सिङ्गिहत्तुर्यथा नृपाधीनं तं विधाय विहारं प्रतिनिवर्तमाने उभे अपि ते
 चिरं विफलप्राप्तनिरोधनप्रयत्ने बभूवतुः । सामान्यदिशुसहजं रोदनं
 तु न कर्दिचिदस्मिन्नष्टक्षयत उन्धावकाशम् । सर्वदाऽनुयोगपरोऽमन्य-
 चिन्तिताभिः क्रीडाभिः स्वरकल्पिताभिः प्रोढानामप्यसावरीरमन्मानसानि ।
 जिज्ञासुतथा प्रकृतेर्यस्यकस्यापि नयनगोचरस्य वस्तुनो विशानविशेषम-
 प्राप्य जनादन्तिकस्यान्नासौ स्तब्धतामयासीत् । तथैकान्तरान्तरा तदा-
 नयनगोचरीभूतं स्मितं दास्यं वा तथा विमोदकमभूद् यथा महादुःख-
 दुःखितोऽपि जनः प्रेक्षको विस्मृतस्मदुःखः क्षणमभ्यस्तगोदोऽत्रापत ।
 एषावमुपगतोऽमात्यो भयसाग्रमेवमनाप्य भृम्यदस्येन मुरारेः
 पुरः स्थापितवान् । मनागिव भयानं विदग्धमगृहीतमव ११ एव मुरा-

रिस्त्वगाल्यकरमादाय करेणात्मनो हर्म्यपर्यटनस्पृहामन्मीया स्फुटीकृतवान् ।
 न निरोद्धुं शशाकामात्यस्तां स्पृहां बालस्य । बालभावेऽपि जिज्ञासु-
 प्रकृतितां तदीयामालोक्य मनागिव कौतूहलस्पृष्टद्वयोऽमात्यो न निरोद्धुं
 शशाक तां स्पृहामेतस्य । अतः करकलिततत्करोऽमात्यो यत्र यत्र सं-
 गन्तुमादृतोऽलक्ष्यत तत्र तत्र सह तेन संचचार । एवं विविधवस्तुजा-
 तमभिबीक्षमाणो मुरारिरैकस्माद् विभागाद् विभागान्तरं सुचिरं
 परिभ्रमन् क्रमेणाभून्नावलम्बितस्य, विचित्रमहिगविरचनाधिभूषित-
 प्रान्तस्य मनोहरस्यातिमहतो मुकुरस्यैरुस्याभिमुखमयासीत् । प्रकृत्यैव
 समाकृष्टचेतसि तस्मिन् स्वप्रतिबिम्बमादर्शेऽभिबीक्षमाणे पुरो गतोऽ-
 मात्योऽपि यदृच्छया दृश्यमानायां स्वाकृतौ दृष्टमुरारिमुखसादृश्यः
 सादृशा समुत्पन्नविस्मयः स्यादर्शगतच्छायासमासक्तलोचनः “कथमेतावत्
 सादृश्यमाकृतावावयोः ” इति सुचिरं पर्याकुलितचेन्तश्चिन्तयन्
 मनस्यकार्पात् “ पथः पूरपणितो मे पुत्रकः प्रयातः पूर्वमेव पंचतां सह
 माम्ना । तत् को नु भवेद् बाळ एव ? । कारस्म्येन मादृश एवास्य
 लोचने । अनन्यादृशी नासिका । न स्तोकोऽपि विशेषो मुखाकृतौ
 विना वयसः । अपि भवेदयं कोऽपि दास्युदरनिर्गतः कथमप्यथ याव-
 त्तया परिधर्षितो मदीय एव सूनुः ? । अथवा स्वपानिहवचिकीर्षया
 तया कापि परिष्वक्तोऽमो हस्तपरंपरयाऽग्निवर्णभार्याया हस्तमुमगतः
 स्यात् ? ” इत्यादीनि चिन्तयतोऽस्य दृष्टिर्यदा यदा मुरारेर्नयनयोः
 पपात तदा विद्वसन्तं मुरारिमात्रेण स्वयमपि हसन्मालो दास्यम-
 प्यास्यगतमतितरामभिन्नाममतिमनोहरं वीक्षन् तु भूयोऽधिकतरमेव
 विस्मिनमना जज्ञे ।

अथ परिलज्जं मुकुरं पुरो व्रजतो मुरारेः करमात्मनः करेण
 दृढतरं दधानोऽमात्यः सह तेनान्तःपुरविभागमयासीत् । तत्र वाच-
 फलकान्तर्गतान्दालोस्यालेख्यगनानि महिलाप्रतिच्छेदकानि द्वित्राणि

वनितोपयुज्यमानानि च तानि तानि वस्तून्त्यनेकानि वनिताभाववीक्षणेन विस्मित इष मुरारिरचिरादप्राक्षीत्—“अहो, कास्ति गृहवर्तिनी मातेह ?” । बालाननविनिर्गतेनानेनानुयोगेन सहसा समुद्भूतहास्य-मास्यं दधानः प्रत्युत्तरमजानन्नमास्यः क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा स्मृत्यु-पस्थापितप्रथमपरित्यवसानदशो झटिति प्रत्यवादीत्—“ वत्स, पयःपूर-पतिता गृहमाता नद्या निमग्ना ” इति ।

श्रुत्वैतन्मुरारिरञ्जसा प्रोवाच—मम माता नद्यां निमग्नेति मुहुः कथयति कथां मे धात्री । अपि तथैवैषाऽपि निमग्ना ? ।

एतदाकर्ण्य तु पुनः पस्पर्श हृदयं विस्मयोऽमात्यस्य । “कथ-निषायं बालः किमपि हृदये कृत्वैवं मन्त्रयेत ? । अनुल्लङ्घितशैशवोऽयं कथमेवं शक्नुयात् कथयितुम् ? । अथवा कथैषा कथककथिता । कथायां सर्वं स्वाभीष्टं संभवति । ‘यथा धात्री कथयति तथैव किमे-तत्’ इत्यनेनानुयुक्तमेव । तत् कथानिवेदनकर्मण्येवायं योजनीयः । तेन चायं जल्पनव्यापृतस्तिष्ठेदहगपि च दूरीभूतोच्तरावकाशो भवेयम्” इति कृतमतिरमात्यो जगाद—“ वत्स, कथय कथय तां कथां मे या ते धात्री कथयति । कुत्र रे वत्स, सा धात्री ते ! ” इति ।

यथा कथाश्रवणं तथा कथाकथनमपि सुतरां प्रियं बालानाम् । अत एव पृष्ठताऽ मात्येनाभीष्टकारिणैवामावि मुरारेः । स झटित्य-वोचत्—“अहो न किं प्रातर्दृष्ट मे धात्री भवद्भिः ? । अविदितं परिचुम्प मां पलायिता सा । अहो वञ्चकत्वम् ? । तथैव कथिता सा कथा । मन्ये न सत्यैवा । कथयति साऽनेकशो मे—निधाय मामान्दो-लिकायां विधूननपराऽऽसीन्ने माता । सहसाऽ भूद् दृष्टिर्महती । नीता दोला पयःप्रवाहेन । माताऽपि नीता । देवगृहं गता । केन-चिद्गृहं प्राप्तः । धात्र्याऽहं क्रीनः । शत्रे मे समर्पितः । सातृरियुष्यते

मया मे माता । धात्री च धात्री वदामि । अतः सा कुप्यति मह्यम् ।
अपि प्रापयसि मां मातर मे २ ।

“ देवगृहं गता मे मातेति कथयित्वा पुनर्मातुरन्तिकं प्रापयेति
किमप्यसद्वद्भवेवाय भाषते । तथापि गमीरार्यं किमपि वच एतस्य ”
इति मनसि भावयतोऽमात्यस्य हृदयं न केवलं प्रेम्णा द्रवीभूतं
परमीषदस्वास्थ्यमप्युपयातम् । “ प्रकाममानुरूप्यं ममाकृतावेतस्य, पत्नी
मे सह पुत्रेण निमग्ना प्रवाहे पयसः, एतस्मिन्नपि चावयोर्वृत्तान्ते
सारूप्यं निवसतीति नूनं कममि वैचित्र्ययोगमुपेक्षते मे मनः ” एव
चिन्तयन्नप्यपरिच्छेदपर्याकुलमना स समुद्घृत्य मुरारिमकामत एव
पत्न्या पयः पूरपतनस्थलं यावद् बभ्राम । पयः प्रवाहवाहितत्वात्तस्य
गृहविभागस्य रिक्तीभूतं तत् स्थलमुपागतोऽमात्यः स्मृतपत्नीनिधन-
वृत्तान्तो दुःखनिवशीभूतहृदयः क्षणमुदश्रुनयनस्तस्यौ ।

अत्रान्तरे द्वा स्य कश्चिदागत्य न्यवेदयत्—“ भ्रान्तचित्ताऽङ्ग-
गना काचिद् द्वारि तिष्ठति वदति च सनिर्बन्ध ‘ दिदृक्षेऽहममात्यम् ’
इति । सतर्जनमनेकशो नि सारिताप्यस्माभिर्न परित्यजति सा द्वार-
देशम् । तत् किमादिशस्यमात्यराजः २ ” इति ।

श्रुत्वैवैतच्छ्रुतिरिति नियम्य शोकावेगममात्योऽभाषीत्—“ राजमार्गे
प्रातरस्माभिर्दृष्टपूर्वयैव भाव्यमनयाङ्गनया । तत् सत्त्वरं प्रवेशय तामुप-
वेशय च गृहान्तर्गतिं नि विश्रामस्थले मे ” इति ।

अपि तथेत्युक्त्वा निर्गते द्वा स्ये “ कस्य, अपि दिदृक्षसे त्वं ते
धात्री वञ्चयित्री या प्रमातेऽविदितत्वां परिचुम्ब्य न चिरात् पला-
यिता २ ” इत्युक्त्वाऽमात्यः स्नन्धस्यापितमुरारिरेव स्वविश्रामस्यान-
मर्तर्गतं निवृत्ते ।

अमात्यविश्रामावासविभागद्वारि वर्तमाना नीलामालोक्यैव क्षटि-
यमात्यस्क्रन्धावतीर्णो मुरारिर्द्रुतपदमुपेत्य पाणियुगेनात्मनो नीलागलं
दृढं निपीडयन्नवादीत्—“ किं मां परित्यज्य गताऽसि ? । तिष्ठ ।
ताडयाम्यहमेवं त्वाम् ” इति वदन् स तां सप्रणयं मुष्टिभिर्मुहुः
प्रजहार । साऽपि वात्सल्यात् पाणिना तस्य पृष्ठदेशेऽस्योरानने च
स्पृशन्ती कपोलयोर्मुहुः पर्यचुम्बदेनम् ।

एतदालोक्य तु परां भुवमुपागमद् विस्मयोऽमात्यस्य । स्वासनो-
पविष्टः स धनितां तामन्तराहूय द्वाःस्यमादिदेश—“ प्राक् प्रतिनिवर्त-
नादस्या अङ्गनाया न कोऽपि त्वयाऽन्तः प्रवेशयितव्यः ” इति ।
“ यथाऽऽज्ञापयत्यार्यः ” इत्युक्त्वा पुनर्द्वारभुवं समाश्रितवति तस्मिन्
भृत्यवरोऽमात्यराजः प्रोवाच—“ धनिते, वत्सञ्जतमोऽयं विडोक्यते ते
बालः । तद् ब्रूहि कस्ते संबन्धः सहानेन ? ” इति ।

तच्छ्रुत्वा बलादेव अष्टमतितामात्मनोऽधिकतरमभिनयन्ती
नीलाऽऽचक्षे—मद्रमुख, आत्मेव त्वयैवं प्राक् प्रष्टव्यः । अपि ज्ञायते
त्वया को नामानेन तव संबन्ध इति ? ।

अमात्यः—अलं कोपेन । यद्यहमेतदज्ञास्यं तद् द्रागेव तेऽ-
कथयिष्यम् । परं त्वया ज्ञायते स्वसंबन्धः सहानेन । सुपरिचितो हि
दृश्यतेऽयम् । अत एव मयैवं पृच्छयसे त्वम् ।

नीलाः—नासी सुतो मे । तथापि मामक्रीनः सुत एव । प्रसादादेव
भगवतः प्राप्नुवन्ति पितृतां पुण्यभाजः पुत्रस्यैतादृशस्य । सत्योऽयं
लोमप्रकाशो यद् दत्तमपि देवेनापह्रियते देवेनेति । देवेनेव विभीषण-
मेतत्त्वयि पुत्ररत्नम् । अपि च देवेन विधिमेतदपह्नं तेनैव पुनस्ते
पाणौ श्यामितम् । तदत ऊर्ध्वं तावदप्रमत्तेन मान्यं त्वया परिरक्षणेऽस्य ।

अमात्यः—किं मदङ्गसंभूतमिदं पुत्ररत्नम् ? । तन् कथमिवै-
तदपह्नं विधिना ? । अपि च गमाभ्यविदितोऽयमर्थः कथमुपगतः

परिचयं ते ! । न नूनं भवती अष्टमतिका यथाऽन्यैर्हृद्यते गृह्यते वा ।
तद् ब्रूहि कृपया स्फुटं मेऽखिलं तद् यदत्र विषयेऽविदितं ते । ‘ नायं
मम सूनुः परं ममैवायं सूनुः ’ इति यदुच्यते तद् भवती विवरीतुमर्हति ।

नीला—स्फुटार्थमेवैतद् वचनं मे । अनात्मजोऽप्यात्मज इव
वात्सल्यं कश्चित् कस्यचित् । नाहं माताऽस्य कुमारस्य । परमात्मज
इवास्मिन् स्निह्यन्ती काचिदहमस्म्यङ्गना मन्दभाग्या । क्रीतोऽयं मया
मत्स्यवन्भादेकस्मात् ।

“ तत् किमयं कस्यचिन्मात्स्यकस्य सूनुः ? ” ।

“ नहि । दोलयामारोपितोऽसौ आमापगापयःपूरेणोद्गमानो
अस्यान् गृह्यतोऽस्य जाले सदोल एव पतितः ” ।

“ कस्य सदनदपवाहितोऽसौ स्रोतसा ? ” ।

“ यस्य सदने संप्रसृष्टं संलपपरा ” ।

“ किं मामकीनात् सदनत् ? । ममापि सूनुरेवमेव निष्कगच्छोत्-
सर्वासीनीतः । तत् किमयं स एव मेवत् सूनुर्मदीयः ? । किमिव वृत्तं
मातुरेतस्य या सह सुतेनासीत् पयःपतिता ? ” ।

“ दिवं गता सा वरुकी ” ।

“ यदि तस्मादिनादारभ्याय यावदश्वेव नगरेऽवर्ततापं बालो,
यदि च मदीयसूनुताऽस्यासीत् सुविदिता ते, तत् किमिति तदैवानी-
यायं मे त्वया न समर्पितः ? ” ।

“ भद्रमुख, अविदिततत्पितृकाऽऽप्तमहमप्यथ यावत् । बुद्ध-
विहारवर्तिन्या अवलोकितायाः कलेऽमुं न्यासीकृत्य प्रतिनिवृत्तया मया
प्राग् दिनत्रयाद् यदच्छयाऽज्ञायि यदयममस्यसूनुश्चण्डभोन्निरिति । नो
चेदकालहीनमानीय तवैव करयोः समर्पितः स्यात् । अष्टमतिरियं
नीलिति जनैर्ज्ञायमानाऽप्यहमस्तस्यमेतावद् वेधि यद् बौद्धमिश्रुशोऽपि

बलाद् अंशिताः सहस्रशः कन्या इति ! पश्य—पुरः स्थितेषा तथाविधैश्चा-
स्यह कन्यैकेका । तमनेन कृतमपकारं प्रत्यपकारेण निर्यातयितुमेवास्ति
मयाऽयमसि. सर्वदा संरक्षितः समीपे मे । परं तदहमेव चिन्त-
यिष्यामि कथं घटनीयमिति । आह्वय तमिह दुरात्मान रुद्रभटम् ।
शुश्रूषुरेवाहं गूढमन्त्रेण युवयोः । मुरारिमात्रेण मुखपतितमेव स्वभक्ष्य
मंस्पते स युवकः । परं वृकहन्त्येषा अष्टमतिर्व्याघ्री तदन्तिक एव
तिष्ठतीति कथं नु जानीयात् स प्रागनुभवात् !

करीकृतनम्रभावोऽमात्यो निपत्य पादयोरेतस्या अवादीत्—
“ वनिते, को नु गणयेत् त्वां अष्टमतिकाम् ? । देवी त्वं मूर्तिमती ।
त्वत्प्रसादादेव तव मुरारिर्मम च चण्डभानुरयं मया भूय, संप्राप्तः । न
नखमात्रमप्येतस्यात् ऊर्ध्वं दृक्ष्यति स रुद्रभटः । पश्य सनक्षमेव भवत्याः
क्षपनह सत्करोमि त रुद्रभटम् । तिष्ठ त्वं द्वारान्तर्हितशरीरा समी-
पवर्तिनि प्रकोष्ठे तस्मिन् । ”

“ तथा ” इत्युक्त्वा कक्षान्तरे द्वारान्तरितविग्रहं स्थितायां
नीलायां, दूरीकृतावरणं सज्जलजलधरप्रभाभासुरमसिमेकं निधाय
चरणान्तिके भूषणमुखेन रुद्रभटमन्तर्गुहं प्रवेष्टुमादिदेशमात्यः ।

समाकृष्टासिरेवात्मानं सत्करोत्यमात्य इति वीक्ष्य विस्मितमना
अपि रुद्रभटो, राजसभासमारब्धपूर्वं कपटनाटकमेवाद्यापि नाट्यतेऽनेनेति
मन्यमानः सस्नेहमिवामाणीत्—नाद्याप्युपस्थितममात्यराजं, प्रयोजनमसि-
मैनविधेन । राजभक्तिं मवदीयामस्पृष्टदोषां परिरक्षितुं स्वयमङ्गीकृत-
कुमारापहरणदोषैर्यथानिर्धिन्नं कृतकार्यैरस्माभिः कदा धर्मकार्य-
करणायागन्तव्यमिति प्रष्टुमयात्तराजमेकाग्रयेवाहमस्म्यस्य संप्राप्तः ।
नयनसुभगेन पया क्रियमाणं स्वामीष्टसाधकं कार्यं सर्वदा प्रशसास्पदं
भवति सर्वेषाम् ।

परं सक्रोधमुच्चैः परुषाक्षरमाबमापेऽमात्यः—“कुमारापहरणं
 भवद्भिः कथितमिति मयाऽङ्गीकृतमेवेति नास्त्येव । महाराजेन
 मत्करसमर्पितोऽयं बालो न्यासः । महाराजायैव मयाऽयं प्रत्यर्पणीयः ।
 तदलमतः परं बालबलिप्रलापेन । अहो सामर्थ्यं राज्यक्रान्तिकरणे
 वः ! । सर्ववैदिकपरिपद्गताः सर्वे यूयं वैदिका नाम पिण्डीकृत्यानीता
 आमलका एव । राजसमार्या यथापेक्षं सकोपमामापितुमपि न पारितं
 युष्माभिः पुरो राज्ञः । अधुना तु कथमपहरिष्यन्ति कुमारमुं
 भवन्तः ? । प्रथमममात्योऽयं प्राणास्त्यक्ष्यति पश्चात् कुमारो
 भवत्पाणौ पतिष्यति । स्फुटमेव कथयाम्यधुना वः—मदीयोऽयं
 कुमारः । सरित्पूरपतितोऽयं देव्यैव कृपया भूयो मे करयोरर्पितः ।
 यदि बलिदानसमुद्यता यूयं तदामैव स्वीयः किमर्थं न वितीर्यते
 युष्माभिः ! । किमनभीष्टानि युष्मदङ्गानि भवान्याः ? । शोभनमेवैतद्गुप-
 योजितमञ्जनं भवान्या नेत्रयोर्भे । अपेहि । मा मे संमुखं मुखं दर्शय
 भूयः । आचारान्तराहितमतिर्यतस्व स्वेच्छया यावच्छक्यमुद्धतुं शाक्त-
 धर्मम् । यदि पुनर्बालबलिमधिकृत्य शब्दमात्रं वक्ष्यसि तदसिनाऽनेन
 रसनां स्वां जिह्वां द्रक्ष्यसि । तदपेहि द्राढ्ये पुरतः । न नखमात्रमपि
 कुमारस्यास्म मे यास्यति पुनर्गोचरता चक्षुषस्ते” इति ।

एवमवमानितोऽमात्येन रुद्रभटः सर्वं सहसैव विपर्ययमुपगतं
 तन्त्रमात्मीयं विज्ञाय सुतरां चकितचेतास्तृष्णीमधोमुखो निरगात् ।

परित्यक्तगूहनस्याना भीलाऽपि रोदनपराऽश्रुग्राविनमुखी सम-
 म्प्लेस्य गद्गदस्वरमभाषीत्—“मतिविकारदूषितया यन्नया स्वच्छन्दतोऽ-
 माणि परुष तत् क्षन्तुमर्हत्यमात्यराजः । कोऽत्र प्रतिकारो मदायत्तः ? ।
 चेतनां त्याजयित्वा तेन नराधमेन भ्रंशिताऽहं तस्मादिनादारम्य
 पापपिण्डमेवाकलयाम्यमुं कायम् । न जाने कदाऽस्य विसर्जनं भवि-
 श्यतीति । विस्मारिताऽहं मनाक् तद्दुःखमनेन मे बालेन । मोघवर्णन-

पितैवामात्यपदवर्ती स्वयमर्हतितरां प्राणसंशयपतितं परिरक्षितुमेनं कुमारमिति ” ।

“ कथमज्ञायि त्वया प्राग् दिनत्रयाद् यदयं मदीयस्वनय इति ? ”

“ किं पृच्छसि कथमज्ञायीति ? । एष करण्डक एवैतदखिलं ते निवेदयिष्यति ” ।

इत्युक्त्वा विघटितग्रन्थिर्वसनान्तादाकृष्य तं करण्डकं पुरस्तादमात्यस्य प्रक्षिपन्ती प्रोवाच—“ उद्घाटयैनम् । देवदेवकरैरयमङ्कितः ” इति ।

ततो जटित्यैस्तुक्यानिपुणं निरीक्षमाणोऽमात्यो वाचयन्नक्षराणि सहसैव चेतनामस्याक्षीत् ।

अथाञ्जसैव भूमिस्थापितमुरारिनीला ससंभ्रममुत्थायानातिदूरवर्तिनि रजतभाजने स्थितं जलं मूर्धनि नेत्रयोरानने च क्षिपन्ती । सुचिरं जीर्णवसनान्तेनात्मनो बीजनपरा तस्यै ।

घटिकार्धमात्रेण लब्धसंज्ञोऽमात्यो विस्तबाक् बाष्पगद्गदं रुदन् किमप्यसंबद्धमाभापमाणो जजल्प—सत्यमेतद् धात्रि, ममैवायमात्मजः । पयःपूरनिपतितोऽसौ मायेनैव भूयस्स्वरूपेण प्रत्यानीतः । वराकी सा मे भार्या शिशोरस्य माता दूरीभूता । पत्नीपुत्रगतस्य द्विविधस्यापि प्रेम्णो मेऽतः परमयमेक एव स्यादास्पदं बालः ” । इत्युक्त्वा स्वाङ्कस्थापितमुरारिरमात्यः सस्नेहमनेकशः करेण परिमृशजेनमसकृच्चुम्ब ।

नीला तालिकावादनपरा समुत्थाय नृत्यं कुर्वत्युज्जगार—“ प्राप्ता पुनः पयस्विनी पयसा पयस्विन्याः । अवसितं मे जन्मकार्यम् । संप्रत्ययं कायः, स खलो रुद्रमटः, तच्च सरित्तटवर्ति पितृवनमेतावानेशवशिष्टो विषयो मे विचारणायाः । अत्मात्पराज परिपाल्यतामात्मीयोऽयमात्मजः । एषाऽहं प्रस्थिता स्थानादस्मात् । द्रष्टव्यो हि मयाऽद्या स्वानुकूलः ” ।

इत्याभाष्य जिगमिषुर्यावद् द्वारान्तिकमायाति तावदेव द्वारान्तर-
प्रविष्टो द्वाःस्यः कश्चिन्निवेदितवान्—“अमात्यराजदिदृक्षया संप्राप्तो
रुद्रमटमहाभागो द्वारि तिष्ठति” इति ।

श्रुतिपथमुपगत एव नान्नि रुद्रमटस्य कोपपावकाकुट्टद्गात्रयष्टि-
नीलाऽभ्यधात्—किमागतः स खटो भूयो दिदृक्षया ते ! । प्रविशतु
द्रागभिमुखं मे । समक्षमेव भवतः कर्तितकण्ठनाल्यं नीला यापयिष्यति
यमालयं तम्” इति ।

श्रुत्वैतदमात्यः कथितवान्—“बहिर्द्वारवर्तिन्यासन एवोपविशतु
संप्रति रुद्रमटः । पश्चात् प्रतिसंदिष्टे मया प्रवेशय सम्” इति ।

अथ बहिर्गते द्वाःस्ये नीला सावेगमुदगिरत्—चण्डाल, दुरा-
त्मनाऽनेने रुद्रमटेन संमन्त्र्य जनितलोकक्षोभः प्रजाकोपसामर्थ्याद्
राज्यपदं जिघृक्षसि किम् ? । पत्नीमात्मनः पालयितुमशक्नुवंस्त्वं कथं
प्रमथिष्यसि प्रीणयितुं पालयितुं वा प्रजा एताः ? । धर्मरुञ्जुक-
प्रवेशिना व्यांजोपजीविना कर्मचाण्डालेन तेन रुद्रमटेन संगतस्य ते
स्वार्थधिया समाकीर्णं संप्रति मानसं कारस्त्र्येन । स्वयैव प्रापितः
स नराधमो माहात्म्यं मिषेण । किं राज्येन ते परस्य ? । किं
हीयते तेऽधुना निना राज्यम् ? । समक्षं राज्ञोऽप्रतिमामभिनीय
राजभक्तिमेवं मन्त्रणा कपटप्रबन्धानां स्वभवने ? । मूर्खो धर्मः स
महाभागो नरपतिः । तद्विश्वासघातमेवमातन्व्यानः कदा नु भवानुत्तरिष्यति
पातकं तज्जनितम् ? । शाक्तधर्मसंवर्धनाय बालानपि बलीकर्तुमुद्यत-
स्वम् ! । किमपमेव विधिरलं संवर्धनाय ते धर्मस्य ? । परापत्यविनरणे
किं छिद्यते ते ? । परं संप्रत्येव मयाऽयं वितीर्णस्ते चिरविनष्टस्तनयः ।
अपि सज्जो भवानेनमर्पयितुम् ? । देहि समक्षं मे । एषाऽहं तेऽमर्षणा
देवी भवान्येव पुरो वर्ते । अपि विदितं ते चरितमस्य रुद्रमटस्य ? ।
अपि ज्ञायते त्वया यदनेन नरपदुनाऽय मादद् धर्मव्याजेन मयं पापयित्वा

बलाद् भ्रंशिताः सहस्रशः कन्या इति ? । पश्य—पुरः स्थितेषा तथाविधैषा-
स्म्यहं कन्यकैका । तमनेन कृतमपकारं प्रत्यपकारेण निर्यातयितुमेवास्ति
मयाऽयमसिः सर्वदा संरक्षितः समीपे मे । परं तदहमेव चिन्त-
यिष्यामि कथं घटनीयमिति । आह्वय तमिह दुरात्मानं रुद्रभटम् ।
शुश्रूषुरेवाहं गूढमन्त्रणं युवयोः । मुरारिमात्रेण मुखपतितमेव स्वभक्ष्यं
मंस्यते स वृकः । परं वृकहन्त्र्येषा अष्टमतिन्याग्रो तदन्तिक एव
तिष्ठतीति कथं नु जानीयात् स प्रागनुभवात् ? ।

ऊरीकृतनम्रभावोऽमात्यो निपत्य पादयोरेतस्या अवादीत्—
“ वनिते, को नु गणयेत् त्वां अष्टमतिकाम् ? । देवी त्वं मूर्तिमती ।
त्वत्प्रसादादेव तव मुरारिर्मम च चण्डमानुरयं मया भूयः संप्राप्तः । न
नखमात्रमप्येतस्यात् ऊर्ध्वद्रक्ष्यति स रुद्रभटः । पश्य समक्षमेव भवत्याः
कथमहं सत्करोमि तं रुद्रभटम् । तिष्ठ त्वं द्वारान्तर्हितशरीरा समी-
पवर्तिनि प्रकोष्ठे तस्मिन् । ”

“ तथा ” इत्युक्त्वा कक्षान्तरे द्वारान्तरितविग्रहं स्थितायां
नीलायां, दूरीकृत्यवरणं सञ्चलजलधरप्रभामासुरमसिमेकं निधाय
चरणान्तिके भृत्यमुखेन रुद्रभटमन्तर्गृहं प्रवेष्टुमादिदेशामात्यः ।

समाकृष्टासिरेवात्मानं सत्करोत्यमात्य इति वीक्ष्य विस्मितमना
अपि रुद्रभटो, राजसमासमारब्धपूर्वं कपटनाटकमेवाद्यापि नाट्यतेऽनेनेति
मन्यमानः सस्नेहमिषामाणीत्—नाद्याप्युपस्थितममात्यराज, प्रयोजनमसि-
मैनंविधेन । राजमक्तिं भवदीयामस्पृष्टदोषां परिरक्षितुं स्वयमङ्गीकृत-
कुमारापहरणदोषैर्यथानिश्चितं कृतकार्यैरस्माभिः कदा धर्मनार्य-
करणायागन्तव्यमिति प्रष्टुममालराजमेकाक्येवाहमस्म्यद्य संप्राप्तः ।
नयनसुभगेन पथा क्रियमाणं स्वामीष्टसाधकं कार्यं सर्वदा प्रशंसास्पदं
भवति सर्वेषाम् ।

परं सक्तोधमुच्चैः परुषाक्षरमावभाषेऽमात्य —‘ कुमारपहरणं भवद्भिः कथितमिति मयाऽङ्गीकृतमेवेति नास्त्येव । महाराजेन मत्करसमर्पितोऽयं बालो न्यास । महाराजायैव मयाऽयं प्रत्यर्पणीय । तदलमतः परं बालबलिप्रलापेन । अहो सामर्थ्यं राज्यक्रान्तिकरणे व १ । सर्ववैदिकपरिषद्गता सर्वे यूयं वैदिका नाम पिण्डीकृत्यानीता आमलका एव । राजसभायां यथापेक्षं सकोपमाभाषितुमपि न पारित युष्माभिः पुरो राज्ञः । अधुना तु वयमपहरिष्यन्ति कुमारममुं भवन्तः २ । प्रथमममात्योऽयं प्राणात्पश्यति पश्चात् कुमारो भवत्पाणौ पतिष्यति । स्फुटमेव कथयाम्यधुना व — मदीयोऽयं कुमारः । सरित्पूरपतितोऽयं देव्यैव कृपया भूयो मे करयोरर्पितः । यदि बलिदानसमुद्यता यूयं तदास्मैव स्वीयं किमर्थं न वितीर्यते युष्माभिः ३ । किमनभीष्टानि युष्मदङ्गानि भवान्या ४ । शोभनमेवैतदुपयोजितमङ्गनं भवान्या नेत्रयोर्धे । अपेहि । मा मे समुखं मुखं दर्शय भूय । आचारान्तराहितमतिर्यतस्व स्वेच्छया यावच्छक्यमुद्धर्तुं शाक्तधर्मम् । यदि पुनर्बालबलिमधिकृत्य शब्दमात्रं वक्ष्यसि तदसिनाऽनेन रसनां स्वां छिन्नां द्रक्ष्यसि । तदपेहि द्राक्ष्यमे पुरतः । ॥ नखमात्रमपि कुमारस्यास्य मे यास्यति पुनर्गोचरता चक्षुषस्ते ॥ इति ।

एवमवमानितोऽमात्येन रुद्रभटः सर्वं सहसैव विपर्ययमुपगतं तन्त्रमात्मीयं विज्ञाय सुतरां चकितचेतास्तृष्णोमधोमुखो निरगात् ।

परित्यक्तगृह्ननस्याना नीलाऽपि रोदनपराऽश्रुक्लाविनमुखी समभ्येत्य गद्गदस्वरमभाषीत्—“ मतिविकारदूषितया ॥ मया स्वच्छन्दतोऽभाषि परुषं तत् क्षतुमर्हत्यमालयान् । कोऽत्र प्रतिकारो मदायत्तः १ । चेतनां त्याजयिष्या तेन नराधमेन श्रिताऽहं तस्मादिनादारभ्य पापपिण्डमेवाकलयाम्यमुं कायम् । न जाने कदाऽस्य विसर्जनं भविष्यतीति । विस्मारिताऽहं मनाक् तद्दुःखमनेन मे बालेन । मोक्षवर्णन-

प्रयत्नोऽस्मिन् मे द्रढीयाननुरागः । परमभाग्यान्मेऽस्यापि जीवितं पातितं
संशये तेन नराधमेन । अधुनाऽहं धीतचिन्ता । परिरक्षतामप्रमत्तं
ममायं वत्सः । एषाऽहं प्रस्थिताऽस्मि । नाहं पुनस्ते दृष्टिपथमेभ्यामि”
इत्युक्त्वा शर इव धनुर्मुक्तो नीला सावेगममात्यमवनमत्याक्षीत् ।

×

×

×

मुक्तामात्यभक्ता नीला सरमसमसन्निहिताग्निवर्णं भवानी-
भवनमागत्य भ्रान्तचित्तामिव पाणिना किमन्वभिनयन्तीमधूणि च
मुञ्चन्ती भवानीमुपेत्य पुरस्तस्थौ । सतालिकं पुरो वर्तमानां नीलामालोक्य
प्रत्यागतचेतनेव सा प्रोवाच—“ भ्रान्तमतिके, कुत्रासीस्त्वं गता
दिवसानेतावतो मां परित्यज्य । ” इति ।

नीला—मर्त्रा ते भवनान्निःसारिताऽहं किमन्वत् कुर्याम् !
भर्तुस्ते भवनमेतत् न भवत्याः । अधुनापि द्राक् प्रतिनिवर्तनं मनसि
विधायैवोपागतास्मि ।

“ किमर्थं तद्ध्युपागतासीह, इताशे ? ”

“ यथैका मे हृदयव्यथा दूरीभूता तथैव त्वापि तां दूरीकर्तुम् । ”

“ कथमिव दूरीकरिष्यसि त्वं ताम् ? ”

“ निवेद्य ते मोदजननी वार्तां मुरारेः । ”

श्रुत्वैवैतदानन्दनिर्मला भवानी सावेगमुत्थाय नीलांसयोः पाणि-
सुगमात्मनो निधायाननं स्वं नीलाननस्य निवर्तं कुर्वाणा प्रोवाच—“ किं
तत् । कथय कथय त्वं यद् विवक्षसि । ”

नीला—कुशलं मुरारेः । नातः परं स्यादस्य कुशलं विप्र्रितं
केनापि । दूरीभूतामवेक्ष्य सर्वथा प्राणविषदम् ।

“ कथमिव ? ”

“ नगरामात्यपदवर्तिनोऽस्य पितुरेव पाणावसौ पतित ।
प्रविष्ट सरित्पथ सरितमेव ” ।

“ पर निर्घृणशाक्तपक्षपात्येवामात्य इत्युच्यते सर्वे ” ।

“ एतदेवात्र कौतुकस्यानम् । निर्मूलयति सुतस्नेहदृष्ट्यानि
छद्मिनाम् । सरित्पूरपतितोऽयमात्मन एव सूनुरिति यदा प्रत्यभिज्ञातमेतेन
तदा मोदाभिभूतहृदय स चिर दूरीभूतचतनोऽतिष्ठत् । मयैव स
प्रयागतचेतनोऽकारि । दर्शितकृपाणेन तेन तर्जितो रुद्रभट । कोऽधुना
करिष्यति वार्तामात्रमपि मुरारेर्बलिदानस्य ॥ ” ।

“ केन खलु शयनाग्नेऽपहतो मुरारि ? । ”

“ यो देव्याऽऽदिष्टस्तथा कर्तुं तेन ” ।

“ किं त्वयैव नीत ? । किमित्यनिवेश मे नीत ? ” ।

तदाकर्ण्यविष्टेव नीला जगाद—अनात्मज्ञे, अनयादृश मोक्षं
ते । यद्यहं तथाऽकरिष्य तन्न त्वमहं तमदास्य, प्राणान् वाऽस्य
परिरक्षितुं प्राभविष्य । स्नेहलप्रवृत्तिरपि पतिदेवधीदोषसस्पृष्टासि
निर्मिता त्वं मिधात्रा । पापस्यैव पुण्यधिया समाचरणे न यूयं ते
मोक्षं रुद्रभटात् । पततु ज्वलेन सा ते धार्मिकता, त्वां च पशुता
प्रपयन् स ते धर्म । पुराणगणिता चागुणागना त्वं मूर्खमती । न
किं पतिप्रचनानुवर्तिनी साऽनूतुषदतिथिमुखल्लालाङ्गितमर्दितेन मासेन
सूनोरामन ? । अहो मूर्खतायां प्रकार ! । यद्यहं तत्राभविष्य तत् परि-
त्स्य वाक्यं बालपलललिप्सु तमनिधिमेव मुसलैरसकृदाहत्याइनिष्यम् ।
भगानि, कथयामि किमिति न जीन्यपयानि ते । यदि जायिष्यन्त्य-
पयान्येतस्यास्तदसशयमिव मोहात् कर्तिष्यति तानि बलिबुद्ध्या पुरो
देव्येति चिन्तयन्तस्तेषां दयमाना देवा विभोजयन्ति तानि शीघ्रं एव
शान्ते ! । कथमिह पृच्छसि किमर्थं न निवेश नीत इति ? । यद्यहं

तथाऽकरिष्यं तददत्तमुरारिर्भवती केवलमात्रोशपरा भवेति निवेद्य तं विदितमसंकल्पमकरिष्यत् ।

एवं सावेगमाभाषमाणां नीलामालोक्याङ्गीकृतात्मदोषा भवानी प्रकटितमन्दहासा प्रोवाच—“ भवतु । सर्वं तत्तथा यथा त्वं मणसि । त्वमेव मद् दक्षतरा दक्षतरा च । अत एव रोचसे मे । अस्तु । मच्छयनादपहत्य कुत्र त्वया नीतो मुरारिः कथं च त्वया ज्ञातममात्यस्यैव स सूनुरिति सर्वमधुना मे निवेदय तूर्णम् । ब्रूहि निःशङ्कम् । न कोऽपि सम्प्रति सद्नेऽत्र, ” इत्युक्त्वा दृढगृहीतनीलाकण्ठनाला भवानी बलात्तामामन उपावेशयत् । ततस्तां तोषयितुं नीलाप्यामूलात् सर्वं यथावृत्तमाचक्षुष्यै ।

अथ भवानी भूयः पप्रच्छ—“ क गत्वा त्वमधुना निवत्स्यसि ? ।

नीला—अवशिष्टैककार्याऽहमद्यापि । अवसिते तस्मिन् पितृ-वन एव स्यान्मे शाश्वतो वासः । अनर्होऽयं कापो निवस्तुं जगत्येतस्मिन् । प्रागनुष्ठानात् तस्य मे कार्यस्य मातुर्नन्दाया एवगृहमहमधियसेयम् । शुशीला चतुरा च सा वृद्धा भाजनं मे प्रेम्णः । अनतीदुर एवास्या छटजस्य वर्तते स्मशानमित्युटजवास एव संप्रति मे लाभयत्तरः । तेन हि सान्निध्यं स्मशानस्य स्यादत्र मे भूयसे लाभाय ।

इत्युक्त्वा तालिकावादनपरा सा क्षणं नर्तितुमारेभे । नासीन्-तिथिकारस्पर्तेरेतस्याः कदाचिदप्यकाले नाम । यत्र कुत्राप्यसावनियत-वेलमन्तरान्तरा प्रादूरभूत् । “ अन्तिममेवैतदद्य ते दर्शनं मे भवानि ” इति भाषमाणा साऽऽननमात्मनः सकृद् भवान्याः कपोले स्थापयित्वा समुत्प्लव्य च पलायनपरैव भवनान्निर्जगाम ।

—इत्यष्टादशः परिच्छेदः—

एकोनविंशः परिच्छेदः

(घोषगताः संलापाः)

यदि नृपतिपदं स्याद्धस्तगं मे तदाऽहं
परिणयगृहमेकं कारयेयं विशालम् ।
प्रथममथ समस्तान् चौद्धमिक्षुनुदूढान्
विगतसुरतचिन्तानल्पपापान् विदध्याम् ॥१॥

* * *

शमधनमृणयोर्विवाहहेतोः
स्वयममहमारचयेयमत्र वेदिम् ।
निजकचपरिमृष्टसर्वभागां
ननु मममूर्धसुमैत्र भूपयेयम् ॥२॥

परिसमाप्तत्वाद् गृहकर्मणामखिलानां प्राङ्गणवर्तिनि खट्वासने
विरचितव्रह्मासना समुपविश्य निमीलितनयना जपमालिकामणीन्
क्रमेण गणयन्ती नन्दाऽथ सायं ध्याननिरताऽऽर्तत । अवसितनगरपरि-
भ्रमणा नीलाऽपि स्थनिवासमिममुपगता चरणान्तिके नन्दाया वत्सतरी-
मेकां मूर्धनि पाणिना मृदु प्रहरन्त्यतिष्ठत् ।

अत्रान्तरेऽप्योन्यस्क्न्धसमर्पितकरो संलपन्तौ मृणालिनीशमधनौ
निजनिवासाभिमुखमागच्छन्तावाल्क्य नन्दाऽङ्कमापीडयन्ती पाणिना
तामवादीत्—मातः, किं द्रष्टं त्वयाऽप्योन्यवद्भवमेतद् बुद्धविहारगतं
युगलं त्वदिदृक्षयेत एवाम्येतीति ? ।

अथ विच्छिन्नजपा नन्दाऽन्तिकमुपगतौ तावाल्क्याभाषीत्—

“ आगम्यताम् । बहुभिरहोभिरनुगृहीताऽऽमघ भवद्भयां दर्शनेन ” इति ।

अन्तिक एव गृहीतासनौ तौ वीक्ष्य नील्याऽभाणि—अव-
सितधर्मप्रचारकार्याभ्यां भवद्भ्यां मन्ये समारब्धमधुना प्रेमप्रचारकार्य-
मचतनम् ।

नन्दा—नीले, किं पीडयंसेतौ हृदयमर्मच्छिदाऽऽलापेनैवम् ? ।

नीला—किमिव प्रोक्तं मयाऽत्र हृद्बाधकमेतयोः ? । किमन-
भीष्टमेतयोरभ्योन्यप्रेम चक्षुषोर्मे ? । धर्मप्रसारधियेताभ्यां वृथा याप्यते
यौवनमात्मीयमित्येव बिषीदति मे मनः । सत्त्वं सकोपमेतपोरेतच्छृते
मे हृदयम् ।

नन्दा—सुप्राप्यमेव सौख्यं वैवाहिकं सर्वेषाम् । परं धर्मसेवा-
भिलाषिणा यदि केनचिद् धर्महेतोर्व्ययीकृतं यौवनमात्मीयं तत् किं
दोषास्पदमत्र ? । कथं मन्यतेऽत्र शमधनः ? ।

न किमपि प्रत्युक्तं शमधनेन । परं मृणालिन्याऽवाचि—
“ सम्यक् भाषितं मात्रा नन्दया ” ।

नीला—परिचितैतेषां धर्मसेवा मे । न दूषयाम्यहमुभावेतौ ।
परं प्रत्यक्षीकृतबौद्धविहारसकलकार्याऽहं स्फुटं कथयामि यद् धर्म-
सेवाव्याजेन धनिताविहारवासनामात्मीयां पूरयन्त्येते विहारवासिनो
भिक्षवः । किमिवान्यत् कुर्याद् युवयुवतीनां गणो रहो निरुद्धः ? ।
निरोधका एवात्र दूषणीयाः । एतयोरपि विचारिते चरिते किमन्यत्
स्याद् गोचरं चक्षुषोः ? । करेण धर्मकार्यं कुर्वतोरप्येतयोः किमस्ति
हृदये विना प्रेम्णा ? । कामं भवतु तत् शुद्धम् । परं न तदन्यत्
किमपि प्रेम्णो यौवनसुलभात् । अपि च त्वामेव पृच्छाम्यहं किमर्थ-
मुभावेतौ परस्परगृहीतपाणी सततं परिभ्रमतः ? । सदैवान्यो-
म्यकीलितनेत्रावेतौ । वलादनशनमनुभावितस्य मानवस्य सर्वदा नेत्रे
मंक्ष्यामिमुळे एव । आश्रमगतां स जीर्णमन्युनामा भिक्षुस्तु स्फुटं दृश्यते

चण्डकामः । स्पर्शलोमान्मृणालिन्या वलोदेव कुक्कुर इवान्तिकमसकृदुप-
सर्पति । न जाने पीडनयन्त्रपतितमिक्षुमिव कदैर्न पाणिपञ्जरगतं नीरसी-
करिष्यति शमधन इति । प्रेक्षमाणायामवलोकितायां विहारवासिनः सर्वे
भिक्षवो विनीता अनघा धर्मात्मानश्च । कीदृपिपीलिकादीनां क्षुद्रजन्तूना-
मपिचरणाघातनाशं न सहेते हृदयमेतेषाम् । परं को नु स्फुटं वर्णयेल्लीला-
यितमेतेषां परोक्षे भगवत्याः ! । परितो भ्रमन्ति द्वित्रा भिक्षवो युवतीमेकां
सस्पृहं सर्वत्र । रजन्यां त्वेतेषां चेष्टितानां न शक्यं वर्णनं कस्यापि ।
जनैर्गर्हमाणं नैव तद् विद्यते व्यसनं जगत्प्रेतस्मिन् यदेभिर्मर्मप्रचारकै-
र्मिक्षुभिर्निशायां नाद्रियते । भवन्तु ज्वलनसात् धर्मप्रसारकास्ते विहारा
चौद्धानां ।

श्रुत्वैवमखिलं नीलालापमुपजातमभ्युर्मृणालिनी शमधनमबोचत्
—अक्षमाऽहं श्रोतुं गर्हणामेताम् । तदुचिष्ठ । याव स्तनिवासमावाम् ।

परं शमधनोऽब्रवीत्—तथ्यमेव कथ्यतेऽनया । मयाऽप्यनेकशः
श्राविता भगवत्पञ्चलोकिता वृत्तान्तमेतम् । किन्तु नैवाद्रियते वचनमस्माकं
भगवत्या ।

अनलोकितापक्षपातिनीमात्मानं दिदर्शयिषुर्नन्दा कृतकं कोपम-
भिनयनयवादीत् । "अविश्वसन्त्या तया यदि न ते वचनमाद्रियते तत्-
को दोषो भगवत्याः ?" ।

नीला—आत्मौपम्येन यत् परेषां दर्शनं प्रोक्तं पण्डितैस्तत्
केवलं परपीडापरिहारैकहेतुकमेव वचनम् । धर्माधर्मविचारणायाम-
प्यात्मौपम्यमेव स्वीकृतं न स्यात् समनं मतिमनः । तिष्ठन् कथेतयोर्मृणा-
लिनीशमधनयोः । परं तस्मिन् बुद्धविशारेऽष्टनशाखकथितविवाद-
संस्काराः प्रकाममनुमरन्ति भिक्षवो युवानो गर्हस्थसौष्ट्यान्यभीष्टानि ।
कतिचिद् भिक्षाधनं मुनिना पृथक् संपदं संचिन्वन्ति । अन्ये वेशादि-

भिच्छुद्धैरात्मीयैर्मोहयित्वा नगरकुमारीर्विचयन्ति । भिक्षुयुवतीनामपि गणोऽन्नानन्यकर्मैव । यद्यहं राज्याधिकारिण्यभविष्यं तत् प्रथमं—

नन्दा—(सस्मितत्) किमकरिष्यः ? ।

नीला—किं पृच्छयते “ किमकरिष्यः ” इति ? शृणु—नाहं कस्यापि शीर्षमभेत्यम् किन्तु विहार एतेषां स्थाने स्थाने विवाह-वेदीरेकेका अस्थापयिष्यम् ।

इयन्तं कालं स्तम्भितजिह्वोऽपि नीलालापेनानेन मनाम् रञ्जित-मनाः शमधनः पप्रच्छ—“ किमर्थम् ? ” ।

नीला—प्रयितं कार्यं विवाहवेद्याः । विवाहार्थमेवैता उपयुज्यन्ते । शमधन, यथा स्वीक्रियते भवद्भिः कुमारकुमारीणां गणो धर्मकार्याय तथा परिणीतानां वधूवराणामपि गणो न किं स्वीक्रियते ? ।

बौद्धसंघाधिकारिण्यहमेव प्रश्नमिममुत्तरीकर्तुमर्हामीति मन्यमानया मृणालिन्या मध्य एव प्रत्यवाचि—“ स्वीक्रियते । कोऽत्र दोषः ? ”

नीला—अमीष्टं तत् । तासु वेदिष्वहं, विना विवाहाद् विवाह-सौख्यमनुभवन्तीर्युवयुवतीर्विवाहं कारयिष्यामि । तेन हि प्रतिदिन-माचर्यमाणं पापं तावत् प्रशमिष्यति । कृतोद्वाहा अपि दुःखयुवतपो क्षमा एव धर्मप्रचारस्य । केवलं न ते “ वयं ब्रह्मचारिणो धर्माचार्याः ” इति स्फुटं कथयितुं पुरोऽन्येषां प्रभविष्यन्ति । अप्रबुद्धमतीनां भक्ति-भाजां भक्तिर्मनाम् लघुतां यास्यति । परं धर्मनिषेण प्रतिदिनमाचर्यमाणाः पापगिरयः क्षयिष्यन्ति ।

नन्दा—(सपरिहासम्) अपि तत्र पालयिष्यसि पृथगेकं वेदिं हेतोरेतेषां शमधनमृणालिन्योः ? ।

नीला—आः एतयोः कृते ॥ प्रथमा वेदिः । स्नेहकायतनं मदीयमिदं युगलं यदि वेदिसमुद्वाहमभिलपिष्यति तदियं नीला स्वद-

स्तेन ता वेदिं रचयिष्यति आनन्दाश्रुमि सिक्ता ता केसैरात्मनो मार्ज-
यिष्यति । प्रत्यह धार्यमाणैरेतै श्वेतकुसुमै शिखरमेतस्या भूययिष्यति ।
पर मात , त्रिमयं गया काननेऽस्मिन् करणीय परिणय एतयो २ ।
गजान्ता सपदेनयो सद्ने । प्रतिदिन प्रतिपाल्यतो महाकुलसभवौ गृह
प्रति निर्वतनमेतयो पिनरौ । गृह प्रति निवृत्तयोरेतयोरानन्देन नगरगतानि
देवतालयशिखराण्यखिलानि दीपितानि भविष्यन्ति । परिणयदिनमेतयो-
रुत्सवदिन गणयिष्यन्ति निखिला नागरा । नर्तिष्यति मोदो मूर्तिमान्
सर्वत्र । अपि च मात , नान्यसदृश कलङ्कितमेतयो शीलम् । यन्मया
कथितपूर्वं तद् अन्येषा त्रिहारवासिना चरितम् । बहवस्तेषा वर्तन्ते विहीना
गृहै । येषा गृहाणि वर्तन्ते तैर्निराहारैर्जाभ्यते । ये कथमप्याहार लभन्ते
ते न कन्यकापितुभिराद्रियन्ते । यथैव केचित् तत्र कुमारास्तथा कुमार्योऽ-
पि । एष बौद्धविहारो नामैगविधाना युवयुवतीना सुखनिवासस्थल विना
मूल्यम् । मुण्डितमुण्डा, पीतवाससो न चिराद् भग्न्येते धर्मोपदेशेऽ-
धिकृता त्रिनाऽऽयासम् । अहो मौर्ध्यमस्माक नागराणाम् । यतो वेष-
वैचित्र्यमात्रमिदं विदितं एते मुण्डितमुण्डमेत भिक्षुगणमुपदेशदानावतीर्ण
धर्ममेव मूलं गणयन्ति । एवविधानामेव युवयुवतीना हेतो स मे विवाह-
वेदिविरचनाशय स्फुटीकृतो मया ते पुर । सैव गृहिणी यथार्था या
गृहकर्मनिरता कक्षास्थापितबालका बालानुरञ्जनपरा पाचयति पाकान् ।
तथैव स्वीकृतगार्हस्थ्यो यः शुचिरात्मश्रमोपजीवी सदाचारनिरतः परेषा-
मुदाहरणता याति स एव भवति भाजन भ्रेणो देवस्य । न स सत्यो
भिक्षुर्यो भिक्षते । स एव भिक्षुर्य पराङ्मुखो भिक्षाया । परित्यज्य
राज्य भिक्षामङ्गीकुर्वन्नशत प्रशस्यो भगवान् बुद्ध । पर तथा
कुर्वतमेव यत् कुपात्रवृत्तापि भिक्षा मान्यता नीता तदनुचितमेव ।

सर्वमेतत् शृण्वती मृणालिनी पर्षधुलितचिच्छाऽनर्तत । एतदा-
लोक्य निपयान्तरचिक्कीर्या न दद्याऽभाणि—सर्वया नैतस्मिन् बौद्धविद्यो

संपत्स्येते परिणयमङ्गलं नः सख्युरेतस्य । यद्येतदत्र समपत्स्यत
तन्नेत्रयुगलमस्माकमोदिष्यत । अस्तु । शमधन, यदा तत्संपत्स्यते ते
नगरे तदा दास्यसि निमन्त्रणं नः स्मृतिपूर्वम् ? ।

एतदाकर्ण्य कपोलस्फुरितमन्दाहासावुभावपि तावन्त्योन्यमुखमव-
लोकपांचक्रतुः । नीला प्रोवाच—मातः अद्यापि कार्यान्तरितः स समयः
परिणयस्य ।

समापितधर्मप्रचारकार्यो दृश्यतेऽबुना शमधनः । परमद्याप्य-
पूरिताखिलमनोरथैवालक्ष्यते मृणालिनी । धर्मप्रचारकार्येऽङ्गीकृते शाक्त-
धर्मदूषणावेक्षणमद्याप्यवशिष्टमेतस्याः । नगरेऽस्मिन् करिष्यमाणे महति.
श्रीचक्रसमारंभे सदियमवलोकयिष्यति । ततः सर्वं यथादृष्टमवलोकितायै
निवेदयिष्यति । ततो नगराधिपतिना महाराजेन धर्मान्तरं कारयिष्यति ।
एवं दर्शितविक्रमैषा काले परिणेष्यति ।

नन्दा—राज्यपदस्थामिनीयं नीला किं किं कुर्यादिति कथयितु-
मुद्यतया त्वया तत् परिख्यज्य कथमियं मध्य एव महाराजस्य धर्मान्तर-
स्वीकरणवार्ता निवेद्यते नः ? ।

नीला—न मृषोचमिदम् । धृच्छतु भवती मृणालिनीमेवैना येन
स्फुटं ज्ञायेत ।

मृणालिनी—सत्यं सत्यमिदं वचनं नीलायाः । अद्य यावदा-
चरितं धर्मप्रसारकार्यं कथं स्याद् विफलमस्मदीयम् ? । तथाविध एव
प्रभावः पाणेर्भगवत्या अस्माकमवलोकितायाः । असंशयमयं विज्ञेयते न
चिरात् । द्वित्रैर्दिनैः समापितयात्रोऽहमागमिष्यामीति कथयित्वा कुत्र
संप्रति गतं मन्यन्ते महाराजं भवन्तः ? । स्वप्नावाप्तबुद्धदर्शनोऽसौ
बुद्धोपदेशमनुसृत्य स्तूपदिदृक्षया बुद्धगयामस्ति गतः ।

असंमतस्मकत्यनः शमधनो मनागिव संक्रुद्धो मृणालिनीभाषितेन
त्रिषयं तं परिच्छेत्तुं पप्रच्छ—नीलामग्निनि, अपि सत्यैषा वार्ता या नगरे
सर्वत्र बहुलीभूता ? ।

यथा किल यात्राप्रस्थितेन महाराजेनामात्यसात् कृतो बालोऽ-
मात्यस्यैव सूनुरित्यन्ततः स्फुटीभूतमिति ? । आश्रममस्माकमुपानीय कृतं
भवत्या पूर्वं कर्तव्यमात्मीयमस्माभिरपि च राजश्वरणयोस्तं निधायानुष्ठितं
कर्तव्यमस्मदीयम् । परं महाराजस्तममात्यसात् करिष्यति, स
चामात्यस्यैवात्मजो भविष्यतीति कस्यासीत् स्वप्नेऽपि चेतसि समुत्पन्नम् ? ।
सर्वथा स्वन्ततां गतं भवदङ्गीकृतं कार्यमित्यभिनन्दिषुं भवती यदृच्छयाऽ-
त्रोपागतावावाम् । एतत्कृते चिरमपि समाधरितं भवत्या अभिनन्दनम-
पर्याप्तमेव स्यादिति तर्कयामः ।

नीलि—सत्यमेतत् । परं नाहमेकाधिकारिणी कात्स्न्येनैतत्
स्वीकर्तुमभिवन्दनम् । आश्रमवासिनो गूयं मिश्रव एषा च वृद्धा, एतेऽ-
प्यत्र संविभागिन एव । अतः सर्वेऽपि वयमेतत्संविमजामः । यतो मया
स कुमारोऽपहृतः, भवद्भिश्चाश्रयदानेनानुगृहीतः, परं महाराजेनामात्यसात्
कृतः स कुमारोऽमात्यस्यैवात्मज इति यदहममात्यं प्रत्यापयितुं प्रामवं
तत् केशलं चातुर्यादेव वृद्धाया एतस्याः । ।

मृणालिनीशमधनौ—कयमिव ? ।

नीला—तदित्यम्—अपहृत्य मुरारिमहमिमं नन्दाया घोषोटजं
प्रथममानैषम् । ततोऽनया नन्दया मया च ॥ घोषोटजं प्रापितः । परं
संभ्रमवशात्तदानीमुटज एवास्मिन्नुटितसूत्रबन्धनो रक्षाकरण्डकः कण्ठा-
न्मुरोरेः पतितः । न स तमसि तदा मयाऽनया वा लक्षितः । ततश्च
....किमतःपरं वृत्तं मातः ? ।

नन्दा—आश्रमाद् मुष्पाकं प्रतिनिवृत्त्याऽहमुद्घाटितद्वारा याव-
दुटजं प्रविशामि तावदेव केनापि शीतस्पर्शेन यस्तुना स्पृष्टं मे पदमित्य-

ज्ञासिषम् । कदाचिद् वृश्चिकः स्यादिति शङ्कितचित्ताऽहं दीपदस्ता-
जिघांसया समन्ततो वीक्षमाणाऽद्वाक्षं करण्डकमेनम् । न मया प्रथम-
मज्ञायि मुरारेः कण्ठपतितः स्यात् स इति । परमन्येद्युरुपागतयाऽ-
नया नीलया स दृष्टमात्र एव विज्ञातः ।

नीला—बाह्याङ्गं केवलमस्यासीत् परिचितं मे । परं विद-
लिताद् विभागाद् यदाऽन्तर्गतं पदकमुपगतं दृष्टिपथं मे तदा मयाऽ-
ज्ञायि मुरारिरात्मजोऽमात्यस्येति । अयामात्यगृहं गते मुरारावनुपदं गताऽहं
करण्डकेनैवामुना ॥ तवैवायमात्मजः ॥ इत्यमात्यं प्रत्यापयितुं प्राभूवम्—
शमधनः प्रोवाच—सर्वमेव सत्यं कौतुकावहमत्र ।

मृणालिनी—सर्वथाऽनुगृहीतोऽयं भगवता बुद्धेन ।

अत्रान्तरे सकडकडाशब्दं व्यद्योतत विद्युत् । तेन संभ्रान्ताः
सर्वे नभोदत्तदृष्टयः संलापाद् व्यरमन् । अयं झटित्वेव समुत्थितः
शमधनो मृणालिनीमवादीत्—उत्तिष्ठ मृणे, उपरि शिरसो दृश्यन्त
आसारसमुद्यतास्तोयदाः । नांशतोऽप्यभूदक्षिणोचरमासारचिह्नं मध्याह्ने ।
अत एतदप्यन्यदाश्चर्यमेव । प्राक् प्रारंभाद् वृष्टेः स्वाधमनिवर्तनं श्रेयः ।

“सत्यमेतद्” इति सममेवोदीर्य “यात्मधुना युवां पुनर्दर्शनाय”
इति भाषमाणे नीलानन्दे उभौ तौ सानन्दं व्यसर्जयताम् ।

— इति नवदशः परिच्छेदः —

— विंशः परिच्छेदः —

(कथं संपन्नं बलिदानम् ?)

रचिता सुमशय्या रुचिरा
ज्ञातं किन्तु न बहुवृथिककुलमुपविष्टं चान्तरा ।
पुरस्तात् स्वादु पदरसान्नम्
ज्ञातं किन्तु न कणैरन्तरा विपस्य तत् पूर्णम् ।
किरीटः शिरसि मौलिरत्नम्
खड्गं घेत्ति न किन्तु निपतितं गले महातीक्ष्णम् ।
ग्रणामं कुरुते जगदखिलम्
ज्ञातं किन्तु न शिरः कस्यचिह्लुत्ताभिर्न्याकुलम् ।
कण्ठे कालपाशबद्धे
अमरं भत्वा पृथैव रमते विषयेऽसौ मुग्धे ॥ १ ॥
(रे. टिळक.)

प्रातिकूल्यादमात्यस्य महाबलिदानेन शाक्तधर्मोद्धरणे नैराश्य-
मुपगतोऽपि रुद्रभट्टोऽङ्गीकृतपूर्वं कार्यं न परित्यक्तुमियेष । अनेकविधा
वर्तन्ते मार्गा धर्मोद्धरणस्य । नित्यात् कर्मणो बहुफलं नैमित्तिकं महाकर्म
धर्मविधाविति मन्यमानेन तेन निखिलां निशामनुपजातनिद्रेण किं
स्यात्तयाविधं महाकर्मैति चिन्ताविमर्शेनैवास्वीयत । निश्चितमन्ततस्तेन-
“ चिरमदृष्ट्रीचक्रसमारंभा नागणः । अतः स एव संप्रत्यनुष्ठातव्यः ।
तत्र हि शाक्तधर्मविशिष्टाः संगच्छन्ते पञ्च मकाराः सौकर्येण । सर्वेऽपि
नरनारीगणाः शक्नुवन्ति समाचरितुं साहचर्येण । नैष्यति परिपन्थिता

महाराजः । स्वार्थादनंभिमतमहाबलिदानोऽपि संमतमार्गान्तरसंश्रय-
णोऽमात्यवरः । अतः परित्यज्यौदास्यं माव्यं मयाऽकालहीनं महाश्रीचक्र-
समारंभसंभारसंग्रहतत्परेण ” इति ।

अपाचिरादेव समाहूय सर्वानात्मनः शक्तधर्मायाननुयायिन
आदिदेश रुद्रभटः—‘ यस्मिन् मुहूर्ते आसीदस्माभिर्विनिश्चितपूर्वम-
नुष्ठानं महाबलिदानस्य तस्मिन्नेव सुदिने यथाऽनुष्ठीयेत महाश्रीचक्र-
समारंभस्तथा यत्तित्वं भवद्विः सर्वैः ’ इति । “ महाबलिदानकल्पमेव
फलं तन्त्रकथितं महाश्रीचक्रसमारंभस्य । एष एव पन्थाः प्रीणनस्यादि-
शक्तेरिति जानानाः सर्वेऽपि ते सहसैव संभारसंग्रहाय बद्धपरिकरा
बभूवुः । शाक्तैककरणीयतयाऽस्य विधेर्नासीदयं पूर्वपरिषद्पदतितरां
दुष्करः । अपि चैकीकृतानां पञ्चानामपि मेकाराणां प्राप्तेः स भविता
समय इति सर्वेऽपि सोऽसाहस्यै सर्वसंभारसिद्धीकरणमञ्जसा प्रतिशुश्रुवुः ।

पञ्चम एव मकारः प्रामुख्यमावहति समारंभेऽस्मिन् । आवश्यकी
तत्र रूपयौवनवती तेजस्विनी । तस्या भ्रंशनेव हि महते पुण्याय ।
कैतादृशी प्राप्येत कन्यकेति विवादव्यापृतेषु कश्चिद् दूरवर्ती शाक्तः
सरभसमप्रतः संप्राप्योवाच—भो भो धर्मबांधवाः, अटमत्रविषये चिन्तया ।
अहमानयेयं तन्त्रकथितां शीलवतीं कुमारिकां समारंभाय नः । प्रागेव
कपटजालनियन्त्रिताऽस्माभिर्बुद्धसंघवर्तिनी सा मृणालिनी कुमारिका
कार्यकर्त्री । स्पृहयति सा दर्शनाय शाक्तधर्मसमाचरितानां सर्वेषामा-
चाराणां भीषणानाम् । प्रतिश्रुतं चास्माभिरेतस्यै दर्शनमेतेषाम् । सा च
संप्रति शाक्तदर्शं पृच्छति सस्पृहं प्रतिदिनम् । कदा प्रगविष्यन्ति भवन्तः
पूरयितुं प्रतिज्ञामात्मीयाम् ’ इति । अतः श्रीचक्रसमारंभदर्शनायामन्त्रिता
साऽसंशयमागमिष्यति । शाक्तमेलापकवर्तिनी च तां सहसा समुद्धृत्य
पूजामंचकस्थापनं सुकरं नः ।

परिचितपूर्वमेव शाक्ताचरित कपटनाटक वाचकानाम् ।
तत्राटकनटनैवेकेनाभाणि भाषितमेतदिति न भूयो निवेदनीय
वाचकेभ्यो धीमद्म्य ।

समताऽभूदिय प्रयुक्ति शाक्तानाम् । सुतरा तुतोप रुद्रभट
श्रवणेनैतस्या । स उवाच—“ हन्त शत्रुपक्षप्रधानभूतेय यदि यास्यति
साधनतामस्माक समारम्भे तदनायासेन द्विविध सपत्स्यते कार्यं
न । एक यथातन्त्र देवतार्चन, अयच्चाज्ञानभ्रष्टा ता गणयिष्यता बौद्धभि-
क्षूणामपकार । पर कथमाद्वितीयैव सैष्यति समारभमस्मदीयम् ” इति ।

प्र० शाक्तः—अलमनया चिन्तया । कदाचित् प्रसंगतो व्याजेन
शाक्तधर्मनिन्दकानस्मान् रिलोक्य समुत्पन्नविश्वासा साऽस्मास्तु दृढ
विश्वसिति । अस्मदाचाररिलोकने सुलभ स्यादात्मधर्मप्रचारकार्यं
बुद्धानामिति मन्येत सा । निदितास्मद्धर्मदूषणाऽवलोकिता रोद्ध निषेध
प्रभवे समुन्मूलयितु न चिरात् धर्म शाक्तानामिति मत तस्या । अत
कर्णपयमापतितायामेव श्रीचक्रममारभर्त्विदन्त्या तद्दर्शनसमुत्सुका
साऽस्मत्कथित व्याजरेपमास्था यस्मिन् कस्मिन्नपि वासरे समागन्तुम
सहाया समुद्यता स्यात् । व्याजस्तयमस्माक निगूहति सा सर्वदा
सहचरादपि सख्यु । असहायपरिभ्रमण हि मोदाय तस्या । तथैव
ससाहसस्तस्या समुत्साहोऽपि । किं बहुना, विन्यस्य नयि मृणाळिन्वा-
नयनकार्यं नि शङ्क सज्जीकुर्वतु भवन्तोऽयान् श्रीचक्रसभारान् ।
ययाऽस्मद्विपरस्ते बौद्धहतका यागजीव न विस्मरिष्यन्ति वैरनिर्यातन
विधिमस्माक तथाऽप्य तानपकरिष्याम ।

यदृच्छासप्राप्तेनानेन लाभेन स्फुटमेव सर्वोऽपि सप्राप्तनव-
समुत्साहोन्मत्तकण ।

यथानिश्चय सिद्धीकृता सर्वेऽपि श्रीचक्रसमारभसभारा । प्रातरे-
यानीयन्ताप रक्ताभुवन सजो मघघटाश्वोत्समुव शकटै । महोत्सवेतो

देव्याः पुरः कारित आसीद् विशालः शोभमानो मण्डप एकः । सूर्यो-
दयादारभ्यैवाद्य बहवः शाक्तनरनारीगणा गतप्रतिनिवर्तमाना अलक्ष्यन्त
पुरतो मन्दिरस्य देव्याः । मध्याह्ने पुनः संगच्छमानानां जनानामसंख्यानां
तथा संमर्दोऽभूद्योपरितनाद् विमाणात् प्रक्षिप्तास्तण्डुलास्तिला अपि वा
नमुवः स्पर्शमाप्नुं शक्नुः । कांस्यताल-मृदंग-शंकारैर्भक्तजनगीयमान-
स्तोत्रशब्दैर्निनादिततयाऽस्य स्थलस्य कर्णनिहितमुखमाभायमाणानामेव
जनानां विवक्षूणामश्रूयन्त संलापाः । देवीप्रसाद इत्यहमहमिकया साम्रहं
मिथो दीयमानानि मद्यभाजनानि, अनादानात् देवीकोपमुप्रेक्षमाणैर्भक्त-
गणैरनिच्छद्विरपि सादरमसेव्यन्त । प्राक् केवलं गीतपरा नरनार्यः
क्रमेण शनैः शनैर्नर्तनपरा अजायन्त । कदलीचतुष्टयविभूषितकोणं
भव्यमेकं चतुष्कासनमलमवुरुत प्रोच्चैः सभागृहमध्यभागम् । मनोहर-
रचनाविगुम्फितैर्लताकुसुमैः परितः परिवेष्टितैर्नयनहरतरतां पुषोपाद्य
पूजयिष्यमाणाया आसनं कुमारिकायाः । का नु पुर आनेष्यते पूजन-
हेतोः कन्यका, कया वा पुण्यवत्याऽद्यतनी लप्स्यतेऽर्हणेति सर्वेऽपि
पर्युत्सुकेन मनसा प्रतिपालनपरास्तस्थुः ।

+

+

+

प्रागखिलोदेतस्माद् व्यतिकरात् वस्त्रसंवेष्टितं किमपि पाणौ
दधाना प्राप्तमतिभ्रमा भिक्षुयोपिदेका बौद्धनिवासाभिमुखं प्रस्थिता
शमधनयसतिगृहं विवेश । मध्याह्ने विश्रान्तिमनुमवन्नेकाकी वर्तमानः
शमधनो मनागिवावाप्तनिद्रोऽलक्ष्यत । तं तथा प्राप्तनिद्रमालोक्यैकाकिनं
कर्णान्तिकमुपगतया नीलयोच्चैः करतालिकारवोऽक्रियत । तेन च द्रागेव
मुक्तनिद्रः ससंभ्रममुत्थितस्तां क्षणमेरुमीक्षमाणो नीलां प्रत्यभिज्ञाय
प्रोवाच-अहो नीला संप्राप्ता । किमित्यस्यां बेलायमिहोपस्थीयते भरत्या ! ।

नीला-सर्वनाशवारणे प्रययितुम् ।

शमधनः-किमुच्यते ? । न मयाऽवगतोऽर्थः ।

नीला-कीदृशोऽर्थः ? । उपस्थितप्रायेऽतिभीषणेऽनर्थे कथमेव विश्रम्यते भवद्भिः ? ।

शमधनः-अद्याप्यनवगतार्थ एवाहम् । कीदृशोऽनर्थः ? । को बाध्यते तेन । किं च मया कार्यं तद्विषये ? ।

नीला-न केनलोऽनर्थः परमतिमहाननर्थः । अन्विष्यतामादौ निमृतमात्मनः प्रिया मृणालिनी । ततः प्रष्टव्याऽहम् । एतदाकर्ण्य मृणालालिनीमेव व्यसनगतामुल्लेखमाणो श्रुतिं समुत्थितः शमधनो नीला तत्रैवोपदेश्यान्तर्गृहं प्रविष्टस्तत्र तत्र निपुणं निरूपयन्नपि कवि-
दनवेक्षमाणो निवृत्त्य मनागिव पर्याकुलितहृदयः प्रोवाच-सत्यमेव नीले,
नात्र कचिदपि दृश्यत मृणालिनी । तद् ब्रूहि कुत्र वर्तते सा । किं
प्रयाता सा गेचरता कस्यापि व्यसनेन ? ।

नीला-नाद्यापि कात्स्न्येन सा प्रस्ता व्यसनेन । परसह मया
ससम्भ्रममनागतेऽनभवति निःसंशय सा प्रस्येत ।

शमधनः-कृपया प्रोच्यता सर्वं विस्पष्टम् । सज्जोऽहं यत्र
कुत्राप्यागतु सह भक्ष्या ।

नीला-तदेहि सर्वमेव मार्गे कथयिष्ये ।

उभावपि द्रुतपदचलितुमारभेताम् । श्रीचक्रसमारमस्यलमधिकृत्य
प्रतिष्ठमानयोस्तयोर्नीला स्थूलस्थूलं निःश्रुतीं वक्तुमुपचक्रमे-‘अतश्च
महाराज्ञीपदमर्हति ते प्रिया मृणालिनी । परमुभयोरपि युग्मो प्रातिकूल्याद्
भागधेयस्य यौवन एव यस्तयाऽनुष्ठितो धर्मप्रसारदीक्षास्वीकरणाख्य
प्रमादस्तस्य फलमधुना परिणतप्रायम् । अस्ति नगरेऽद्य समारम्भ
श्रीचक्रसमारमः शकतहतके । तस्यापि स चाण्डालो रुद्रभट्ट एव
हेतुः । निपततु जल्पेन स समारम्भः । तत्रार्हणाय मोहयित्वाऽस्ति
नीला मृणालिन्यसहाया ।”

“ कोऽत्र समारंभे संबन्धो मृणालिन्याः ? ” ।

“ स्वयमेवात्मन्यङ्गारानाकर्षति जनो मन्दभाग्यः । परः केवलो निमित्ततां याति । शाक्तदुराचारदर्शनलालसामनवाप्तानुभवमेतामालोक्य मुग्धकन्यकां तद्दर्शनव्याजेन शाक्तकितवैर्निमन्त्रिता सा स्वयमेवास्त्यद्य तत्र गता । शाक्तगणपरिवृतां तां कुमारिकापूजनायाकृष्य ते पातकिनो न चिरात् कौमार्याद् भ्रंशयिष्यन्ति ” ।

“ कथं संभवति पूजाविधौ कौमार्यभ्रंशः ? ” ।

“ शाक्तधर्मविधाविदमज्ञानं भवदीयं सत्यमतितरां विस्मापयति माम् । परमकालोऽयं विस्मयस्य । पावित्र्यपरिरक्षणमेव ते कायस्य प्रियायाः प्रथमं कर्तव्यं संप्रत्यावयोः । तच्छीघ्रं त्रिन्यस्यन्तां पदानि । परिवृता स्यादधुना वराकी सा हरिणी शाक्तवृकैरनेकैः । भवते मम च कृते सन्ति मया समानीतान्येताभिः शाक्तवेपोचितानि वसनानि । अगृहीत-शाक्तवेपयोर्हि दुष्कर आवयोरुत्सवगृहे प्रवेशः । प्रविष्टोऽसवगृहो भवान् प्रत्यक्षीकृतव्यवहारः स्वयमेव वेत्स्यति परस्तात् करणीयम् । भवदीयं प्रेम शौर्यं च भवन्तमुपदेक्ष्यति कथं तत्र प्रतिविधातव्यमिति । अशस्त्रस्यापि ते सिंहसदृशं बलमलं तेषां पातकिनां वारणायेति वदं विश्वसिति मे हृदयम् ” ।

एतदाकर्ण्यैव शमधनः शीघ्रपदं चचाळ । नीलयाप्यनिटगल्याऽ-भावि ।

* * *

अधुना शाक्तसंसदि सभागृहे परां भुवमासीदुपगतं रामणीयकं श्रीचक्रसमारंभस्य । धर्ममर्केर्मद्यमोहस्यैव वाऽऽधिक्यं व्यलसदखिलेषु संगतेष्विति न स्फुटमज्ञायत । निकषा पूजामंचकं सिद्धरचर्चितललाटारक्तपुष्पमालाविभूषितकण्ठाः कतिपये शाक्तवरा वभूवुरुपविष्टः रतन्मये पर्यन्तवर्तिनमालोकमीक्षमाणा मृणालिनी च । हास्यच्छटाच्छुरितमालोक्यत

मुखमेतस्या । अदृष्टपूर्वं भिक्षुजनविनिन्धमेव किमपि मया विपक्षगण-
समाचरितमीक्ष्यते गूढ चक्षुषा स्फुटमिति मनाग् विजयकल्पनया विक-
सितानना सा तत्र साभिमानाऽप्यवर्ततु । “ तथा वर्णयिष्यामि श्व पुरोऽ-
वल्लोकिताया शमधनस्य चात्र प्रत्यक्षीकृत वृत्तान्तमेन यथा तानुभावपि
चिरं विस्मयस्तिमिततामेप्यत । अथ स्ववर्मकार्यं सोत्साहमनुष्ठानमुप-
देक्ष्यत्यवल्लोकिता भगवती । मधुरैर्मनोहारिभिश्चैतस्या आलापै र्द्विरी-
भयिष्यति ततो दोषायमान मनो महाराजस्य । तेन च लब्धाधिक-
राजसाहाय्यो भूयो भविष्यति धर्मो बोद्धानाम् ” एभिरन्यैश्चैतादृश-
स्तत्कालोचितैर्मधुरैर्विचारै र्पर्याकुलममूत् तदानीं मानस मृणालिन्या ।

अत्रातरे पुरस्तादुपगतो रुद्रमठ पूजामचकमुपेत्य त यथानिधि
पर्यपूजत् । ऊर्ध्वं पूजाविधेरमृणालिन्या अन्तिकोपनिष्ठान् शाक्तान्
स समसूचत् हस्तसंकेतेन “ सम्रात ममय , समारोप्यता पूजामचके
कन्यका समुद्दिष्टा ” इति । अथ तेष्वेकं शाक्तो मृणालिनाश्रवण-
ससक्तमुखस्तामवादात्-“ अपि प्रत्यक्षीकर्तुकामाऽत्रभवती निन्यान् नो
धर्मविधीन् ” । तत् पुरो गत्वा मचकासनमारुह्यताम् । माऽऽत्मनो मनसि
दीयता स्यान् त्रिकल्पाय ” इति ।

प्रेक्षारूपेणोपस्थिता सा न कोऽपि कस्मिन्नपि कर्मणि योज-
यिष्यतीति मन्वाना सा शाक्नशब्दानेतानाकर्ण्यप्यनगतरार्था चिर-
स्थिरैवासीत् । तदालोक्य तसहचरोऽयं शाक्न प्रोवाच-किमेव
स्थीयते ? । सर्वमत्र यं व्यतिकर सम्यग् दर्शयितुमेवात्रभवती समानीतेहा-
स्माभि । ते च प्रकारा मचकस्थितयवात्रभवत्या सुख दर्शनीया । तद्
विनोदयतु भवती मचकगताऽऽत्मान दर्शनेन व्यतिकरस्य सप स्पमानस्य ।
मचकमारोढुमुपदिशन्त सर्वेऽप्यत्रभवन्नामतितरा समानमेव दर्शयन्ति ।
न किमवमानिता भवयुस्तऽत्रभवत्या त्रिरूपदर्शनेन ? । नायं कोऽपि
शाक्तात् प्रवेक्ष्यत इहास्माभि । अनो यथा दर्शितस्त्वैर्विचामोऽत्रभवत्या

तथाऽन्नभक्त्याऽपि तेषु दर्शनीयः । यदि भवती विकल्पेत् प्रातिकूल्यं वा दर्शयेत् ततोऽस्माकमखिलमपीडितमन्यैर्ज्ञायेत् । अशाक्तदुष्प्रवेशेऽन्नं विहितोऽयं प्रवेशो भवतीमपराधिनीं विधाय हेतुतामुपगतानस्मां शासनास्पदतां नेप्यति । तन्मैवं विकल्प्यताम् । पुरो गत्वा सत्वरमर्चासनमलङ्कृत्यताम् । शाक्तकृतमन्नभक्त्या अर्चनमर्चनमेव । नैतद् दूषयेद् दशाक्तामप्यन्नभवतीम् ” इति ।

एवमुक्त्वाऽपि स्वस्थानान्नं च चाल मृणालिनी । तदालोक्य बलात्तामुभौ शाक्तौ भुजयोर्गृहीत्वा समाकर्षन्तौ पूजामंचकमुपवेशयामासतुः । साप्यसाक्रान्तहृदया मृणालिनी किं कर्तव्यमूढा मंचकासनं परित्यक्तुं यावदितस्ततः सर्पति तावदेवान्तिकस्थितौ पीवराङ्गौ द्वौ शाक्तौ तां सरोपं तत्रैव हठात् स्थैर्यं निन्यतुः । अथ शक्तिदेवीनधिकृत्य भक्त्या तारस्वरेण सर्वे तथा जगर्जुर्यथा मयाभिभूतमानसा मृणालिनी भ्रान्तेर्वसुधतो वीक्षितुमारेभे । ततो रुद्रभटोऽप्येतस्याः कण्ठे समर्पितरक्तपुष्पमालः, चरणस्थापितगन्धकुसुमः, सिन्दूरचर्चितनिखिलमालः, अञ्जलिमितानि रक्तकुसुमानि तस्या अङ्गेषु प्राक्षिपत् । तदालोक्य देवीनामप्राहं प्रोक्षैर्जगर्ज भूयः शाक्तगणोऽखिलः । अनन्तरं रुद्रभटो मधुकुम्भादेकस्माद् शैष्यचपकमेकमापूर्य तं मृणालिनीं पाययितुं तस्या आमनान्तिके कृतवान् । तदानीं ॥ सात्रेगमात्मनोऽङ्गानि चालयन्त्या तथा स्वाननार्पितः स चपकः पाणिना बलाद् दूरीकृतः ।

तद् दृष्ट्वा मंचकमारोहं तां पूर्वमनुनयन् शाक्त उपायोवाच—
“ मा तावत् । नैवं प्रतिकृतं सद्योतास्माभिः । शाक्तदुराचारदिदृक्षां निवारयितुमपारयन्तीयमङ्गनाऽस्माभिरिह समानीता । तत् कथमधुनैवं प्रतिक्रियेत ! । कथमस्माभिरस्मद्वर्मावमानः सद्योत ! । नैप विहारो बौद्धानाम् । न वा राजात्रयमदोद्धतानां बौद्धधर्मप्रसारव्याजेन पर्यटतां भिक्षूणां स्पृष्टाचारानुकूलश्चतुण्यः । अस्मदीयोऽयमुत्सवमण्डपः । अत्रागच्छता

जनेनास्माकं धर्मो माननीय एव ” । एतावदामाप्य स रुद्रभटं जगाद—
 “ किं विशङ्क्यते ? । अलं विलंबेन । पाययतु भवान् कोमलाङ्गीमेनां
 कन्यकां द्राक् मद्यप्रसादम् । उत्सुकाः सर्वे वयं यथाविधि समापयितुं
 श्रीचक्रसमारंभमेनम् ” इति ।

नायं शाक्तोपदेशोऽभूदावस्यको रुद्रभटस्य । सर्वेऽपि
 शाक्तेष्वगृहीतमद्यः स एवैकोऽप्रमत्तोऽवर्तत । मृणालिनीलावण्यद्वत-
 हृदयतपैव तन्मुखं सस्पृहमीक्षमाणस्य तस्य पाणिः क्षणमचलोऽतिष्ठत् ।
 तन्मुखादनाकृष्टदृष्टिरेव स भूयो मद्यपात्रं तस्या आननान्तिकं निनाय
 तां चानुद्घाटितमुखीमालोक्य तत्कपोलनिहितवामहस्तोऽङ्गुलिना
 तदोष्ठपुटमुद्घाटयितुमारेभे । आघ्रातमद्यगंधैव मृणालिनी बलादावलित-
 वती वदनमात्मनः । परमस्वतन्त्रतामुपगतं पाणियुगलमात्मनो विज्ञाया-
 शरणा सा करुणमुच्चैश्चक्रन्द ।

श्रुतिपथमुपगत एव क्रन्दिते मृणालिन्याः प्रेक्षकगणे शाक्तवेधा
 नीला शमधनश्च सहसा समुत्तस्थौ । नीला निषेधयन्ती तारस्वरेणोवाच—
 “ संहार हस्तमात्मनश्चाण्डाल । पश्यायमद्य तिष्ठति ते मृत्युः । मामेयं
 दूष्यतामबला स्पर्शेनात्मनः ” इति । शमधनोऽप्युच्चैरुज्जगार ‘अलमलं-
 भयेन मृणालिनि । एषोऽहं द्रुतपदमागत एव परिरक्षितुं त्वाम् ’ इति ।
 एतावदाभाष्योभाषपि तावगणितमार्गस्थितजनगणं कथगपि सर्वान् समु-
 छङ्घ्याकालहीनं मंचकान्तिकमुपजग्मतुः । अथ ग्रहणयन्त्रेणैव लोह-
 निर्मितेन पाणिना वामेन दृढं कण्ठे गृहीत्वा रुद्रभटं, दक्षिणपाणिमुष्टिं
 प्रेक्षकान् दर्शयन्नुदघोषयत्—“ य इहागमिष्यति पुरः स प्रयमं पञ्चत्वं
 यास्यति ” इति ।

नीलाऽपि निजवस्त्रनिहनुत प्रस्फुरत्तीक्ष्णधारमसिमाकृष्य सर्वेषां
 पुरो विधूनयन्मुवाच—“ शाक्ताधमाः, स्वासनस्थिता एव जीविष्यय ।
 उज्जितस्थानास्तु मरिष्यय ” इति । शमधनेनात्मनः पाणिना तया दृढं

निगृहीतो गलो रुद्रमटस्य यथा स निरुद्धश्चासः सोद्वेगमात्मनो हस्तपादं
प्रकम्पयितुमारेभे । तदालोक्य नीलयाऽभाणि—“ शमधन, मनाक्
शियिलयतु भवान् अधमस्यास्य गलग्रहं स्वीयम् । नानेन निरुद्धश्चासेन
भवत्पाणोरासादपितव्यं मरणम् । मत्पाणिरेव यापयत्वेनं पञ्चताम् ।
भवद्वस्तुहतेऽस्मिन् कथमिव मयाऽपाक्रियेत ! । प्रेतव्यापारितशास्त्राहं न
विन्देयमानन्दमभीष्टम् । तदेपोऽसिरेममप्रविश्यास्य हृदयं पास्यति प्रकामं
प्राणजलमेतस्य ” । एतावदाभाष्य पार्श्वयोः सत्रासं चेष्टमानस्य रुद्रमटस्य
हृदयेऽसिनामया तथा ग्रहंतं क्रमेण यथा न चिरात् सावेगं बहिरुद्-
गच्छन्तीभी रुधिरधाराभिस्त्रयोऽपि ते रुधिरक्लिज्ज्वाससो बभूवुः । रुद्रमटश्च
शब्दमात्रमपि वक्तुमपारयंश्छिन्नमूलो द्रुम इव सहसा भूमौ पपात ।

अथ तद्गृह्यदयसमर्पितपदस्तिष्ठन् शमधनो भीषणामात्मीयां दृशं
तथा न्यक्षिपत् प्रेक्षकेषु यथा न कोऽपि तेषु स्वासनं परित्यक्तुमुदसहत् ।
यतः पार्श्वस्थिताः पुरो धावितुं यतमानाः केचिच्छाक्तास्तेन छीलयेया-
सन् पश्यतां सर्वेषां दूरमुत्तारिताः । नीलाऽपि च रक्ताक्तं तं द्योत-
मानमात्मीयमसिं दिक्षु चतसृषु भ्रामयन्ती प्रोवाच—“ नूनमधुनाऽयसितो
नरमेधः । अनेन दुरात्मना नराधमेन पूर्वमेवमेव श्रीवक्रसमारम्भमेकं कार-
यता पूतो मे देहो दूषितः । तेन दुःखेन भ्रष्टमतिरहमियतो दिवसान-
परिचिकीर्षुरवसरप्रतिपालनपरा पर्यधमम् । लब्धोऽन्ततः स समयः ।
प्रयातं पूर्णतां पापमस्य पाप्मनः । प्रक्षिप्यतां दहने स वः शाक्तधर्मः ।
देवीपूजनं निमिस्त्रीकृत्य पीतमघा भ्रान्तः पशुतां यान्ति । तथैव पूजा-
मिषेण युष्मदीयाः केचित् कामुका एवंविधा निरागस्काः कल्पका
विधाय पीतमघा बलाद् रमन्ते सह ताभिः । एतादृशान्
भयतां सर्गानपि दुराचारान् सहमाना सा वो देवी निःसंशयमभ्रमाधमा
राक्षसेय । अपथा किं देव्या गर्दणेन । न किमपि स्वयमनुनिष्ठति
परासी सा । यूषकेभ्यः भक्ततामाश्रित्य देव्या अर्चनमिषेण दुष्टामानः

कामान् पूरयथ । धिगेतादृशान् पापकृत्तमान् व शाक्तान् । एवमह-
र्निश दुराचारनिरतानां भवता शाक्तानां कृते कीदृशो नु भवेन्निरयो
महानिरयो वा निर्मितो विधात्वा परलोके । अथवा किमनया मे भवता
निरयविचारणया । यान्तु भवन्त स्वेन कर्मणा निरय महानिरय वा ।
न मे प्रयोजन शाक्तानां गणेन धर्मेण वा । अयसित विरसकल्पित
वैरसाधन मे । सप्रति स्वतन्त्राऽहं कात्स्न्येन पितृवने ज्वलन्त वैश्वानर
तर्पयितुमेन म देहेन । एहि शमधन । अयसित कार्यमस्माकम् ” इति ।

मन मतापूरितहृदयतया चक्षुष्यां ज्वलत स्फुलिगान् बहि-
प्रक्षिपन् शमधन एतावदेव प्रोक्तवान्—“ श्रौद्धसद्यः प्रविशता मया
सशपयमङ्गीकृतमद्यमग्नमहिंसाव्रत मामकीनम् । तथैवैतस्या कन्य-
काया, प्रेम्णा योऽयं मयाऽमूदूरीकृतो निहाररास प्राक् सोऽप्यस्मान्
क्षणात् प्रभृत्येन परित्यक्तः ” । इत्युक्त्वा क्रन्दनक्षण एव गतचेतना
ता मृणालिनी स्कन्धेनादाय अत्रसदृशमात्मनो मुष्टिमखिलान् दर्शयन्
निर्भीक एव समागृहान्निर्गता । नीलाऽपि रक्ताश्रित तमात्मनोऽस्ति
धूनयन्ती शमधनपदप्रतिमापितपदा तमनुससार ।

समागृहमलवुर्वाणा सर्वेऽपि सभ्या प्रायेण वारुणीमदनदृ-
चेतना अभूवन् । चिराम्यस्तमद्यपानत्वाद्येऽद्याप्यप्राप्तमोहा अभूवस्तेऽपि
भीषणः । व्यतिक्रम वीक्ष्य साध्यसमाविष्टमनसो हतजिह्वा इव नि-
शब्दा स्वस्थान एव तूर्णां तस्थुः । नैकोऽप्येतेषु हस्त पाद वा स्वीय
चालयितुमियेष ।

+

+

+

मुक्तसमावुभावपि तो नीलाशमधनौ विना विश्राम द्रुतपद
गच्छन्तौ न चिराद् बौद्धनिहारमुनः प्रापतु । माष्याद्विकीं विश्रान्ति-
मासेव्य स्वासनोपविष्टा मगवन्त्यवलोकित्वा तत्र अन्यत्राचननिरताऽवर्तत ।
सद्यः प्राप्तवमान हरिणशावकमिव दूरीभूतचेतन त मृणालिनीकाय-

मात्मनः स्कन्धादवतायविलोकितायाः पुरो निधाय शमधनो विनम्रमुखो बद्धाञ्जलिरतिष्ठत् । तदालोक्य विस्मयास्तिमितमुखी किमप्यजानाना सा तमवादीत् ' किमेतत् ' इति ।

“ धर्मप्रसारकार्योत्साहातिरेकस्य फलेमेतत् परिणतम् ” इति ताभ्यामुभाभ्यामपि सममेव प्रत्यभाणि ।

एवं कथितेऽप्यज्ञातवृत्तान्तां ता विज्ञाय शमधनो बभाषे—“ भ्रम-
मत्तया करणीयं प्रचारकार्यं नगर्यामेतस्याम्, नैकाकिन्या पर्यटितव्यम्,
नैतेषु विश्वसितव्यम्, नैभी रहो मन्त्रयितव्यम्, नैतद्दोषाणामन्वेषणाय
प्रयतितव्यम्, सर्वमप्युपदेशकार्यमृजुनैव मार्गेण सर्वदा विधातव्यम् ”
इत्यनेकशो मया प्रबोधितयाऽप्येतयाऽनुश्रितनिजक्रमयैवास्यायि । अन्ते
चाथ श्रीचक्रसमारंभदर्शनव्याजेन मुग्धमतिरेषा विनतार्य शाक्तैः
समागृमनीयत । तत्र पीनमदिरामेना विधाय कौमार्यमस्या बलाद्धर्तु-
कामाना तेषां शाक्तानां कूटसंकल्पा भाग्यात् परोपकारनिरतया काल
एव कर्णे मे सर्वमपि वृत्तं कुर्वाणयाऽनया नीलया मोघीकृताः । समये
संप्राप्य तत् समागृहं शाक्तानामाभ्यामद्य परिरक्षितेयमनुचितान्मर्यादा-
तिक्तमात्तेषाम् । इतः त्र नराधमः शाक्तधर्मगुरू रुद्रभटः ” इति ।

दूरीभूतसंकटा विज्ञाय मृणालिनीमवलोकित्वा तुतोप । परमस्मिन्
कर्मणि निहितो वधो न रुरुच एतस्यै । शमधनेन नाम स्वाश्रमयासि-
नैकेन बोद्धेनैव समनुष्ठितोऽय वध इति मन्यमानया तथाऽभाणि—‘ शम-
धन, अपि भग्नमहिंसाव्रतमाभीयं भयता ? । अपि त्रितपीकृता दीक्षा-
समयस्वीकृता सा प्रतिज्ञाऽऽत्मनः ? ’ ।

एतदाकर्ण्य ह्यस्यमात्मनो निरोद्धुमश्रमा नीला चिरमुधैर्विदसन्ती
प्रत्युवाच—मैत्रम् । अलमग्रयिष्ये चिन्तया भगवति । नायं भगवत्याः
सष्टिप्योऽनुष्ठितास्तदेनः । मयाऽऽत्मपाणिना हतो रुद्रभटः । शृण्वं

मया न्याय्यं वैरनिर्यातनम् । न मे धर्मः प्रतिवृत्ताति मां वधकर्मण्ये-
 तस्य । अहं हि शाकनधर्मसंमवाऽद्यापि शाक्तैव । परं यद्यपि नीलाऽद्य
 तं नाहनिष्यत् तथापि शमधनस्य पाणिरेव निःशङ्क पञ्चतामापयिष्यत्
 भवत्येतत् । परमहिंसामौर्ध्यमिदं व. सत्यं हासयति माम् । यथा ते
 शाक्तास्तथैव यूय बौद्धाः । उभावप्यतितरा मूर्खौ बुद्धिहीनौ । अनधि-
 कारिण्यहमेवं भाषितुम् । परं नाहं क्षमा निरोधुं वाक्यमेतद्
 यदतिक्रान्तमर्यादमिदं युष्माकमप्यहिंसावन समावर्षमणन् । दुष्टानां
 हिंसनमेव यथार्थो धर्मः । निरागस्ता अशरणा अवला बलाद् दूषयतः
 खलानहत्वा नैव वर्तिष्यते जगदेतत् । यदि धर्ममूढा दुराचारनिरतास्त
 शाक्तास्तथा धर्मं निङ्मथयन्ति तद् यूयमपि बौद्धा अहिंसानुधान्नातिरेके-
 णैवं मौर्ध्यम श्रयन्ते । सर्वधोभावपि मूर्खावेव । परं किं मे कार्यं भवतां
 धर्मेण । अवसितमायु कर्तव्य मे । अधुनाऽन्ततो भगवत्याश्चरणयोरेवैव
 प्रार्थना मे—मोक्षय रस्मिन्नेन क्षणे भगवन्ती मृगादिनीशमधन बुभानपि
 दीक्षाप्रतिष्ठा या बौद्धानाम् । परस्परानुरक्तायेतौ ससारसुखलिप्तयैव भवदीय
 संवं सप्रविष्टौ स्तः । मनोगता वाञ्छामात्मनो निरुध्य यदनयाऽनुष्ठीयते
 धर्मप्रचारकार्यं तत्र केनऽमत्या महामनस्कता भावनावशता या हेतुः ।
 भक्तसदृशा धीमन्या वयोवृद्धा दृष्टमर्षलोकसंव्यवहारयाऽङ्गनया
 प्रागेव स्याद् ज्ञातव्योऽयमर्षः । परं ध्येययादिनी भगवती परानर्घदर्शने
 नेत्रविकलैः । धिग् भवती चैव समानीय मुग्धमुनतिगण विहारे धर्मप्रचा-
 राख्या शिशुलीलामिमा वार्षक्येऽप्यातनोति । परित्यज्य लौकिकाना-
 चारानेवमसमय एव युवयुवतिषु यतिधर्मं सिस्त्वोस्त उपहाससप्राप्ति-
 स्वासीत् कदाचिदपरिहार्यैव । साधु सपन्नमिदं यत् कालान्तरिता
 साऽधैवानेन व्यतिकरेणैवमनुभूतिमुपगता ते । विहारे प्रत्यहमुत्तरोत्तर
 गूढपापमाचरद्भिर्मिश्रभिर्मिर्बलैर्ममप्यापयितव्या पौरा धर्ममिति निपरीतय
 रीतिर्न जाने किमभिधानमर्हतीति । यदि मे मन संमत ते तदेवमनुष्ठातुमर्हति

भवती-उच्छिद्यतामय बौद्धसघ । अथवा प्रार्थनापीठेष्टेतेषु परिणयवेदीः
स्थापयित्वा यथाऽऽश्रमस्था युवानो युवतयश्च प्रकाश परिणीय परिपू-
रितमनोरया भविष्यन्ति तथा तावद् विधीयताम् । प्रकाश स्वीकृतगा-
ईस्थ्या एते पर्यटन्तु धर्मप्रचारायाभीष्टाय यदि निर्बंधस्ते । त्वाद्दृष्ट्या
निष्कलक्याङ्गीकृता धर्मप्रचारदीक्षा नातितरा खेदयेद् हृदयानि सचे-
तसाम् । भगवत्याऽपि पूर्वे वयसि समुपभुज्य सुखानि सासारिकाणि
तुष्टिमुपगते, कारणेन वा केनचिद् त्रिष्यसुखनिमुखे कात्स्न्येन मनसि
न किमिय स्वीकृता दीक्षा धर्मप्रचारस्य । अशतोऽपि तावदात्महृदयानुमा-
नेनान्यहृदयज्ञेय जनेन । स्वय क्षमो धर्मः परिरक्षितुमात्मानम् । स्वभा-
विकासमनुसृत्यैव कृतानि कार्याणि परमेश्वर ग्रीणयेयुः । परानुपदि-
दिक्षुणा येन केनापि जनेन स्वय सदाचारनिरतेनामुक्तजनसणेन
स्वात्मैवान्येषामुदाहरणता नेय । प्रस्तरचयनिरोधितोऽपि न त्रिमति प्रवाहो
नथा । स सेतु भिन्वात् समाश्रितमार्गान्तरो वा स्वकार्यमेव प्रकुर्यात् ।
किमिदं लब्ध सदारसुत राज्यपदमात्मीय परित्यजता तेन वो बृद्ध-
गुरुणा । अनायाससंप्राप्तमासीद्वस्तगत राज्यपद तस्य । अपरित्यक्त-
राज्य एव स सुखलब्धमधिकार यदि मिनाशयासतामुन्नमनाय च
सतामुपायोक्ष्यत् तदसशयमतितरा जनानुपाकरिष्यत् । भवतु । क्षमता
भगवती पदहमेव स्फुटमनोवम् । परमेतागतो दिवसान् सत्य सघचरि-
तमीक्षमाणाऽप्यहमघ मृणालिनीव्यतिकरममु प्रत्यक्षीकृत्य न नियन्तु
प्राभूव वाचमात्मीयाम् । अत एतैतानि निरगमन् वाक्यान्याननान्मे ।
भवत्या पुनरतितरा सादरमे हृदयमित्यन्त्योऽय प्रणाम पदयोर्भगवत्या ” ।

इत्युक्त्वा पुरो गता नीला ” एहि भ्रातः ” इति शमधन
सप्रणयमन्तिकमाहूयावनौ निश्चल निपतिनाया मृणालिन्या कर तत्करे
कृत्वा ” प्रेम्णा गार्हस्थ्यमुख सुचिरमनुमन्तौ युगमनायामिमामामनो
धर्मभगिनी स्मृतिपथे स्थापयतम् ” इत्यमिदधाना परितुम्बितमृणालिनी-

कपोलाऽश्रुभिरभिषिच्य तां पुत्रनमध्येव गत्वा ततः स्थानात् सरभसं
निरगात् ।

एवं पुरः प्रवर्तमाने व्यतिकरे तूष्णीमेवासीद् भगवत्यवलोकितः ।
न शब्दमात्रमपि वाक्यं निरगमदाननादेतस्याः । प्रतिवाक्यं हृदयमर्म-
स्पृशन्नीलोपदेशः क्रमेण तद्धृदये स्थिरीभवितुमारमत । गतायां नीलायाम-
वलोकितः मृणालिनीं स्थाङ्के स्थापयित्वा वारिणा शिरसि नयनयोरानने
च सिञ्चन्तीं तां प्रत्यागतचेतनामकार्षीत् । प्रकृतिमापन्ना मृणालिनी
“मुक्तश्रीचक्रसमारंभस्थलाऽहं बौद्धाश्रम एवावलोकितः शये”
इत्यालोक्य सुतरां व्यस्यत । अथ समुत्थाय गच्छन्तीं तामन्तिके
समुपवेश्य शमधनं चाह्वयोभयोरपि पृष्ठयोः प्रेम्णा स्पृशन्ती
नमोदत्तदृष्टिरवलोकितः आसीत्—“वत्सौ, यस्य कस्याप्याननेनेश्वरः
श्रावयति संदेशमात्मनः । मन्मनःपूतत्वान्मयाऽनुस्मियमाणोऽयं मार्गो
यद्यपि न मां दोषपक्षे स्थापयति तथापि सत्यभूषिष्ठाऽमूढं वाग्
भ्रष्टमतिकामापास्तस्या योषित इति विश्वसिति हृदयं मे । अथवा काऽहं तं
भ्रष्टमतिकामाभिधातुम् ? । अस्तु । इतो गच्छन्त्या तया युवयोरुभयोरैकत्र
प्रयिताविमौ करौ नाहं पुनर्वियुयुक्षुः । न युवामप्येतौ वियोजयतम् ।
आश्रमप्रवेश एवासीत् पृष्ठं मया प्रथमं “अपि दम्पती युवाम् ?”
इति । तदाऽवनमितवदनाभ्यां युवाभ्यां द्वियैवाविष्कृतः प्रेमा हृद्गतः ।
तदधुना स्वपुरं प्रतिनिवृत्तौ युवां परिणीयानुभवतं दाम्पत्यसुखं सुचिरम् ।
अथ यावत् साधु समाचरितं युवाभ्यां धर्मप्रचारकार्यमस्मदीयम् ’ प्रतिपाल्य
सम्यग् दीक्षाप्रतिज्ञामात्मीयां न मनागप्याज्ञामह्मसंजनितेनैतन्साऽऽत्मा
स्वीयो दूषितः । अत ऊर्ध्वमपि भवत्कृताया भूयस्याः स्वीकरणं सेवाया
न स्यादुचितमस्य नः संघस्य ” ।

एतावदामाख्याश्रुच्छ्रुतास्याऽवलोकितऽन्तर्गृहं प्रविवेश । अथ
प्रेमावेशमात्मनो नियन्तुमक्षमा मृणालिनी परिष्वज्य शमधनमानन-

मात्मीयं समानीय कर्णान्तिकं शमधनमवादीत्—“शमधन, समये
सत्वरं साहाय्याय संप्राप्तो भवानित्येव नाहं विडम्बनामघान्वभूवम् ।
यथहं तामन्वभविष्यं तदसंशयमामृत्योर्दुःखमागू अष्टमतिका चामविष्यम् ।
द्राक् समापनमायुधः परित्यज्य च न किमप्यन्यन्मे शरणमभविष्यत्”
इति ।

शमधनोऽपि सीन्यन्निवाङ्गान्यङ्गैरात्मनस्तां दृढमापीड्य भुजा-
भ्यामाबभापे—“कथमिव, मृणे, तथा घटयितुं प्रवर्तेतेश्वरः ? । ईश्वरा-
हितभारोऽहमनन्यमना इयतो दिवसानत्र वसन्नद्य तेनैव कृतार्थतामस्मि
नीतः । सत्त्वं सुतरामुपकृतं भगवत्याऽवलोकितया यस्याः सन्निधावह-
मियत् तपस्तप्तुं प्राभयम् । केवलमेतदेव कथनीयं मया यन्नेदं वैराग्य-
प्रभवमासीन्मे तपः परं प्रेमप्रभवमेवेति” इति ।

— इति विंशः परिच्छेदः —

— एकविंशः परिच्छेदः —

(नीलाया आत्मार्पणम्)

शाक्तधर्मनिरतः पृथुलाङ्गः

पाणिपादसहितो नररूपः ।

अम्य, भैरवपुरे महिपोऽद्य

कालिकावलिकृते निहतोऽत्र ॥१॥

बौद्धविहारविनिर्गता नीला कचिदप्यनिरुद्धगतिर्नन्दाघोषा-
न्तिक्रमेण विरराम । विहार प्रति गच्छन्त्या तयाऽध्वन्येन, ' निप्रयो-
जनोऽयमधुना कृपाणः करकलितः ' इति चिन्तयन्त्या शोणितारुणितः
स पल्यलजले कुत्रचित् प्राक्षेपि । परं परिधानरसननिपतिताः परित्य-
क्ताद्रभाया रुधिरविन्दवोऽग्निरला वसनेऽस्याः स्फुटमभूवन्नयनगोचरा
जनानां प्रेक्षकाणाम् । अदृष्टपूर्वया कान्त्या प्रशान्त्या च चोतितमभादद्य
सानन्दमाननमेतस्याः ।

असमये समुपस्थितामद्य नीलामालोक्य मनाग् विस्मिताऽपि
नन्दा गृहकर्मभ्यापृतमना न सुतरामागमनेऽस्या आहताऽभूत् । नीलाऽ-
प्यनालपन्ती प्रविश्य पर्णकुटीं भूनायेन देवताभिमुख प्रसार्याङ्गान्युप-
धानीकृतगणैः सुप्ताप । अचिरादेन निमीलितनयनया धर्धरायमाणयाऽ-
नया प्राप्तगाढनिद्रानन्दयाऽभावि ।

अन्येनैव कालेन स्वोद्वेगं प्रविष्टा नन्दा स्वप्नसुखं सेयमानां
नीलामालोक्य निद्राभङ्गमयानिवृत्त्य बहिर्गताऽरसितसकलकार्यजाता

यथानित्यमङ्गणवर्ति काष्ठासनं स्वीयमध्यासांचक्रे । अचिरेणैव मुक्त-
निद्रां नीलां विज्ञाय तारस्वरेण तां नामग्राहमाजुहाव । श्रुतनन्दाह्वाना
नीलाऽपि निर्गम्य बहिरागता नन्दान्तिक एव स्वासन उपविवेश ।
अथ नन्दा नीलामप्राक्षीत्—“प्रतिदिनमासायाहं बहिरेव पर्यटन्ती
त्वमथ कथमेवमाश्रुतमुपगताऽसि ? । केके जना विलोकिता अथ ? ” ।

नीला जगाद—पूर्णतां गतमथ मे दर्शनकार्यम् । न कोऽपि
जगतीह संप्रत्यवशिष्टो यस्य दर्शने स्पृहावनीयं नीला । अत एवाकाले
प्राप्ताऽहमथ घोषमिमम् । सायं स्वकुलायं प्रतिनिवर्तमानाः पक्षिणः
प्रातः पुनर्विहरणं निर्गमनं चिन्तयन्त एव स्वापसुखं संसेवन्ते । न
तथाविधं निवर्तनं मे । दर्शनं भैरवपुरस्यास्य जनानां चात्रत्यानामन्य-
मनुभूयैवास्मि संप्रति संप्राप्तेह ।

शोणितचिन्दुदूषितं विलोक्य वसनं नीलाया शङ्कितहृदयया
नन्दयाऽभाणि—कुत एते रक्तवर्णास्तत इतो दृश्यन्तेऽङ्का वसने ते ? ।
किं केनचित् प्रक्षिप्तः सिन्दूरः शरीरे ? ।

नीला—कः क्षेप्यति सिन्दूरं शरीरे मे ? । कथमहं सहिष्ये
तथा करणम् ? । एते रक्ताङ्का नाम धर्मनिष्ठाया मे सत्यं
साक्षिण एव ।

नन्दा—कथमिदं ?

नीला—अयि किं विस्मृता भवती यदहं शाक्तकुलसपुत्र्याऽ-
स्म्यङ्गेनेकेति ? । न किं मया प्रापणीयो मोक्षो बलिदानेन पुरो देव्याः ? ।

नन्दा—तत् को न हतस्त्वं पशुर्वलिदानाय ? । अन्यदा हि
बलिदानशब्दोऽपि श्रुतिप्रथमापतितो नामूत् ते सद्यः ? ।

नीला—ननु सत्यं तत् । परं तथाऽद्य दिव्यं बलिदानसाधनं
दत्ताम्यासमुपनतं मे यथा महानपि चिरवर्धितो बलिदानविद्वेषो द्रुतं

निरगमन्मे मनसः कात्स्न्येन । कथमित्राशरणं कमप्यबलं पशुं समप्य
 तुप्येन्मे हृदयम् ? । अतः सुमहान् हतो मया नररूपधरोऽथ महिषः ।
 सुविदितसकलशाक्तधर्मतत्त्वतया स धर्मगुरुरेव शाक्तानामिति गृहीतेऽ-
 पि त्वया न भवेदयथार्थम् । मुरारिः पुनरल्पवया अज्ञो बालः । कथ-
 मेप्यति देवी तोषमस्याल्पैः पल्लैः ? । यथेयं देवी महिष्ठा तथैव न किमस्याः
 क्षुधाऽपि महिष्ठैव ? ।

एभिरन्यैश्चेतादृशैर्वचोभिर्नीलाया आशयं मनागिव जानाना नन्दा
 निजगाद—सर्वथा चिरकाङ्क्षितं कृतमेव त्वया वैरनिर्घातनमन्ततः ।
 अहो धाव्यं ते ! । प्रथमं प्रविश्योदजमन्यद् वसनं नियस्यागच्छ । जहीहि
 शोणितविन्दुदूषितमेतदादावमंगलं वसनं ते ।

“ अहो चातुर्यं ते ! । किमेतद् वसनममङ्गलं गणयसि ? ।
 नास्त्यन्यद् मङ्गलतरमेतस्माद् । रुधिरं स्वयगमङ्गलमपि वैरनिर्घातन-
 कर्मणि रिपुहृदयनिर्गतं तत् केवलं मङ्गलापते । अहं तु नैतदपनिनी-
 यामि वसनमिदमामृत्योः शरीरान्मे । किमेतदपूततरं मन्यसे अष्टादेत-
 स्माच्छरीरान्मे ? ।

नन्दा—(सविस्मयम्) किमुच्यते । किमेतदेव वसनं सकलेऽ-
 प्यायुषि शरीरे चिकीर्षसि ? । कथमिदं ते शक्यं नाम ? ।

“ अयि कियदतः परमखिलमायुर्मे ? । न दूरेऽधुना मेऽ-
 वसानम् । अनुभूतं मयाऽभीष्टमन्यदर्शनसुखं दर्शनीयानाम् । केवल-
 मुदजस्थितानामेतासां देवतानामेतयोस्ते चरणयोश्च दर्शनमासीदवशिष्टम् ।
 तदप्यधुना पूर्णतां गतमेव । एयाऽहमधुना प्रस्थिता प्राप्तये मोक्षस्य ।
 कालवृष्टिसंवर्धितैः पयोभिर्निर्वाप्य बाहिताः पितृग्रनस्थिताश्चिता
 अखिलाः पुरोवर्तिन्याऽनया नया । अतः । न कोऽपि विशेषः पयः-
 पायकयोः । तुल्यप्रभावावेतावुभावपीभरगृहवर्तिनौ महाभूतावेव ।

यस्य कस्याप्यधीनता गता मामसशय स प्रापयिष्यति समीपमीश्वरस्य ।
तद् यामि । पश्चिमोऽय पदयोस्ते प्रणामो मे ” ।

इत्युक्त्वा सकृत् नन्दाया पादौ स्पृष्ट्वा शरशलकेव धनुर्मुक्त्वा
सरभस निर्गत्य नदीतीरमुपगता नीला नीरनिधिकलोलमालिकामिड-
गिन्दु नदीनीरेषु प्रक्षिप्यामान न चिरात्त्रयोर्जनानामधिपयतामयासीत् ।

इत्येकविंशः परिच्छेदः ।

समाप्तोऽय ग्रन्थः ।

— विज्ञप्तिः —

ये केचिदन लघुचित्ततया विमूढा

गिन्दन्ति मत्सरयुक्ता अपयातप न ।

तान् भक्तिपाधमगुणोपहतस्वभावान्

मेत्युत्तर किमपि नैव वयं प्रकुर्म ॥१॥

नित्य स्तोत्ररूपरुणैकमनसो मेऽस्मादद्या प्राकृता

आयुर्वैरतिवाहित यद्वृत्तैरप्याप्य “मत्सुर्गम्” ।

नूना याननुषावति प्रतिदिन लायन विन्तातति

स्वाप्न लखनमप्रमादरुचिर स्वप्नोपपेक्षेत के ॥२॥

शत —

अशनादल्पादुपेक्षणवशात् प्राचुर्यं कर्मणा

सर्वत्राप्य लुण्ठन्ति क्षीयनिचया सेयाविधौ स्वीकृते ।

प्रशास्त्रा यदि पश्चित्तं प्रकटितार्थं पुनर्मुद्रणे

तद्दूरीकरण यत्नेमहि ततो मोदात् कृणुया वयम् ॥३॥

— क्षियम् —

— शुद्धिपत्रम् —

प्रथमः परिच्छेदः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१५	मनिमिपदर्शनम्	मनिमिपदर्शनम्
३	५	परिचित	परिचिता
३	७	केन्याप्यु	केनाप्यु—
४	१	दानदाने	ज्ञानदाने
४	१६	त्वतोऽपिप्रच्छादनम्	त्वतोऽपि प्रच्छादनम्
६	४	कक्षमे	कक्ष मे

द्वितीयः परिच्छेदः

९	३	श्चैतैद	श्चैतद्
१०	३	दत्त	दत्त—
१०	२१	स्थापयन्त्यस्य	स्थापयन्त्यस्य
११	९	प्रारभन्त	प्रारभत
१२	१८	सविशेषं विभूषिता	सविशेषं विभूषिता
१३	१८	दधानामुद्भुः	दधाना मुद्भुः
१५	९	खेदितेन	खेदयित्वा
१६	२४	मन्त्रापितुम्	मन्त्रपितुम्
१७	६	मनुतीते	मनुनीते
१९	९	खेदयितव्यः	खेदयितव्यः
१९	१०	पुरागत	पुरोगतं
१९	१६	प्रापो	प्रायो
२०	७	वीक्ष्यमानं	वीक्ष्य मानं

तृतीयः परिच्छेदः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१	१२	समुद्घटिताननै	समुद्घाटिताननै
२२	११	मुहूर्तोदेन	मुहूर्तदिने
२३	१३	हृदय	हृदये
२४	१२	सदैव	सहैव
२६	११	माचस्ताऽपि	माचरताऽपि
२६	२२	स्यादुचिता	स्यादुचिता
३०	१७	एवस्वार्थाय	एव स्वार्थाय
३२	६	मृणालिनी मुख	मृणालिनीमुख
३२	२३	हृदय	हृदयम्
३३	१६	कहिंचिद अल्पीयसी	कहिंचिद् अल्पीयसी
३७	१०	बधिराः	बधिराः
३९	१	स्वीकृताभिक्षु	स्वीकृतभिक्षु
४०	३	सनिरगच्छत्	स निरगच्छत्
४४	६	समर्प्यन्त	समार्प्यन्त
४४	७	समर्प्यत	समार्प्यत
४५	७	व्याराजतैरुं	व्यराजतैरुं
४८	१९	पाणिः	पाणिः
५२	२२	म नो	मनो
६१	२१	यूपं	यूपं
६८	१४	काम	कामं

नवमः परिच्छेदः

७९	१	इत्याभाष	इत्याभाष्य
८१	५	तशन्मा	ताशन्मा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
८१	७	प्रदत्ता	प्रदत्ता
८१	९	हृदयम्	हृदयम्
८४	१०	मोक्षदानोधतः	मोक्षदानोधतः
८४	२४	भवतो	भवतो
८६	१२	दुर्बलं	दुर्बलं
८६	२३	जिह्वया	जिह्वया
८६	२४	तर्पयामि	तर्पयामि
८७	१३	यन्मयोक्तं	यन्मयोक्तं
८८	४	करिष्यासि	करिष्यसि
८८	१३	वत्से	वत्स
८८	१३	समाद्वयेयम्	समाद्वयेयम्
८८	२३	स्वीरोपि	स्वीकरोपि
८९	१५	मश्लिष्या	माश्लिष्या
८९	१८	रोक्षन	रोदन
८९	१९	प्रकृतेः	प्रकृतेः
९०	४	इत्युक्त्वा	इत्युक्त्वा

दशमः परिच्छेदः

९१	७	अश्लिष्य	आश्लिष्य
९१	८	स्वापलिप्सया	स्वापलिप्सया
९१	१८	प्रामवेनाम्	प्रामरताम्
९१	१९	हृद्यता	हृद्यता
९३	२	नयेयमयं	नयेयमहं
९३	२	स्वापात्य	स्वापाय
९३	१३	मेतः	मनः

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
९३	१५	निरोद्धं	निरोद्धुं
९४	२४	मुल्लङ्घयेमम्	मुल्लङ्घयेयम्
९५	५	तस्याः	तस्याः
९६	९	दीपावित्तकोप	दीपान्तिकोप
९६	१५	पूर्वेऽप्येप	पूर्वेऽप्येप
१११	१	मेववसित	मेवावसित
११४	११	कर	कट
११५	२	कर	कट
१२०	१८	नालुकूल	नानुकूला
१२३		निहतो	निहुतो

त्रयोदशः परिच्छेदः

१२८	२२	संप्रान्त	संप्राप्त
१२९	२२	स्त्रीभावे	स्त्रीभावे
१३४	२५	गमनेन	गमनेना-
१३६	२३	स्तिरो भूतानि	स्तिरोभूतानि

चतुर्दशः परिच्छेदः

१४०	११	शय्यायधि	शय्यामधि
१४२	१४	स्वीकृतो	स्विकृतो
१४३	३	क्रान्तिकरणाय	क्रान्तिकरणाय
१४४	१४	वरमिति	वरमिति
१४४	१४	मीयः	मार्यः
१४५	५	दिदक्षत्यार्य	दिदक्षतयार्य
१५३	११	पय	पया

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१५९	२	शैवः वो	शैवो
१६३		पशुरेव । गण्यते	पशुरेव गण्यते
१६४	१	परमाय साधने	परमार्थसाधने
१६५	४	तस्युः	तस्थुः

— सप्तदशः परिच्छेदः —

१६९	१४	प्रकटित	प्रकटित
१७०	१८	दभीष्ट	दभीष्ट
१७२	२२	दहेत्	दहेत्
१७५	३	इवादृश्यत	इवादृश्यत
१७८	१	सेवितो	सेविनो
१७८	५	वश्य कमेव	वश्यकमेव
१७८	८	भवताम्	भवतः
१८३	४	विमलमार्ति	विमलमर्ति
१८३	७	तद्वयापार	तद्वयापार
१८४	१३	शक्यऽपि	शक्येऽपि
१८४	८	पाणी	पाणि
१८४	२२	इत्यदिभिः	इत्यादिभिः
१८४	२४	यामयद्व	यामद्वय
१८५	६	मंशतः । समीप	मंशतः समीप
१८५	११	स्वीकृत	स्वीकृत—
१८५	१७	आशीर्वला	आशीर्वला
१८५	१८	चैतस्यामः	चैतस्या
१८५	२१	मात्रमिपतेत	मामभिपतेत्
१८५	२१	भवन्ते	भवताम्

पृष्ठम्	पङ्क्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
१८५	२५	स्तधमु	स्तदयमु
१८६	२	बाले	बालो
१८७	१५	कश्चिद्दंसः	कश्चिद्दसः
१८८	१	स्वहयिमु	स्वहर्म्यमु
१८८	४	हतो	इतो
१८८	६	कदाचिद	कदाचिद्
१८८	२२	तदानयन	तदानन
१८९	१	मात्मीया	मात्मीयां
१८९	१२	पर्याकुलिनचेन्त	पर्याकुलितचेता
१८९	१३	पयःपूर	पयःपूर
१८९	१८	हस्तममगतः	हस्तमुपगतः
१८९	२५	महिलाप्रति	महिलाप्रति
१९१	१	मध्वम	मध्वम्
१९१	३	कथयित्वा	कथयित्वा
१९२	१	विभाग	निभाग
१९२	२	यमात्य	त्यमात्य
१९३	२२	यदयममत्य	यदयममात्य
१९४	११	यानाति	यानति
१९४	२३	अमात्यराज	अमात्यराज
१९६	२०	मैत्रिधेन	मैत्रिधेन
१९८	२	परिरक्षता	परिरक्ष्यता
२०३	११	श्रुचैम	श्रुचैम
२०४	४	शृणु	शृणु
२०६	१	संपत्त्येने	संपत्तयन

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१०	१५	व्यापृतेषु	व्यापृतेषु सर्वेषु
२११	१२	मन्येत	मन्यते
२१२	५	नभुवः	न भुवः
२१२	२२	वेलायामिहो	वेलायामिहो
२१२	२३	प्रययितुम्	प्रययितुम्
२१३	७	मृणालिनी	मृणालिनी
२१७	१५	मामेयं	मा मेयं
२१८	६	असिरेमम	असिरेव मम
२१८	१८	अपरिचिकीर्षुः	अपरिचिकीर्षुः
२१९	६	ज्वलन्त	ज्वलन्तं
२१९	१८	साव्यस	साव्यस
२२१	९	निरतास्त	निरतास्ते
२२१	१३	शमधनबुभा	शमधनबुभा
२२७	१	समन्य	समन्य